В. Ян

ҖЕЛАЛЕТДИН

В. Ян

ЖЕЛАЛЕТДИН

Повестлер ве хекаялар

TDKI
Kitaphana
№ 30906

30906

АШГАБАТ «МАГАРЫФ» 1992

Ян В.
Я62

Желалетдин: [Повестлер ве хекаялар. Улы ве орта яшлы мекдеп окувчылары үчин. Терҗиме эден К. Гурбанмырадов]. — А.: Магарыф, 1992. — 256 с.

Белли совет языҗысы, СССР-иң Девлет байрагының лауреаты В. Яның бу китабында эсасан түркмен халкының гадымы геҗмиши барада сөхбет ачыляр.

Китаба гадымы Римиң гулларының бейик гозгаланы хакдакы «Спартак» повести хем гиризилди.

Терҗиме эден
Какабай ГУРБАНМЫРАДОВ

Я $\frac{4803010201 - 2392}{М552(14) - 92}$ 148—91

ББК 84Р7

© В. Ян. 1992 й.
Түркмен дилине терҗиме эдилди.

ISBN 5—675—00604—04

СПАРТАК

Повесть

Гадымы Римиң гулларының
бизиң эрамыздан өңки
1 асырдакы бейик гозгаланы.

Биринҗи бөлүм

ОРТАЕР ДЕҢЗИНДЕ ГОПАН ГАЙ

Дәлн-порхан болуп мөвч уран гай үч гүне чекди. Деңзиң гөвсүнде чишип, геришлери ак көпүрҗикли мавумтыл әпет толкунлар бири-бириниң ызындан ыңдарылып гелшине, айылганч гүйч билен патшылдап урулярды. Гөвнүңе болмаса, гөрүлмедик гүйч билен хазлап өвсйән елиң газабына хөтде гелип билҗек хич хили зат ёк ялы гөрүнйәрди. Гайдан өңинчә дуралга өзүни атып етишен гәмилер кенара чекилип, гоша танап билен берк багланыпды. Йөне газаплы толкунларың бады бу еригем гелйәни үчин, сырдам богалдаклар чайканып, гәмилериң агачлары эдил пытрайҗак ялы шатырдашярды.

Алҗыраңңылыга дүшен аяллар порта гирилйән ердәки яйбаң мейданчада хем чагыллы кенарда елиң бады билен шарпылдап урулян ятыша-да үнс бермән, ики-бака алакжаярдылар. Олар голларыны асмана гөтерип, эңрешип, балык тутмага гиден әрлеридир какаларының башына бу бетбагтчылыгы индерен худайлара гаргыш окаярдылар. Бичәрелериң бихуда назары гарамтыл гомларың арасындан өзлерине таныш ямалы елкенлер гөрнәер өйдүшип, думанлы алыслыга гөнүгипди.

Агшама голай леммер булутлары бөвсүп чыкан гүн шөхлеси ялңыз гызыл елкене дүшди. Кичеңрәк гәми кә толкунларың гершине чыкып, кәте болса гайнап дуран ялы оя сүссүрилйәрди. Бираз салым гечөнсоң ене ёкары чыкян ол гәми гытак елкенли богалдагыны гышардып өңе омзаярды. Дивар ялы болуп сүрүнйән герши ак көпүрҗик гомлар гәмини ики яна элеследип, аягыңы ер тутдуранокды. Мунуң ялы гайда гәмини батырман угрукдырмак диңе эденли, нәче дүйсең тежрибе топлан деңизчилере башардярды.

Ахырсоңы гәми порта гирилйән ердәки белент дива-

рың янындан бөвүр берип, дуралга етди. Елкенини ятырып, он бир жүбүт узын күреклерини сува диреди-де, усуллык билен хатар тутуп дуран сөвда гәмилериниң гапдалындан гечди. Гәминиң даяв, эгинлек, эзилен сакгалы гапак ялы дөшүне елмешен ээси ызда абшарылып дурды. Ол богук сесине бат берип, кә бүтин гөврелерини рулдакы күреклериң үстүне атан ики саны әпет негре, кәте болса зынжыр билен отургыжа мәкәм саралан йигрими ики күрекчә гытырярды. Гәми чаканлык билен өврүм этди-де, ики бурунч лабырыны ташлап, дуралганың ортасында токтады.

Дуралгадакы мәхелле ол даяв хожайының кенара чыкып, деңизде нәхили гәмилере габат гелениңи гүррүң берерине гарашярды. Сакгаллак деңизчи төверегиндәки гох-галмагала питива этмән, ёкары гөтерен элини ашак гойберди. Онуң бу херекети — эхли душан гәмилер сувуң тейине гитди дийдигиди. Соң ол гәминиң йүк гоюлян ички жайына гитди. Гәминиң ыз тарапындакы кичижик пенжиреден өчүгси ышык йылпылдап гөрүнйәрди.

Гай гиже-де кешешмеди. «Бу гараңкың ичинде дуралга гәми гелеси ёк-ла?» дийип ойланан портуң гаравулларам өзлерини ыкышак ере атдылар.

Шейле-де болса, дуралганың ортасында ики лабыр ташлан гең гәминиң янына бирнәче гайык йүзүп барды. Гәминиң үстүне чыкып гаймалашян көлегелер ол ерден адамлардыр йүклери гайыклара салладылар. Үзлем-саплам буйруклар, гыкылыклар, сөгүнчдир басык иңңилдилер эшидилди.

Эртеси жахан ягтылыберен учурларында гай бүтинлей ятды. Теп-текиз деңизде ушажык күмүшсов толкунлар шыпырдашярды. Деңзиң гарамтыл өвүсйән гөвси газаплы сөвешде ядан пәлваның күкреги ялы бир галып, бир песелйәрди.

Кенара чайылян толкунлар гәмилериң яйрап ятан дөвүк тагталарыны, чагшан яшиклери, балык тутулян торларың бөлеклерини хем мәмиши реңкли нар габыкларыны сыпалап, ене ыза серпикйәрди.

Гүн кәте гүндогар тая хайдап барян гайын ызындан галман алакжаян лемммер булутларың арасындан есерлик билен жыкылаярды.

Ир билен Фурий портуның хожайыны гүмрүкхана барлагчыларыны өзүне шүбхели гөрнен гәминиң эхли

ерини жикме-жик гөзден гечирмәге ёллады. «Гәмиң эесиниң сыпаты бирхили, гаракчы писинт!» дийип, ойланды-да, ол жайың ясы үчегине чыкды. Йөне шүбхеленйән гәмисине онуң гөзи дүшмеди. Оңа «Гай перзенди» атландырылян гызыл елкенли гәминиң гижәниң гаранкысында ачык деңзе чыкып, думана дувланып гөзден йитенини хабар бердилер.

ГУЛ САТЫН АЛЯНЛАР

Шол гүн томаша хөвесек адамларың гиден мәхеллеси Фурий шәхериниң эсасы — гиң мейданына йыгнанды. Агач секилериң үстүнде сатмага чыкарылан гулларың улы топары хатар тутуп отырды. Сырдам, гүйчли фракиялылар, йүзлериниң реңки өчүк, хүвжүк сачлары сечеленишип дуран сириялылар, инче беденлери бүрүнч реңкли, гөни эгинлери дартылып дуран мүсүрлилер хем гайры нәбелли миллетлерден болан гуллар хатарланышып, эллерини дөшлерине атанаклайын тутушып дурдулар. Олар яланач диен ялыды; диңе өрүлен хер дүрли гүллер билен безеленди. Уят ерлерине гызыл даңы саралып, аяклары болса хек чалнып агардылыпдыр. Херсиниң бойнундан асылан тагтажыкда атлары хем нәче яшындадыгы язылыпдыр.

Фурий шәхериниң сөвдагәрлери, төверекден гелен чакыр ясаянлар хем багчылык билен мешгулланянлар гулларың нырхыны сорап, нәхили хүнәрлериниң бардыгы билен гызыкланярдылар. Хеммесиниң ислеги тежрибели уссалары сатын алмакды: әдикчими, челек ясаянмы, мис уссасымы я-да күйзегәрми — ик-үч саны ишине эзбер, хүнәрли гулы болан хожайын өз бүтин машгаласы билен бол-элин дурмушда өмүр сүрүп билжекди. Шонуң үчинем, хер гулуң гапыргаларыны, эгинлерини, аякларыны мазалы гөзден гечирйәрдилер. Эллерини эпип-язмага межбур эдйәрдилер. Гуллар гөвүнлери бир ялы, табынлык билен агызларыны ачып, тешнеликден яңа гус-гуры болан диллерини чыкарярдылар.

— Ярамаз гул алдыгың — агсак ябы алан ялы бир зат: идили дүшевүнт гөрмерсиң! — дийип, гүррүң эдйән сөвдагәрлериң аладасы өзүне етикди.

Шыры чыкан бөлек бойраның үстүнде отуран үч киши — бир эркек адам, бир гыз хем огланжык бейлеки гуллардан айратын сайланярды.

Эркек киши — сачлары өсгүн, сакгалының ярысы агаран грекди. Ол мелевше реңкли көне плащыны эгнине атыпдыр, элинде болса хат язылып тогаланан бирнәче папирус[1] барды. Ол тәзе хожайының элине гечйәни үчин ховсала дүшүп, йитирилен азатлыгың хасратыны чекйән бейлеки гуллардан тапавутлылыкда — мүззерилмән, гөвнүбир халда парахат дурды. Гайта терсине — онуң кешбинде хич киме гарашсыз адамың текепбирлиги хем шадыянлыгың аламатлары дуюлярды. Соралян затлара латын хем грек диллеринде гөвүнжеңлик билен йылгырып жогап гайтаряны үчин, бу адамың үйтгешик геплерине хайран галан билесигелижи мәхелләниң улы топары онуң төверегине үйшүпди.

Үч гулуң эеси — гөрнүшинден чен тутсаң, кичи азиялы гелмишеге чалым эдйән, ялпылдавук кепҗе сакгаллы, гиң гызыл донунып этеги алабедер жәхеклн адам сесине назым берип гыгырярды:

— Тапылгысыз гуллара гелиң! Арзан сатян! Аматлы пурсаты душдан гечирмәң!

Гырмызы реңкли плаща чоланан гарыплак бири грегиң янына барып, текепбирлик билен оңа йүзленди:

— Нәме башарян задың болса айт, эшдели?

— Мен дашдан Аполлоны ясамагы башарян!

— Онда сен жадыгөй болайма? Я өвүнжең аласамсыксың? Хей, гудраты гүйчли худаям бир дашдан ясап болармы?

— Мени сатын ал. Болияныны-болмаяныны онсоң гөрерсиң.

— Сен хейкелтарашсың. Мермерден Аполлон худайың шеклини ясаянсың, шейлеми?

Гул эеси ара гошулып, харыдыны өвмәге башлады:

— Бу сатылян — пайхаслы грамматик[2], сүйжи дилли философ. Бу өзүниң адатдан дашары сунгаты билен бигүнә чаталарың аңына зерур када-канунлары хем кераматлы билимлери гуймагы башарян адам. Өзем әхли сапаклары эллинлериң[3] үйтгешик дилинде гечйәр... Хорматлы адамлар, муның ялы пайхаслы мугаллымы элден сыпдырмаң! Ховлугың!

---

[1] Папирус — мүсүрлилерде ве бейлеки гадымы халкларда хат язмак үчин уланылан гаргы япраты. (Терҗимечиниң беллиги).

[2] Грамматик — мугаллым.

[3] Эллин — гадымы грек.

Дуранларың кәбири «пайхаслы мугаллымдан» нәмеден, нәхили сапак берджегини сорады. Грек олара сесини якымлы согдурып, шахырларың дилинде җогап гайтарды:

— Гулмы я-да ат-овазалы хөкүмдармы — биз хеммәмиз яланач догуляс. Зерур гымматлыклары бизе байлыгам, гелип чыкышымызың дережесем беренок: бедениңи хем аңыңы өсдүрмәге укыплы зат диңе ылымдыр. Онуң гүйҗи билен мен барып ятан тентекденем Марса[1] кыбапдаш гахрыман етишдирип билерин.

— Сен нәхили ылымлары өвредйәң? — дийип, мәрекеден бири сорады.

— Мекдеби мен берк хем такык ылым болан грамматикадан башларын. Шейле хем гимнастика билен чаганың беденини беркитмәге чалшарын. Улы яшлылара математиканы хем пайхаслы философияны өвредйәрин. Мениң окувчыларым «адам» диен белент ады буйсанч билен гөтерерлер.

Дуранлар бири-бириниң йүзүне середишип, шейле алым гулуң нәчә дурянына сорашдылар.

— Ики мүң сестерций[2]. Пәхим-пайхасы Сократа, билимлилиги Аристотеле деӊ бу философы арзанҗак сатян... Ине, бу фракиялы деңсиз-тайсыз тансчы гыз Амика[3]. Мунам сатын алып билерсиңиз. Дүрли халкларың тансларыны ерине етирйәр. Чакганлыгы нимфлериң[4] дагам чакы дәл. Бир вагтың өзүнде ики түйдүкде саз чалмагы башаряр. Айдым айтмага-да, чагалара горкунч эртекилер гүррүң бермәге-де өкде. Булардан башга-да, мата докамагам, көйнек тикмегем, гутап биширмегем онуң элинден гелйәр. Бахасам бары-ёгы үч мүң сестерций. Ким сатын алып, мейданда мәрекәң өңүнде танс этдирсе, бир йылың ичинде муңа төлән бахасыны он эссе эдип үзлүшер.

Нимфлерденем чакган дийлип өвгүси етирилен гараягыз, бедени гүне янан, бурнундан күмүш халка ге-

---

[1] Марс — гадымы римлилерде уршуң худайы.

[2] Сестерций — 6 көпүк чемеси рим пулы.

[3] Амика — көне ат. Латынча бу сөз «җора» диймеги аңладяр.

[4] Нимфлер — Грек мифологиясында тебигатың дүрли гүйчлерини җанландырян икинҗи дережели худайлар. (Терҗимечиниң беллиги).

чирилен тансчы гыз көне бойраның үстүнде аякларыны ашагына йыгнап отурышына хожайынына хем төверекдәки мәхелле йигренч, горкы билен назар салярды.

— Бу фракиялы огланжыга-да сын эдиң — дийип, хожайын сөзүни довам этди. — Хәзире ченли хич бириңиз мунуң ялы огланы гөрен дәлсиңиз. Гүйжи хем батырлыгы боюнча бу тизден иң мешхур гладиатор[1] билен деңлешер.

Гырмызы реңкли тога[2] чоланан гарынлак адамың огланжыгы хас ичгин сынласы гелди. Огланжык узын сачларыны силкеләп ябаны хайванын чагасы ялы өзүне голайлашян алыжыны йити назары билен сынлаярды. Хачан-да гарынлак адам онуң гулакларындан тутуп, агзына серетжек боланда, огланжык бир гапдала товсуп дүшди, алыжы болса элини силкеләп, богазына сыгдыгындан гыгырды:

— Итиң бири! Йыланың чагасы! Дишләп, тас бармагымы гопарыпды!

— Гудуз экен-ов бу огланжык! — дийишип, оларың төверегини галлап дуран адамлар гүлүшдилер. — Мунуң ялыны сатын алып, ким башына япсын?

— Шунуң ялыны сатын алярлар-да — дийип, гул эеси олара гаршы чыкды. — Өйңүзи горар ялы гахарҗаң гүжүк чагасыны сатын алаңзокмы эйсем? Даглы спарта тайпасындан болан бу фракиялы огланжыкдан ыгтыбарлы сакчы тапмажагыңыз хак. Хөчжет гулы ужы үч дилкав гайыш гамчының ёла гетирйәнини билйәңиз-ә. Улалансоң муны иң чакган хем эдермен гладиатор хөкмүнде циркде-де гөркезип билерсиңиз.

— Огланжыгы нәче бахалаян?

— Гетаның бахасы мүң сестерций. Ёла гетир ялы гамчынам үсте берйән.

— Ха-ха! — дийип, дуранларың кәбири гүлүшди. — Онча пулы төлемек үчин Красс ялы депсең депренмез бай болмалы!

— Красс ялы? Хорматлы Марк Лициний Крассың белент адыны агзан ким? — дийип, инчежик аял сесли бири жыңңылдады.

Хеммелер төверегине ялтаклады. Йөне голай-голтум-

---

[1] Гладиатор — Гадымы Римде циркиң аренасында вагшы хайванлар я-да өзи ялы адамлар билен екме-ек сөвеше чыкян гөрешижи.

[2] Тога — плащ ялы дашыңа чоланян инли мата бөлеги.

да аял машгала хич кимиң гөзи илмеди. Шол вагт гулларың гаршысында бир геҥ адам пейда болды. Онуң гарры аялыңка чалымдаш лимон ялы саргылт йүзи, халпарып дуран чекгелери йыгырт-йыгыртды. Гошарында ловурдап дуран тылла билезик барды. Эгниндәки гейми парчаларың гөк хем гырмызы гүллер урлан гызгылт-сары матасындан тикиленди. Онуң өңүне дүшүп гелйән узын бойлы уршужы элиндәки найзасы билен мәрекәни гөдекси ителәп, ёл арчаярды. Ыздан гелйән ярым яланач негр гулуң бир элинде ак йүң тога, бейлекисинде болса дашына демир халкалар айланан агач гуты барды.

— Эйсем, Крассың адыны агзаныңыз ёк-да онда?— дийип, нәтаныш өңки совалыны гайталады. — Элбетде, хөкмүрован, бай Крассың говы, ыхласлы гуллар болса бахасына серетмән сатын алмак мейли ёк дәл. Мен бу үч гулы сатын алян. Маңа ене-де мейданда ишләр ялы даявлыкда атың дерегини тутжак берк беденли гулларың йүзлерчеси герек. Йөне бейле ёкары бахадан дәл. Бизиң еңилмез серкерделеримизиң урущдан топар-топар есир сүрүп гетирйән хәзирки дөврүнде базарда гулларың нырхы доңуздан я-да гоюнданам арзан болды.

Бай нәтанышың гашына йүврүп баран гул эеси эллерини дөшүне говшурып, касам ичип, харыдының бахасыны барха кемелдип, сөвдалашмага дурды. Узак махал чекелешип, ахыры ылалашыга гелдилер. Негр гутудан санап алан ики гысым алтын хем күмүш пулларыны бойраның янында язылгы дуран плащың үстүне дөкди. Сөвдагәр гамышдан эдилен йүпүң бир ужуны элине алды. Бейлеки гуллар билен бирликде грек философам, тансчы гызам, дишлек огланжыгам шол йүпе даңыланды.

Соң оларың әхлисини шәхериң дашындакы, ики гырасындан хем гаралып дуран усаханалар узалып гидйән ёла тарап алып гитдилер. Бу ерде гуллары бирнәче адамдан топарлара бөлүп, аякларыны зынжыр билен баглаярдылар. Саклав хем өзлерини сүрүп экитмели адамлар билен дашлары гуршалан гуллар зарын айдыма хиңленип, демиргазык тая йөнелдилер. Оларың өңүнде Италияның пайтагты Риме ченли болан агыр ёл узалып ятырды.

Гулларың дөрдүси кежебе ялы тагтаның үстүнде инчежик аял сесли адамы эгинлерине гөтерип барярды.

Ол адам-Римиң иң улы байы, патрициси[1] хем ер эеси Крассың ынанылан хазыначысыды.

Ёл тизден даглара синди. Гэми күрекчилери болан гулларың гадымы айдымы гаялара дүшүп гүнлеч янланып утрады:

Мәхрем энем-атам, арамыз ырак,
Сизе огул дидарыны гөрме ёк.
Батлы ур күреги, батлы ур ене,
Гүйч дүшсүн гошара, гүйч дүшсүн эгне!..

Гомлар тиркеш гурап гидйәр кенара,
Догдук илден барха ачыляр ара...
Батлы ур күреги, батлы ур ене,
Гүйч дүшсүн гошара, гүйч дүшсүн эгне!..

УЛЫ ЁЛДА

Сүрүп баряնларың ховлукдырмагына гарамаздан, кервен хаяллык билен херекет эдйәрди. Кеселли я-да энтек яралары оңлы битмедик гуллар төверекдәкилериң аякларына эермән, бейлекилерем саклаярдылар. Олар хәзир базарда сатылан гүнлериндәки ялы яланач дәлдилер. Көпүси есир дүшен махалларындакы беземен гейимлерини гейипди, башга бирнәчелери болса тапан-түпан летделерини эгнине атаны үчин, мәхелләниң гөрнүши дийсең алабедерди. Гелип чыкышлары боюнча дүрли тайпалардан болан бу адамларың әхлисине махсус бир аламат барды: олам — буларың барының гулдугына кепил гечйән зынжырлары хем сачының ярысы сырылан келлелериди.

Хас бетерем дүш гелйән адамларың үнсүни гең лыбаслы гулларың улы топары өзүне чекйәрди: оларың аягында ябының хамындан эдилен, топукларыны япып дуран узын балаклары, эгинлеринде гөдекси зыгыр матасындан тикилен келте көйнеклери, башларында-да тилки дерисинден телпеклери барды. Тилкиниң габа гуйругы болса енселеринде салланып дурды.

— Середиң, ана, хол баряնлар — фракиялылар! — дийшип, ёлда душян обаларың илаты ол гуллары гөркезип гыгырышярдылар. — Инди бирнәче йыл бәри би-

---

[1] Патриций — Рим хан-беглериниң векили.

зиң гошунымыз шолар билен уршуп йөр! Фракиялылар дагда яшап, хич киме боюн эгеслери геленок. Оларың дүнйәде иң сөййән затлары эркинлик. Өзлерем сөвешде хич вагт ыза чекилмейәрмишлер,,,

Хеммелер аякларындакы зынҗырларыны шакырдадып, гамгын айдым айдышып барян эгинлек фракиялылара горкы хем билесигелиҗилик билен сын этдилер. Гета узак гүн ёл йөрәнлери себәпли чаң-тозаның дердинден әхлиси бирмеңзеш чаларан гулларың мәхеллесиниң арасында йитип гитди. Ол фракиялы гыз Амиканың көйнегине япышып йөрәп барярды. Тансчы гыз четине дегиберселер тиз гахары гелйән огланҗыгы бейлекилериң теенели дилинден гораглап саклаярды.

Кервен агшамларына дүш гелен шәхериң мейданында я-да обаның бир четинде дүшлейәрди. Мүмкин болшуна гөрә, әхли гуллары бир үйшмеге топлап, төверегинде от якярдылар: сакчылар гулларың хич бири гачмасын үчин узын гиҗе гаравуллаярдылар.

Ёлуң ярпысы гечиленде кервен гаты кән гулуң эеси бай Красса дегишли мүлклериң биринде дүшледи.

Ол ерде байрың үстүнде мермерден салнып, овадан хейкеллер билен безелен, дашыны сейрек душян мивели баглар гуршан зынатлы вилла[1] барды.

Гөзетчилер гулларың улы топарыны бөлеклере бөлдүлер-де, херсине айратынлыкда дүшүндирдилер:

— Сиз — Пил, сиз — Кәтмен, сен — Азал, сен — гуюның Чархы, сен — Мала, сен болса — Галтак...

Иң гүйчли боланлары үчин фракиялылары Дегирмен дашы хем Күлүң дийип атландырдылар.[2] Олар дүрли ишлери ерине етирмелиди: бирнәчеси харазда дегирмен дашыны айламалыды, бейлеки бир топары болса даш гопарылян ерде уллакан мермер бөлеклерини чапмалыды. Соңра ол мермерлерден байлар мүлклеринде аҗайып җайлар гуруп, гөзел хейкеллер ясадярдылар.

Фракиялылар бири-бири билен хошлашык аламаты хөкмүнде аяларыны ёкары гөтерип, гуссалы айрылышдылар. Тиәден ене-де душушмалы болҗакларындан оларың хич бириниң хабары ёкды.

---

[1] Вилла — шәхериң дашында салнан җай, мүлк.

[2] Ол девүрлерде гулларың өз атларыны тутман, херсини ишлейән гуралы боюнча атландырыпдырлар: «Пил», «Азал» ве ш. м. Олар хакында: «Гул — дилли гуралдыр» дийипдирлер.

ӨЛҮМЕ БУЙРУЛАНЛАР

Гулларың бейлеки топары демиргазык тая ёлларыны довам этдирип, бирнәче гүнләп йөрәнлериңден соң, ир билен улы хем бай Капуа шәхериниң дервезесине етдилер .Гета, Амика, грек философы үчүси хем шол топардады. Узак гиҗе дынч берилмән, ач-сувсуз коваланан адамлар ысгын-мыдарлары болмансоң, шәхер диварына етен батларына өзлерини ере гойбердилер. Дервезе энтек япык боланы үчин эшекдир өкүзлере йүкләп гөк өнүмлер, товук, гоюн пейнири хем бейлеки дүрлидүмен иймитлери сатмага гелйрен адамларам улы топар болуп үйшүшип дурдулар.

— Дервезе хачан ачыляр? Гаравул энтегем көп ятҗакмыка? — дийип, олар хасаларыны демир халкалар билен мәкәм беркидилен агыр дервезә гүтледип уярдылар.

— Дервезәни какян ким? — дийип, гаравул гыгырды. — Бүрүнч галканлар гүнүң доганыны иле җар эдип зарңылдаянча худай Аполлоның жрецлерем[1] сабыр эдип гарашярлар. Таркылдыңызы бес эдиң, укыма пәсгел бермәң! Мениң бу дүнъеде еке-тәк шатлыгым — дүйшүм. Онам ине-гана гөрмәге гояноклар. Диңе дүйшүмде алысда галан ватаныма гитмәге эрким етйәр...

Дервезәниң таркылдысы галмансоң, ичерден чыкян хүңүрди хасам гаталып, дешикден ики элиниң хем ики дызының үстүнде товсаклаян гең җандар чыкды. Ол сакчыды. Булашык узын сачлары йүзүни япып, ере дегип дурды. Эндамында гейим дерегине хайваның бөлекбүчек дерилери салланышып гөрүнйәрди. Билиндәки демир халка узын зынҗыр билен дивара беркидилипдир. Ол товсаклап, дивары таркылдадян адама топулды. Ол гачансоң, сакчы дүшнүксиз дилде сөгүнмәге башлады. Бейлеки дураңлар гүлшүп, оны гижжеледилер:

— Ет оң ызындан, Цербер[2]! Тутуп, эйини етирсене!

— Боланок-да. Зынҗыр гойберенок, — дийип, сакчы өңки болшундан үйтгемән җогап гайтарды. — Ёгсам дагы аякларымың дөвүкдигине гарамаздан о бихепбәни тутардым-ла.

---

[1] Жрецлер — Дин хызматкәрлери.

[2] Цербер — гадымы адамларың ынамына гөрә, мерхумларың шалыгы хасапланян Аидден чыкылян гапыны горан үч келлели горкунч ит.

— Аякларыны нэме үчин дөвдүлер?
— Ватаныма гачжак болдум. Үчини шол.
— Көпден бэри сакчы болуп ишлейэңми?
— Отуз йыл-а бар, белки, көпрэкдирем. Есир дүшемде яш йигитдим. Яңы муртум табапды. Инди болса сач-сакгалым агарды. Йөне барыбир өз доглук обама гачарын. Эллерим билен сүйшерин велин, бу залымлардан сыпарын! — Ол сүңклери сомалышып дуран юмругыны шэхер тарапа узадып хайбат атды.

Бирден дуран адамлар тозгалаң тапды. Эшеклер үркүп, товуклар вакгылдашып, бир гыра чекилдилер.
— Өлүме буйруланлар! Шолар гелйэ! Хэзир болуң!
Бир топар адам ёлы ала тозан эдип гелйэрди. Яраглар шакырдашып, яңы догуп гелйэн гүнүң шөхлелери найзаларың йителдилен учларына хем гейимлериң балыгың теңңелери ялы арассаланан демирлерине дүшүп ялдырайарды.

Төверги эсгерлер билен гуршалан сырдам бойлы, гүйчли адамлар дөрт-дөртден хатар тутуп гелйэрди. Оларың эгнинде дүрли реңкли келте гейимлери барды. Аяклары зынжырлам болсалар, оларың эдим урушлары шадыянды. Йити, батыргай назарларына гөзи дүшен адамлар олар голайларына геленден бир гыра чекилйэрдилер.
— Булар ким болмалы?
— Өлүме буйрулан гладиаторлар. Циркде адамлар буларың ёлбарс, айы хем газаплы өкүз билен екме-ек сөвешишлерине томаша эдйэрлер. Я-да болмаса эллери йити гылычлы бири-бири билен сөвешйэрлер. Ол сөвешде хайсы еңилсе, бейлеки оны хөкман өлдүрмели.

Гладиаторлара гөзи дүшен Амика сычрап еринден турды-да, ичгин сынлап дуршуна янындакы огланжыга йүзленди:
— Серет, Гета, оларың арасында бизиң фракиялыларымызам бар! Хол өңден баряи узын бойлы яш йигиди гөрйэңми? Онуң дөшүнде атың аркасына хопба болан барсың сураты чекилипдир. Бейле белги бизиң даглы тайпамызың йигитлеринде боляр. Онуң гүне янан йүзүне үнс бер! Ана, ол басым өлжегинден бихабар ялы, гүлүп баряр... Белки, ол буларың ичинде иң батырыдыр! Үч йыл мундан озал римли итлер бизиң йигитлеримизиң көпүсини есир алыпдылар.

Амиканың гөркезен гладиаторы барян хатарындан

чыкды-да, үркен күррәниң гулагындан япышды. Малының ызындан ковалап барян гарры дайхан:

— Баш үстүне, гөвнүң халан задыны ал-да ийибер! — дийип, мерхемет этди. — Белки, басым өмүр танапың үзүлер? Арманың галмасын!

Гладиатор себетден ики саны алма билен бир дөвүм нан алды. Соңам зынжырыны шакырдадып, мылайым йылгырды-да, гаррының эгнине какып:

— Хайсымызың узак яшажагымызың беллиси ёк...— дийди.

Дервезе энтек япык боланы үчин гладиаторлар аяк чекип, ёлуң гырасында дынч алмага отурдылар.

Амика фракиялы гладиаторың янына барҗак болуп угранда гулларың гөзегчиси онуң чигининден гөдеклик билен пенҗеледи-де, бир гапдала сүдүрләп, ызындан-нам гамчысыны айлады. Өз достуның урланына гөзи дүшен Гета бөкүп турды-да, пишик ялы чаласынлык билен гөзегчиниң ягырнысына хопба болуп, бойнундан агыз салды.

— Ол мөҗек чагасына гараң! — дийип, төверекдәкилер гыгырышдылар. — Сөлүтәң оны айырмага гүйҗем етенок. Болса-да, есер огланҗык экен!

Фракиялы гладиатор бу тутлушыгы гөрди. Гөзегчи огланҗыгы зордан ере ташлап, богуп өлдүрмәге сынанышярды. Ол хаял этмән сакчылары ителешдирип, гөзегчиниң янына барды-да, онуң гушагына гысдырылгы гылыҗы согруп алды. Төверекде дуранлар җын даган ялы болды. Өлүмини бойнуна алан гөзегчи болса элини йүзүне тутуп ере язылды.

Фракиялы боглуп ысгыны алнан огланҗыгы ерден гөтерди-де, Амика йүзленди:

— Ызымдан галма! Гөрйән велин, сенем бизиң тайпамыздан ялы.

Реңки агаран, йөне буйсанчлы, гарпышмага тайын халда ол өз ёлдашларына тарап йөнелди. Гарашылмадык бир зат болар өйдүп бүтин төверек дымды. Эсгерлер найзаларыны тайын тутуп, оңа голайлашдылар. Фракиялы элиндәки гылыҗы энтегем түкге дүшүп ятан гөзегчә тарап зыңып гойберди. Ховада ялдыран гылыҗың уҗы барып онуң эдил келлесиниң сәхелче бейле янына санҗылды. Гладиаторларың эеси чакнышык болан ере ылгады. Крассың йүзи йыгырт-йыгырт хазыначысам отуран кеҗебесинден бөкүп турды-да, торкусына гөзегчилери пеналап, гладиаторларың янына гелди.

— Шөхратлы Марк Лициний Крассың гулларына эл гөтермәге хет эден ким? Бу ише әхлиңиз жогап окамалы боларсыңыз!

— Жыңңылдаман дур, гөжажык! — дийип, гладиаторлар гыгырышдылар. — Өз ишиңден башга зада бурнуңы сокма. Ёгсам гладиаторларың ойнуны шу ерде — сизиң башыңызда турзуп, сенем, йигренжи көмекчилериңем дүнйә инмедик ялы эдерис!

Олар оңе окдурылып гыссаныл, өзүни йитирен хазыначыны тутдулар-да, сүйрәп өз хатарларына гошдулар.

— Шундан шейләк бу-я менин уям, бу-да догатым! — дийип, фракиялы гладиатор Амика билен Гетаны гөркезип, хазыначa дүшүндирди — Олары менден айра салмак ислән еринде, өзүни әдил кәди ялы ики чапып ташларын.

Ыхласлы баш эгип, горкусындан титрәп дуран Крассың хазыначысының янына гелен ланиста[1] ховлукмачлык билен оңа дүшүндирмәге башлады:

— Бу бизиң иң гowы гладиаторымыз: хенизе ченли аренада оны еңип билен ёк. Шол гатнашжак дийип ыглан эдилсе, цирк мыдама адамдан хырын-дыкын доляр. Бу гыз билен огланжык сең нәмәңе деркар? Олары маңа сатып гойбер. Мен бахасындан гачжак адам дәл.

Өлүме буйруланлар өзүни дүйт-мүйт эдер өйдүп гара жаны галмадык хазыначы сакавлап, дессине гулы сатмага разылашды. Ланиста ичи пуллы халтажыгы онуң элине тутдурды.

— Ярысы бизиңки! — дийишип, өлүме буйруланлар гыгырышдылар.

Хазыначы саңңылдаян эллери билен халтажыкдакы пулуң ярысыны гладиаторлара бөлди-де, узын геймигиң сыныны гысымлап, кежебесине бакан юмлукды.

— Мениң адым Спартак! — дийип, фракиялы гладиатор Амика гыгырды.

Белент диварың ёкарсында Аполлон худайың жрецлериниң бүрүнч галканлара батлы уругулары яңланан бадына агсак сакчы дервезә тарап йөнелди. Ол билинде салланып дуран уллакан послы ачар билен дервезәни ачансоң, бүтин мәхелле гыслышып шәхере гирди.

---

[1] Гладиаторлар хайсам болса бир адамың гарамыгында болупдырлар. Ол адам гладиаторлары циркде гөркезени үчин пул алыпдыр. Адатча, шейле адамлары «ланиста» дийип атландырыпдырлар. Бу сөз «фехтования мугаллымы» диймеги аңладыпдыр.

ГЛАДИАТОРЛАРЫҢ МЕКДЕБИНДЕ

Яз чыкды. Ак гүлли акациялар гөйә гар бүренип отуран ялы гөрүнйәрди. Гүйчли ятыш әхли ёллары шалпы-шараң этди. Гладиаторларың Капуадакы мекдебиниң дервезе сакчысы саралып гиден яма-яма плащына чоланып диварың ыкышак еринде гизленди. Онуң диңе реңки солан үч саны гызыл елекли емшик бүрүнч тувулгасы хем дүвүн-дүвүн бармакларына берк тысан найзасы гөрүнйәрди.

Бир гараятыз яш аял йүзүнде акацияның ак гүллери гайышып йөрен көлчелериң төверегинден көв уруп геч-ди-де, дервезә голайлашды. Эгниндәки гызыл реңкли гейми хем бурнуна илдирилен күмүш халка гүндогарың «вагшы» тайпасындан болан гырнакдыгыны әшгәр эд-йәрди. Ол эййәм укуда ятан сакчының хоррулдысына бираз диңширгенип дурды-да, чекинженлик билен дивара япланды.

Тизден дервезәниң аңырсындан гара гөзли огланжыгың буйра сачлы келлеси гөрүнди. Огланжык төверегине ялтаклап, бирден аяла гөзи дүшенсоң, оңа тарап сүй-шүп гайтды.

— Амика, мен бирнәче ёла бу ере чыкып серетдим. Ахырам мунуң ялы ятышда гелмерсиң өйтдүм.

— Саг бол, эзизим Гета. Ыхласың үчин бир гысым хоз берйән. Шу наны Спартага бер. Билип гой, башга хич киме дәл-де, диңе өз элине говшургын! Шуң ичинде соган билен гайнадылан гоюн келлесем бардыр. Оңа «Циркдәки томаша ене секиз гүнден боляр. Шоң үчи-нем, гаты гыссансын» диен хабарымы етир. Эййәм еңил-мезек фракиялы гладиатор Спартак еңилмезек галл гла-диаторы Крикс билен сөвешйәр дийип бүтин шәхере жар эдилди.

— Айданларың барыны оңа етирин, Амика.

— Хер гезек циркде сөвеш боланда оны ене дири гөрермикәм дийип гара жаным галанок. Эшидйәрмиң: наны онуң хут өз элине бергин.

Гүйчли гөк гүммүрдисине укудан оянан сакчы гы-шаран тувулгасыны дүзедип, Амика тиңкесини дикди.

— Сен бу ере ене гелдиңми? — дийип, ол богук сеси билен гыгырды. — Инди олар билен душушык гадаган эдилди. Ханы, утра! Гөресиң гелсе, циркиң аренасында сынлай.

Гета гетирилен иймитлери плащының ашагында гизләп, ызына — дервезә дырмашды.

Ол гиң, дөртгыраң ховлының ортасындан ылгап гитди. Ики гапдалдакы хапа казармаларың ачык гапыларының өңүнде дүрли тайпалардан болан гладиаторлар гыслышып дурдулар: оларың арасында гейимлери эндамына сырлашып дуран галлар-да, алабедер эшикли, сакгаллак скифлер-де, эндамлары шар-гара, боюнларындан майдажык ак балыкгулаклары монжук ялы эдип дакынан нубиялылар-да, йүзлериниң реңки өчүк, золак-золак плащлы сириялылар-да барды.

Буларың бары харбы есирлерди. Әхлисиниң гүнәси меңзешди: булар өз ватанларыны рим гошунларындан горап, есир алыныпдылар.

Гета фракиялыларың болян казармасына тарап уграды. Сүңкбашы ири, гараягыз, сечеленип дуран сачлары ики өрүм эдилип гойберилен фракиялылар ерде йыртык бойраның үстүнде отырдылар. Оларың бири мис иңне билен геймини чатярды, бейлеки кәбирлери сүңк ойнаярды, бирнәчелери болса дызларыны гужаклап, ыранышып, сес гошуп гуссалы айдыма гыгырярдылар.

Фракиялыларың әхлисиниң эндамында йылдызларың, бүргүдиң я-да вагшы хайванларың иңңе билен дүртүлип чекилен шекиллери барды. Бу шекиллер олары бейлеки тайпалардан болан гладиаторлардан сайлаярды.

Оларың арасында Спартага гөзи дүшмедик огланжык башга тарапа йөнелди. Бирден барярка таныш ат гулагына дегди-де, биыгтыяр аяк чекди.

Гета гладиаторларың көпүсиниң дилине дүшүнйәрди. Хожайыны оны чакган гладиатор эдип етишдирмеги йүрегине дүвени үчин, огланжык инди ики йыл бәри шу мекдепде яшаярды. Ол галларың, нумидиялыларың[1] хатда шар-гара нубиялыларың дилинем аз-овлак билйәрди.

— Спартагы өлдүрмек герек! — дийип, галларың топарында гүррүң эдйәрдилер.

— Ол әхлимизден гүйчли хем чакган. Биз оң билен сөвешип билмерис. Оны гаравулламалы-да, аматына

---

[1] Нумидиялылар — хәзирки Алжириң территориясында гечүп-гонан Демиргазык Африканың бир тайпасы.

T D ? ?
Kitaphanа

гарап, үстүне чозагадан, сыртмак билен богуп өлдүрмели.

— О диениңи шу гүн эдерис...

Бу гүррүңлерден горкан Гета эшиден затларыны Спартага етирмек үчин ылгап гитди. Огланжык оны дийсең говы гөрйәрди. Спартагам онуң билен наныны, соганыны, үзүмини пайлашярды, хич киме гөвнүне дегдиренокды. Спартак энчеме ёла огланжыга дөшүндәки чапып барян атың шекилини гөркезип, шейле дийипди: «Бу бизиң атымыз. Сен болса огланжык, эдермен гетлериң тайпасындансың. Бизиң ганымыз бирдир».

Спартагы хич ерден тапмадык Гета дашкы дивара чыкды. Бирден онуң гөзи достуна дүшди. Спартак бир дашың үстүнде ягша-да үнс бермән отурды. Ол алыслардакы дагларың энтегем гара басырылгы диш-диш геришлерине середип отурышына, өз янындан нәмедир бир затлар хүмүрдейәрди.

— Спартак, айңал! Спартак! — дийип, огланжык онуң эгнинден силкеләп пышырдады.

Оңа тарап өврүлен Спартагың йүзүнден ягыш дамжалары сырыгярды.

— Бу ерде еке өзүң отурма. Өз фракиялыларымызың арасына бар! — дийип, Гета текрарлады.

— Ханы, бейләк — хол алыслыга серет, огланжык! — дийип, Спартак онуң сөзлерине питива этмән сеслениди. — Мен чагалыкдан бәри ана, шолар ялы белент гаяларда айланматы халаян. Ол ерлерде диңе еңил даг гечилеридир кувватлы айылар дүшяр. Ине, хәзирем отуран диварымдан мавы алыслыклары сынлаян. Олар мени бу капасаны терк эдип, даг шемалының өвүсйән ерине хем үчутларың ёкарсындакы буз ятакларының янына чагыряр. Бичәре етим, сен даш ерземинлерде өсүп-улалының үчин, азатлыгың нәхили затдыгыны билеңок-да!

— Спартак, сең үстүңе ховп абаняр!.. — Гета шейле дийди-де, галлардан эшиден гүррүңлериниң эхлисини оңа айтды.

Айдыланлары үнс берип диңлән Спартагың гашлары герилди. Ол юмругыны дүвүп, сычрап еринден турды.

— Акмаклар! Көралакалар! Кәшгә, мениң өлүмим олары циркде пейманасы долмакдан халас эдйән болса?! — Ол плащының этеги билен йүзүни сүпүрди-де, гүйчли голуны Гетаның эгнине гойды. — Зыяны ёк! Нәхили болса, олар билен дил бирикдирҗек болуп сына-

нышайын. Нәме саңңылдаяң? Амиканың геленини-гелмәнини гөрмединми?

— Вий, мен оны гөрдүм. Шу затларам саңа иберди.

Спартак яглыгы чөзди-де, шатлык билен гатаңсы арпа наныны элини етирди. Гоюның келлесини болса огланжыга узатды:

— Бу саңа. Грек мугаллымым бир гезек маңа: «Гадымкы гахрыманлар, гүйчли болуп етишерлери ялы, өз чагаларыны кичижикликлигинден гойнуң бейниси билен бакыпдырлар» дийипди. Шу келләни ий. Белки, сенем гахрыман боларсың.

— Ана, олар гелйәр! — дийип, огланжык ховсалалы сеслеңди.

Галлар диварың үсти билен хатар тутуп гелйәрди. Эгинлек, эдил деңиз леңңежиниңки ялы берк япышян пенжелери гүйчли, узын бойлы яш галл Крикс иң өңдеди.

Спартак дивара япланды-да, сыгырды.

Дивар инсизди. Бир адам гелйән болса, икинҗә ер екды. Ашакда — диварың дүйбүнде галларың улы топары үйшүп дурды. Олар эллериндәки дашларыны мазамлап, хайбатлы гыгырышдылар:

— Крикс, оны бизиң янымыза окла!

— Угур хайыр бол-а? — дийип, Спартак яңсылы йылгырып гыгырды. — Нәме ниет билен гелйәниңден хабарым бар. Илки маңа гулак ас, Крикс: бизиң эхлимизиң кысматымыз меңзеш. Хеммәмизиң өмүр таңапымызың үзүлмели ери — циркиң аренасы.

— Ур оны! — дийип, ашакдан бири гыгырды. — Ол геп билен сең башыңы айлаҗак боляр.

— Крикс, аяк чек! — Спартак ыза чекилди-де, наны ики дөвүп, ичиндәки ханҗары алды. Соң ол бир элинде ханҗары тутуп дуршуна бейлеки эли билен наны узатды. — Говусы, достлук аламаты хөкмүнде шу наны бөлүшели. Крикс, сен батыр хем гүйчли адам. Гел, говусы, өз голларымыз билен зынданың дервезесини дөвүп, хол гөк даглара гачмак хакында эхтнама баглашалы. Ол ерде гаты кән эркин гачгаклар бар. Циркде өз достларымызың ганына галандан эркинлиге чыкып, азатлык угрундакы гөрешде җан беренимиз мүң пай говы. Циркиң аренасында яраланан ёлдашларыңыз чәгәң үстүне йыкыланда, оларың бедениңден акян гана сын эдип гөрдүңизми? Гөрен болсаңыз — гызылдыр. Хеммәмизиңкем гызыл. Римлилер билгешлин бир халкы башга

халкың үстүне күшгүрйәр: фракиялылары галлара, сириялылары самнитлере гаршы өжүкдирйәр. Олар биз бири-биримиз билен хас газаплы уршарымыз ялы, өзлери үчин болса гызыклы томаша болар ялы шейдйәрлер. Бизден горкяндыклары үчин олар бизиң гарадан гайтмаз батырларымыздан дынмак ислейәрлер. Эгер-де биз бирлешәйсек, онда хатда кувватлы Рими хем горкусындан титремәге межбур эдип билерис. Биз Италияның әхли гулларыны гөреше талкындырарыс. Гачалың бу ерден!

Галлар онуң сөзлерини үнс берип диңледилер. Кәбириниң элиндәки даш ере гачды.

— Яраты нireden тапжак? — диен ынамсыз сеслер эшидилди.

— Яраг тапарыс! — дийип, Крикс гыгырды. — Сен хак айдяң, Спартак. Сениң гаршымыза дәл-де, биз билендигиңе мен өрән шат. Саңа өмүрлик элими берйән. Достлугың нышаны хөкмүнде наның ярысыны алян хем-де мундан бейләк хасратам, шатлыгам сең билен бөлүшмәге тайяр. Ким биз билен азатлык угрундакы сөвеше гитжек? Гачмага тайынлык гөрелиң!

— Хүштәрлиги элден бермәң. Дилиңизе берк болуң! — дийип, Спартак олара саргады. — Гачмага сынанышан гула нәхили жезаның гарашяныны унутмаң.

БАТЫРГАЙ ГАЧЫШ

Шол гиже эсасан галлардан хем фракиялылардан болан ики йүз чемеси гладиатор бейлекилер укуда ятыркалар сес-седасыз өрдүлер-де, дервезә тарап йөнелдилер. Оларың аз санлысында йөнекей пычаклар хем ашханадан огурланан демир сыхлар барды. Галанлары дашына гөн даңтылан агач гылычлар хем тыгы агачдан эдилен найзалар билен яраглананды. Ол агач яраглар мекдепде хер хили машклары өвретмек үчин уланылярды.

Олара тарап эййәм кимдир бири тарапындан дуйдурылан гаравуллар хем бир эллери янян летдели, бейлекиси яланач гылычлы рим легионерлери[1] эңишип гелйәрдилер.

[1] Легионерлер — уршужылар.

— Топаланчылар, ыза доланың! — дийип, мекдебиң хожайыны гыгырды. — Енжиң олары!

Рим уршужылары ярагсыз гладиаторларың үстүне топулдылар.

— Ыза дөнәймәң! Азатлыга тарап өңе! — дийип, Спартак билен Криксиң сеси яңлаңды. Олар етип гелен ёлдашларының көмеги билен агыр дервезәни ачдылар.

Диңе етмиш адама бу тутлушыкдан аман сыпып, мейдана гачып чыкмак башартды. Галанларының бирнәчеси өлдүрилди, бейлекилери болса гараңкы зынданлара ташланды. Инди эдермен гачгаклары саклап билжек гүйч ёкды. Олар эржеллик билен жеңңеллериң хем мейданларың ичинден гүнорта — думанда чала салгым атып гөрүнйән даглара тарап барярдылар. Дашданлар олара ярағ йүкли арабалар габат гелди. Улы шатлык билен йүке чозан гладиаторлар сөвешде дерде ярайжак ярагларың эхлисини алдылар.

— Бизем сизден галжак дәл! — дийишип, йүк алып барян гулларам олара гошулды.

Арабалардан айрылан атлардыр гатырлара агыр яралылары мүндүрип, отряд ховлукмачлык билен гүнорта уграды. Олар улы ёллара голайлашман, гатналмаян гумак ёдалара дүшүп, өңе херекет этдилер.

Агшама голай бир ерде дүшлемек герек болды. Нәче дийсең ядан гладиаторлар аяк үстүнде зордан дурдулар. Спартак бир четде байрың үстүнде мермерден салнан кашаң жая тарап элини узатды. Жай хем төверекдәки тутуш мүлк томусы шу ерде гечирйән бир атлы байыңкыды. Жай зейтун хем серви агачларының гүр токайлыгы билен гуршаланды. Байрың этегинде гаты кән гул зынжырларыны шакырдадып, үзүм агачларының дүйбүни агдарярды.

— Биз гижәмизи шу мүлкде гечирерис — дийип, Спартак сесленди. Соңам ишлешип йөрен гуллара тарап элини узадып: — Олар болса эртириң өзүнде бизиң хатарымыза гошуларлар — дийди.

Гладиаторлар байра чыкып, төверেклерине гаравул гойдулар. Ерземинлери дөрүнип, ода тутулып биширилен, какадылан бутлары, тегелек пейнирлери хем көне чакырлардан долы күйзелери тапдылар.

Шол гүн агшам гачгаклар үч ёлбашчыны сайладылар: олар — фракиялы Спартак, галл Крикс хем Эно-

[1] Эномай басым өлүпдир.

май[1] учусиди. Отрядың эсасы баштутаны эдилип Спартак сайланды.

Гиҗеки ховсала әхли кишини өрүзди. Мүлке бир нәтаныш гелди. Гаравуллар узак ёл сөкүп, дийсең ядан атың җылавундан япышдылар. Атың үстүнде бир яш аял билен огланҗык отырды.

— Бизем сизлик! — дийип, огланҗык гыгырды. — Спартак ниреде?

— Амика! Гета! Бизи нәдип тапайдыңыз? — дийип, гаравуллар бегенчли сесленди̇лер.

— Сиз сөвешип дуркаңыз мен йүп билен дивардан салландым. — дийип, Гета дүшүндирмәге башлады. — шәхере ылгадым-да, Амиканы тапдым. Сизиң хич вагт доланмаҗагыңызы биленимизден соң, ызыңыздан етмек карарына гелдик. Ёлда саташан гулларың әхлиси Капуадакы гладиаторларың гозгаланы хем олара нәдип гошулып болҗагы хакында гүррүң эдйәрлер. Биз Амика билен мүнүп гелен атымызы бир байың мүлкүндәки сүрүден огурлап алдык. Инди хич вагт сизден айрылмарыс!

Ир билен төверекдәки мүлклерден онларча гул оларың янына гелди. Олар аякларындакы зынҗыры хем боюнларындакы демир халканы дөвдүлер-де, өзлерине яраг бермеклерини хайыш этдилер. Кәбирлериниң янында болса палта, чалгы, уссаң чекиҗи ялы гураллар барды.

— Кимде яраг ёк болса, элине чиш демир алсын. Душмана гаршы онуң билен сөвешерис! — дийип, гладиаторлар үйшен мәхеллә йүзлендилер.

— Ериң ашагында беңди гуллар эҗир чекйәр. Шолары бошадавериң! — дийип, соң гошуланлар ялбардылар.

Спартак горкусындан галпылдаян мүлк доландырыҗысы билен ерасты зындана дүшүп уграды. Ол ерде чыглы, алагараңкы җайларда боюн эгмедик я-да гүнәленен гуллар сакланярды. Зынҗыра берк багланан гуллар әпет дегирмен айлаярдылар, җайларың дүйбүне гоюлҗак дашлары ёнярдылар. Оларың ерине етирйән ишлери адам эдерден чөкдерди.

Хачан-да Спартак уссалара оларың зынҗырларыны овратмагы буйрук беренде, гуллар өзлерине багт гүлүп баканына ынанмаҗак болдулар.

Спартак вагт йитирмән, тизлик билен өңе херекет этди. Агшама голай деңиз якасындакы Неаполь шәхе-

ринин этегине баран отряд ене бай мүлкде дүшледи. Ёлбойы гуллар топары билен гозгаланчылара гошулярдылар. Ики гүнүң ичинде отрядын саны ики мүң адама ченли етди.

Ковгудан ховатыр эдйән Спартак өз адамларыны мүмкин болдугыча дашырага экитмәге гыссанярды.

Бир ерде атлы горагчыларын отряды оларын ёлуны кесди. Яраглары күмүшден, сычрап дуран атынын аркасына гапланын хамы атылан яш римли эсли аралыкдан үст-башлары дуршуна чан, ядав гладиаторлара гыгырды:

— Ыза дөнүн, ыкмандалар! Аяк чекин Сенатын[1] адындан сизе ыглан эдйән: эгер-де гозгаланы башланлары тутуп бизин элимизе берсениз, гүнәнизи течйәс. Дыза чөкүн-де, чеп элинизин барматыны ёкары гөтерин. Шонда сизе зат дегмежегимизе сөз берйән.

Өнде дуран гладиаторлар газап билен оларын үстүне топулдылар. Атлылар жын даган ялы болуп, чар тарапа яззыны бердилер. Оларын даш жайдар деген баштутаны ере язылып ятырды. Гладиаторлар онун атыны Спартага гетирип бердилер. Ол атын алтындан ясалан эсбапларыны гопарыщдырып зынды-да, өзүне дине гапланын хамыны галдырды.

— Азатлык угрунда гөреше чыкан адам хич вагт римлилерин шунча ган дөкүп газанян алтыны билен өзүни беземез! Ине, шу хам атыма ичирги, өзүме-де дүшек болар.

ВЕЗУВИЙ КРАТЕРИНДЕ

Өнде пөвризе дашы ялы гөк асмана гезелип дуран Везувий дагынын белент герши гаралып гөрүнйәрди.

— Биз мүң йыл бәри ятан бу дагы укудан оярарыс[2] — дийип, гуллар гүррүң эдйәрдилер. — Онуң гершинде гозгаланын ягты ялны алашып, бүтин Италия яйрар.

Отряд Неаполь шәхеринин гапдалындан гечип гитди.

---

[1] Сенат — Римин шол вагткы ин ёкары хөкүмет органы.

[2] Везувий ол девүрде өмүрлик сөнен вулкан хасапланыпдыр. Онун атылышы Спартагын гозгаланындан 150 йыл сон болды. Помпея хем Рим шәхерлеринин бейлеки бирнәчелери шонда ёга чыкдылар.

Ёлда гыммат бахалы финикия мебели, халылар хем гайры затлар йүкленен арабалар хәли-шинди душярды. Ол йүклер Спартагың чагырышына сес гошуп, гозгалаң турзан гуллардан горкуларына мүлкүни терк эдип гачып барян байларыңкыды. Гладиаторларың гелйәнини эшиден шәхерлериң әхлиси дервезелерини гулплап, диварлара саклав гойярдылар.

Спартак өз отрядыны догры Везувий дагына тарап алып барярды. Онуң белент гершине екеже ёда узалып гидйәрди.

Дагың этегинде гиден мейданы тутуп үзүм хем зейтун агачлары энайы болуп өсүп отырды. Оларың арасындан мермерден салнан кашаң жайлар агарып гөрүнйәрди. Янашык гурлан үч шәхерҗигиң бири эдил деңзиң кенарында ерлешйәрди. Онуң гәми дуралгасындакы елкенлери егшерилишип гиден көп күрекли гәмилериниң дик гөврелери толкуна чайканҗыраярды. Ёда билен ёкары галдыкларыча отряддакыларың гөзлериниң өңүнде гөк деңзиң чәксиз гиңликлери хас аңры узалып гидйәрди.

— Белки, басым бизиңем гәмилеримиз болар? Шолара мүнүп, бу ёвуз, рехимсиз юрды терк эдип гитседиң! — дийип, гуллар гөвүн йүвүрдйәрдилер.

Дагың гершине голайлашдыкларыча төверекдәки гөрнүш үйтгәп уграды: үзүм агачлары чуң, тутук җүлгелер билен орнуны чалышды. Диш-диш гара гаялардыр вулканың гең гөрнүшде доңуп галан гарамтыл-гызыл лavalары җүлгелериң үстүне ховала болуп дурды.

Дагың чүр депесине чыканларында төверети гаялар билен гуршалан сувдан долы чуң оя гладиаторларың гөзи дүшди.

Гаяларың мәхнет дашлары доңуп галан айылганч хайванлары ядына салярды. Гөзе илйән әхли зат аңында бу ерде гөрүлмедик янгын боландыр диен дуйгы оярярды. Шейле-де болса дашларың арасында гөйдүк гүлҗагазлар хем ере сүйренип өсйән өсүмликлер гөзе илйәрди. Йүз яшлы үзүмлериң чыбыклары гаялардан йылан ялы салланышып, бири-бирине чолашып, уллакан токга тутуп дурдулар.

Спартак ёданың бирнәче еринде гизленип гөзегчилик эдер ялы гаравуллар гойды. Дага чыкмагың өрән кын боланы үчин, үстүне чозулар горкусы болмадык Спартак өз дагынык хем угурсыз яраглaнан гошунына уруш тәлимлерини өвретмәге гиришди. Ол гошуныны

йүзлүклере хем онлуклара бөлүп, херсине иң тежрибели гладиаторлардан баштутан белледи. Баштутанлар өз адамларына тизлик билен бир угра дүзүлмәни, йыгжам дурманы, дарғап, ене-де зынжыр ялы берк хатара дүзүлип хүжүм этмәни хем рим гошунында бар болан бейлеки харбы сунгатлары өвредйәрдилер.

Спартак өз гладиаторларыны бирнәче гезек песе — байларың гүлләп отуран мүлкүне ёллады. Олар болса гатырлардыр эшеклери нандан, миввелерден хем гайры иер ялы азыклардан мас йүкләп гелйәрдилер. Булардан башга-да ол циркиң аренасында өз масгара өлүмлерине гарашып отуран мүңлерче есирлериң үйшен ерлери болан Италияның гладиаторлар тайярланян улы мекдеплерине гизлин чапарлар ёллады. Спартак өзи ялыларың әхлисини ёвуз Рим билен гөрешмек үчин гозгалаң турузмага чагырды.

ХОВПЛЫ СЫЯХАТ

Бирнәче гүн гечензен соң дагдан дүшүлйән ери Римден иберилен отряд эеледи. Ол үч мүң уршужыдан ыбарат гошуны тежрибели командириң баштутанлыгында: «Спартагы келлекесерлери билен бирликде гөзләп тапмалы хем-де ёк этмели» диен берк буйрук астында довла дүшен сенат ёллапды.

Гошунбашы Клодий Пульхр алавың гапдалында алабедер халының үстүнде гышарып ятышына бол-телки агшамлык нахарына гүмрады.

— Топаланчыларың инди мең элимден сыпжак ерлери ёк — дийип, Клодий өз центурионларына (йүзбашыларына) дүшүндирйәрди. — Спартагың менден гачып сыпара ери бармы? Ол гөдек гладиатор диңе циркиң аренасында гылыч ойнамага өкде. Йөне тутуш гошуна баштутанлык этмек, хей, оңа башартжак затмы? Хейде, акылы болан адам ол ере екеже ёданың барянымы билибөм, Везувиниң гершине чыкармы? Биз ол гаракчылар ачлыгындан өлерине гелйәнчәлер сабырлылык билен шу ери саклар ятарыс. Жанлары бокурдагына гелип, халыс гүйчден гачансоңлар, өзлери бу ере дүшүп уграрлар. Биз болса олары берк пенжәмизе гысага-да, элтип ене циркиң аренасына дыкарыс. Шол ерде-де олар бири-бириниң башына етип гутарарлар. Гөрерсиңиз — оларың өзлери Спартагың элини-аягыны сарап,

мең элиме гетирип берерлер. — Клодий өз гепинден хош болуп, Везувиниң тылла шапак чайылан, асманда диш-диш гаялары гызгылт өвсүп гөрүнйән гершине назар салды.

Шол вагт Спартак хем онуң ёлдашлары дагың керт гыраларыны айланып, дүшүп болаяр ялы аматлы ер гөзлейәрдилер. Гаялар дийсең кертди. Чар тарапдакы гаралып гөрүнйән чуң жүлгелериң депесинде уллакан бүргүтлер гайышып йөрди.

— Ине, говы чыкалга тапылды! — дийип, Спартак беғенчли сесленди-де, бүтин отряда ябаны үзүмиң голларыны чапмагы хем тал чыбыклары билен бирликде даңмагы буюрды.

Агшам ише башлан гладиаторлар алавларың ягтысына узак гиҗеләп эрҗеллик билен узын, чее чыбыклардан мердуван ясадылар.

Даңың өң янында мердуваны усуллык билен учутдан салладылар. Мердуваның берклигини барламак үчин уҗуна адамданам агыррак даш даңдылар.

Кичиҗик Гета илки салланмага дөвталап болды. Батыр огланжык дүйпсүз гараңкылыгың гойнуна гирип утрады. Мердуваның соңы ёк ялы гөрүнйәрди. Эмелсиз даңлан үзүм голларыны шемал чайкаярды. Ахыры аягы ере етен Гета ики гезек сыгырып, саг-аман дүшенини хабар берди.

Соңра бейлеки уршуҗылар салланып утрады. Бу ховплы сыяхат узак довам этди. Иң соңкы уршуҗы галан яраглары саллады. Ол эпет гөврели Криксди. Мердуван онуң аграмына ховсалалы жыгылдаярды.

Өзлериниң ховпдан халасдыгына ынанян римлилер дагың бейле тарапында гайгы-аладасыз хор чекишип ятырдылар. Гаравуллар ачлыкдан эңкамы аган гачгаклар басым гара берәйселер герек диен тама билен укулы гөзлерини ёда дикйәрдилер. Бирден гаравуллар гиҗәниң ярымында ховсала турзуп, гошунбашы Клодини чагырдылар. Олар ёдада гыкылык хем аяк сеслерини эшидипдилер, кимдир бириниң аягының астындан тогаланан дашлар шакырдашды. Эли тылычлы Клодий түмлүге үнс билен гарап дурды.

— Дур! Ериңден гозганайма! — дийип, өңдәки гаравул гыгырды.

Жогаба дерек часлы аңырма яңланып, алавың ягтысында бирнәче эшек гөрүнди.

— Середиң, — дийип, гаравул сесленди — бу эшегиң

бойнундан асылгы тагтаның йүзүне нәмедир бир затлар язылыпдыр!

Уршужыларың бири хаты окады:

«Пайхаслы хем эдермен Клодий Пульхра. Везувиниң депесинде галан эшеклер өз гүнәлериниң гечилмегини хем гарынларының доюрылмагыны сенден товакга эдйәрлер. Спартак».

— Бу говы аламат — дийип, баштутанына говы гөрүнжек болан йүзбашыларың бири сесленди. — Топалаң турзанлары үчин, гладиаторлар өзлерини эшек дийип атландырыпдырлар. Олар чакы, ачлыкдан өлерине гелип, гүнәлериниң гечилмегини сораяндырлар.

Клодий Пульхр хем онуң текепбир көмекчилери «хапа топаланчылар ачлыкдан хем горкудан өлүмиң бәри янына барыпдырлар» дийип гүлүшйән вагтлары Спартак өз эдермен ёлдашлары билен гараңкыны пеналап, римлилериң лагерине голайлашыпды.

Үркен гушуң ганатының сесинден хем дөвүлйән гуры шахаларың шатдылдысындан башга сес-селем болмадык үмсүм гижеде Спартагың отряды душманың дымдырс лагериниң эдил алкымына гелди. Олар улы гыкылык эдип, укуда ятан рим эсгерлериниң үстүне дуйдансыз дөкүлдилер. Клодий Пульхр яңач атыны мүнүп илки гачды. Горкуларындан зәхрелери ярылан легионерлер гораңмак хакында пикирем этмән, дув-дагын болдулар. Бүтин рим лагери эхли ярагы, азыклары дыр гайры затлары билен сөвешсиз диен ялы Спартагың элине гечди.

АРАСЫ КЕСИЛЕН ОЮНЛАР

Римде нобатдакы байрамчылык гечйәрди.

Реңк билен жайларың диварына язлан билдиришлер улы циркде үйтгешик томаша болжагыны хабар берйәрди: «Ябаны өкүзлери авлаян ёлбарслар», «Он скифиң он саны газаплы айы билен сөвеши», «Нумидиялы атлыларың «деңзиң аңырсындан гетирилен серче»[1] билен чапышыгы» — ол серчәниң аяклары атыңкыдан узын, бойны найза меңзеш, гуйругында екеже пер бар, сөййән иймити — даш, чүйлер хем мис пуллар.»

[1] Римлилер Африка дүегушыны «деңиз аңырсындан гетирилен серче» дийип атландырыпдырлар.

Мундан başга-да, шадыян дарбазчыларын, от ювудяпларын, бөкүжилерин, гөзбагчыларды тансчыларын гүлкүли чыкышларынын болжакдыгы сөз берилйәрди. Ахырсоны гладиаторларын оюнлары — кичижик адамларын хем тәлим берлен үч йүз жүбүт уршужынын гөреши ыглан эдилди.

Томаша узак гүнләп довам этди. Гладиаторларын сөвеши ёвузды. Ярапананларын галканларыны бир чете зынып, чеп элинин бармагыны галдырып, аман дилемеклери ер тутанокды. Ганлы сөвещден кейплери гөтерилен томашачылар сат эллеринин башам бармагыны ашак ятырып: «Өлдүр оны!» дийип гыгырышярдылар.

— Гладиаторлара хич хили эглишик этмели дәл! — дийип, томашада отуран байлар гүррүн эдйәрдилер. — Басым Клодий Спартагы хем ёлдашларыны зынжырлап бу ере гетирерлер. Шонда оларын аренада бирибирини өлдүришлерине томаша эдерис.

Эллери яйбаң гаплы хызматкәрлерин томашачыларын арасына айланып, дүрли тагамлары пайлап уграмагы билен, хөдүр-керемден етдик пайыны алжак болуп, адамларын башагайлык турзуп угран махалы ики консулын[1] отуран мермер айманчасына үст-башы тозана гөмлен чапар гелди.

Чапар хормат билен тагзым этди-де, элини өңе узадып, дашына гызыл сапак саралып, мум мөхүр басылан кагызы олара узатды.

— Хат кимден? — дийип, аренадакы сөвеше үнс берип сын эдип отуран консул ялталык билен сесини сoгдурып сорады.

— Клодий Пульхрдан.

Төверекдәкилер бир зат аңжак болян ялы хаты окамага башлан консулын сакгалы сырылгы йыгырт-йыгырт йүзүне тиңкесини дикдилер. Консулын бүтин херекети толгунянyны эшгәр эдйәрди. Ол бейлеки консула тарап эгилди-де, гудузлан ялы, деми-демине етмән пышырдады:

— Гөрлүп-эшидилмедик масгарачылык! Ужы чиш симлер билен яраглaнан гуллар Клодий Пульхрын бүтин отрядыны чым-пытрак эдипдирлер! Өзи зордан башыны гутарыпдыр. Тутуш лагерь, эхли яраглар ол хапа еңиёлукларын элине гечипдир!

[1] Консуллар — республиканын бир йыллык мөхлети билен сайланян ики саны ёкары дережели баштутаны.

— Бу ягдай эййәм Римиң үстүне ховп абанянының аламаты! — дийип, бейлеки консул сеслениди. — Инди Спартак ислән тарапына ёла дүшүп, тәзе гүйчлер топлап, бейлеки гуллара-да топалаң турузмага мечев берип билер... Клодий Пульхрың өзи ниредемиш?

— Ол шәхериң дашындакы мүлкде гизленип ятышына: «Башыма күл уруп, плащыма чоланып, йүзүми гөзяш билен ювуп, иймек-ичмекден йүз өврүп ятырын» дийип хат ёллаяр.

— Онуң агланының-гүлениниң бизе, хей, жиңнек ялы хайры бармы? Оны суда берәгеден, жезаландырмак герек! Байдагың астына тәзе гошун топлап, эдермен бирини гошунбашы беллемели-де, башына гиден гаракчыларың якан алавыны хаял этмән сөндүрмәге ховлукмалы.

— Клодий Пульхрың гошунының саны нәчеди?

— Үч мүң эсгер.

— Биз инди алты мүң ёлларыс. Азмы? Онда он мүңе етирерис. Йөне хер зат этмели велин, Спартагың ёгуна янмалы!

— Кими гошунбашы беллесеккәк?

— Гарры Публий Варинини белләелиң. Харбы ишде тежрибели, чозушда батыргай адам. Ол Клодий Пульхр ялы хачан душманың өзи пенжәме гелеркә дийип гарашып ятмаз.

Рим гошунының хеләк боланы хакындакы хабар цирке томаша эдип отуран адамларың арасына яйрады. Спартагың ады ондан-да-мундан эшидилип уграды. Толгунышык гарыпларың үйшүп дуран ёкаркы хатарларына ченли етди. Ики консул хем сенаторлар бирден ерлеринден турдулар-да, цирки ташлап чыкып гитдилер. Оюнларың арасы кесилип, томашачылара бу гезек «деңзиң аңырсындан гетирилен серчәниң» ылгашынам, скифлериң айылар билен сөвешишлеринем гөрмек несип этмеди.

СПАРТАГЫҢ ЛАГЕРИНДЕ

Спартагың датың эңңидинде яйрап отуран лагеринден Кампанияның хасыллы мейданлары, чырпынып ятан гарамтыл-гөк деңиз эдил элиң аясында ялы гөрүнйәрди. Лагериң төверегине чуң гарым айланып, онун дашындан сеңңер галдырылыпдыр. Неаполь билен

Римиң аралыгындакы эсасы ёлы саклаян отряд гүнортадакы Сицилия адасындан гелйән дәне йүкли улаглары сыпдырман әле салярды.

Шахалардан өрүлип эдилен чатмаларың ортасындакы даражык мейданчада атың чиш демирлере беркидилен алабедер ичиргилери герлипдир. Олар бу ерде яшаян Спартагы ягышдан хем шемалдан пеналаярдылар. Гапланың хамының үстүнде отуран Спартак керпич бөлеги билен гылыжыны арассалаярды. Одуң янында дызына чөкүп отуран Амика бүрүнч газанда турп билен бир бөлек гоюн этини гайнадярды. Спартагың янына гелен Крикс шейле дийди:

— Яшамак үчин мүлкдәки жая гечсең болмаярмы? Жанының гадрыны патрицийлер билйәр. Мүлкде сува дүшер ялы ховуз, юмшажык пер яссыклар, ажайып мермер хейкеллер билен безелен салкын отаглар бар.

Спартак сачларыны силкеледи-де, гүлди. Онуң чеп гулагы күмүш халкалы гүне янан йүзи гошунбашының дәл-де, дагда мал бакян чопаның кешбине чалым эдйәрди.

— Гөр, сең гөвнүң нәмелериң хөвесинде! Ол мүлклерде бизиң гарнымызы яг алып, гылыч урмагы басым ятдан чыкарыс. Мен мүлки башыма япайынмы? Ол маңа дузакдан энайы гөрненок. Биз, фракиялыларда шейле сөз бар: «Кимде атың ичиргиси болса — онуң өйли болдугы. Кимде онуң дашындан гоюн дерисем бар болса — онда үчекли йылы жайлы болдугы.»

— Эйсем, сен ёлдашларың адам шекилли дынч аланларыны исләнок-да? Оларың инди нәче йылдыр эжир чекип йөрүшлери!

— Мен бу масгарачылыклы сөзлери кимиң агзындан эшидйән? — дийип, сычрап туран Спартак гылыжыны айлады. — Хер әдимде душян ховп-хатарлы хем өлүмли ёлы биз бай рим мүлклеринде язлып-яйнамак үчин сайлап алдыкмы? Биз бир сагат вагтымызам бихуда йитирмән, өңде дуран айылганч сөвешлере тайынланмалы. Эгер хәзир бөлүнишип мүлклере даргайсак, байлар хем оларың ялтылары эдил жожук соян ялы эдип, әхлимизиң дамагымызы чаларлар. Биз эркин хем батыр адамлардан гүйжи, дүзгүн-ызамы боюнча рим легионларындан сәхелче-де пес отурмаян гошун дөретмели. Олара текепбир Рим эзижилерини тар-мар эдип билер ялы дережеде уруш тәлимлерини өвретмели.

Крикс бирден топулды-да, Спартагы гарса гужаклады:

— Сеӊ айдянларыӊ хак, эдермен достум! Аз салымлык эҗизликден дилиме алан сөзлерим үчин меӊ гүнәми өт! Тайяр болуп дурарыс!

Шол вагт ёлларыӊ чатрыгында гойлан аӊтавчылар ылгашып гелип, хабарыны бердилер:

— Узакдан булут ялы тозан гөрүнйәр. Уллакан отряд сүйшүп гелйәр. Биз өӊдәки рим атлысыны эле салдык. «Варининиӊ баштутанлыгында он мүӊ эсгерли гошун үстүӊизе гелйәр» дийди. Римлилер бизи габамак үчин әхли ёллара легионерлериӊ отрядыны дарגадыпдыр.

Спартак чатманыӊ янында дуран атыны чөзди-де, гапланыӊ хамыны үстүне ташлап, чекисини берк дартып даӊды. Соӊам келте йүӊ плащыны гейди-де, үч найзаны элине алып, еӊиллик билен атына бөкүп мүнди. Ат римлилериӊ гелйән тарапына йүзин салып гитди.

Бу төверегиӊ әхли задына белет бирнәче чопандыр хич вагт өз улы достуны еке гоймаян Гета-да Спартагыӊ яны билен гитдилер.

Атлылар үзүм агачларыныӊ арасындакы ёдалар билен гидип, байра чыкдылар. Шол ерден рим легионерлериниӊ уллакан дөрт бурч лагери оӊат гөрүнйәрди. Хатар эдилип якылан алавлар түсселешип дурды. Уршуҗыларыӊ бирнәчеси чадыр диксе, бейлеки бир топары күлүӊ билен гарым газып, агач хаятлы берк гораг сеӊӊерини дикелдйәрдилер.

Спартак янындакылара:

— Голайрак барып, гүррүӊлерини диӊлемели. Оларыӊ бу ерде нәче вагт дурҗакларыны аныкламак зерур — дийди.

— Аӊтава биз уграяс — дийип, чопанлар атларына бөкүп мүӊдилер-де, сессиз-үйнсүз җеӊӊеллиге сиӊип гитдилер.

— Маӊа-да олар билен гитмәге ругсат эт! — дийип, Гета достуна йүзленди. — Мен эдил инчеҗик ок йылан ялы, әхли ерден сүмлүп гечмеги башарарын.

Спартак огланҗыга үнс билен гарап:

— Гитсеӊ гит. Йөне хәзиррәк бол! — дийди.

Гета атыныӊ җылавуны янында дуран чопаныӊ элине тутдурды-да, инчеҗик ёда дүшүп, гүр от-чөплериӊ арасына сиӊди.

ЕСИРЛИКДЕ

Гета хатар-хатар эдилип экилен үзүм агачларының арасы билен гидип барярды. Узын даш хаятлар тиз-тизден онуң ёлуны беклейәрди. Ол хаятларың үстүнден усуллык билен ашып, гүр гөк шахаларың арасына сиңйәрди-де, шагалдыр тилкилериң гатнаян ёдаларыны сыпдырман, өңе херекет эдйәрди. Бир ерден эмедеклэп гечмели болды. Бирден зарп билен дүртүлен найза плащының сыныдан парран чүмүп, оны ере чүйледи. Чигнинден берк япышан гүйчли пенже Гетаны нирәдир бир тарапа сүйреклэп экитди.

Төвереги өсгүн от-чөп билен гуршалан тәзерәк агдарылан мейданчада алав янып дурды. Одуң гапдалында отуран ики эсгер эллериндәки сыхы эйләк-бейләк өврүп, эт биширинйәрди.

— Бу сүйрәп гелйәниң ким?

— Аңтавчы! Ханы, огланжык, шу ерде отур-да, бәриңе бак.

Гета гөркезилен ере чөкди.

Огланжыгың гаршысында гарры эсгер отырды. Кеш ялы чуң йыгыртлар онуң йүзүни мазалы торлапдыр. Эңегиниң ашагындан кемер билен беркидилен гаралып гиден бүрүнч тувулга еңсәк агып дурды. Гатаңсы матадан тикилен гейми яма-ямады.

Огланжыга үнс билен сын эден гарры түйлек юмрукларыны онуң бурнунын янына сомлап:

— Бу юмругым — сениң ажалың, бу болса — табыдың. Гөнел-де, догружаңы сөзле, нирә барярдың? — дийди.

Гета элини узадып, найынжар сесленди:

— Нан берәйиң-дә!..

Гарры гөзлерини гырп-гырп эдип, гапдалында бөлек көне халының үстүнде ятан гайыш торбасына элини етирди. Ол чыкаран наныны элинде өврүшдирип, ики дөвди-де, кичи бөлегини огланжыга узатды.

Гета ол бөлеги агзына салса-да, горкусындан яңа ювдуп билмән дүвүнди.

— Топаланчы! Сен ялы гачгак башга-да кәнми?

Диңе келлесини ыралаян Гетаның «хава» я-да «ёк» диййәнине дүшүнип болар ялы дәлди. Сыхының ужунда бир бөлек эт бугарып дуран эсгер Гетаның якасындан эбшитлэп тутды-да, ёкарык галдырды.

— Гулларданмың? Спартагың нөкери дийсене! Се-

рет, Спурий,, мунуң дөшүне чапып барян атың шекили чекилипдир. Бу хем фракиялы экен. Ханы, берк тут-да, сораг эт... Гачжак болуп дагы сынанышаймагын. Эдил гарныңы силкерин! — Онуң ашак басан гүйчли голы Гетаны ене еринде отуртды.

Гарры эсгер огланжыгың бойнуна сыртмак салды-да, кемериң бир ужуны өз элине орады.

— Инд-э гачаймасаң герек!

Ол Гетадан сораг эдип башлады: топаланчылар узакдамы? Оларың саны нәчерәк? Нахарлайышлары ганыматмы? Спартак нәхили сыпатдакы адам? Ол айы ялы эпет, хер нахарына бир гоюн иййәрмиш дийилйәни дограмы?

Гета өңкүси ялы келлесини ыралап дуршуна, дүшнүксиз бир затлар мыдырдаярды.

— Спурий, нәме ол огланжык билен яңкалашып дурсуң? — дийип, бейлеки нөкер гахарланды. — Ков, гүм эт-де, Нанам берме!

— Мен муны өзүме яраг гөтерйән эдинҗек. Гой, мениң ызымдан галман, найзамы гөтерип берсин.

Басым ики эсгер гаравуллары чалшырмага гитди. Спурий билен Гета икичәк галды. Гарры, гөрнүшине гөрә, геплемсекди, огланҗык болса терсине, эрҗеллик билен дымярды. Спурий бөлек гоюн этини ода тутуп отурышына өз башына хүмүрдәп уграды:

— Эсгер болуп йөрениме нәче йылың ичидир. Йөне ханы мениң сылагым? Сулланың баштутанлыгында Грецияның хем Фракияның шәхердир обаларыны ода габсанларың бири мен. Шонда-да эндамымдакы тыгызларыдыр ярадан башга газанан задым ёк. Урушдан өврүлип гелсем — түнегимиң халыс дереги даргапдыр. Үчеги чөкен күлбәм гышарып дур. Гүйчден гачан кемпир халына етен аялым гөргүли агтыкларына нәдип өлмез-өди тапжагыны билмән, элеврәп йөр. Сәхелче еримизем бай гоңшымыз ганрып алыпдыр-да, гулларына агдардып йөр... Серкерделеримиз бизе «Ата-бабаларыңызың мазары хем мәхрибан топрагыңыз үчин сөвешйәрсиңиз» диен болярлар. О затлар ховайы гүррүң! Биз ялы гарамаяк нөкерлериңем бир өз ери болармы?! «Ябаны хайванларың өз хинлеридир сүренлери бар, йөне Италия үчин сөвешйәнлериң ягтылыкдыр ховадан башга хич зады ёк». Бу — гарып халкың горагчысы Тиберий Гракхың элли йыл мундан озал айдан сөзлери. Хей, ол дөвүрден бәри үйтгән зат бармы? Биз диңе аз сан-

лы патрицийлериң бай хем элпе-шелпеликде яшамагы үчин урша гидйәс, сөвешде баш гойяс... Эгер-де мениң есир алан гаты кән гулларымың азаҗык бөлеги элимде болсады, онда олары ишледип, бираз өзүми тутардым, азда-кәнде баярдым. Йөне әхли гуллары байлар сатын аляр. Биз гарып бичәрелере велин башаржаң, дүшевүнтли хүнәри болан гул эдинмек хакында арзув эдеси ишем ёк... Индем биз ялы гарры нөкерлери чагырып, «Гозгалаң турзан гуллары тутмалы» дийййәрлер, Мен-ә урушдан бизар! Ханы, огланжык, өзүң айт. Мен нәдип йөрише гидейин? Мени чагырып: «Урша гитжекми?» дийдилер. Менем: «Аягым яланач» дийдим. Айдянымың догрудыгыны гөрдүлер-де, ики саны калиги[1] бердилер. Олаң икисем саг аягыңкы. Бир-ә холпарып ятыр, бейлекисем тысып, җаныңы алып баряр...

Гарры нөкериң херекетлерини сынлап отуран Гетаның бар пикир-күйи гачмакдады.

Тәзе гаравуллар гелди. Спурий кичиҗик көне халысыны дүйрледи-де, күршгесини торбасына салып, Гетаның бойнуна дакылан кемерден дартды.

РИМЛИЛЕРИҢ ЛАГЕРИНДЕ

Чаларак агсап Спурий Гетаны ызына тиркәп лагериң ичинден гечип барярды.

— Идип гелйәниң Спартагың өзи-хә дәлдир-дә?! — дийип, эсгерлер гыгырдылар. — Бу гүҗүги тутҗак болуп бирнеме азаб-а гөренсиң?

Спурий сан-сажаксыз гайыш чадырларың арасы билен гечип, гыммат бахалы гүндогар матасындан тикилен белент чадырың янында аяк чекди. Гапының агзында яраг барыны асынан сакчы найзасына сөенип дурды. Гүберчек дөрт бурч галканы болса аягының янындады.

Сакчының аягы кемерден өрүлен эдиклиди. Дөшүнде хем ягырнысында сөвешде найзаның ургусындан гораян ясы демир барды. Кемеринден келтежик гөни гылыч асыпдыр. Йүзүни тутуш диен ялы өртйән демир тувулгасы кемер билен алкымының ашагындан айланып беркидилипдир.

— Нәме герек саңа?

[1] Калиги — тасмадан өрүлен, багҗыклы эсгер эдиги.

— Мөхүм аңтавчы тутуп гелдим. Хожайына хабар бер.

Чадырдан ики эсгер чыкды-да, херси гапының бир тарапында дурды. Оларың эгниндәки кемер билен берк даңлан үйшмек шахалара ялдырап дуран палта санжылыпдыр.

Оларың ызындан гошунбашы даш чыкды. Онуң ярысы чаларан гүр гашлары совуклач ялдыраян гөзлериниң үстүне бүрелип дурды. Йыгырт-йыгырт ялың йүзүнде гулагындан эңегине ченли узалян тыг ызы билдирйәрди.

— Муны нирeден тутдуң?

— Букдаклап бизиң лагеримизе геленде эле салдым.

— Аңтавчымы? Өлдүриң онда — дийип, гошунбашы кесгитли айтды.

— Бу фракиялы. Дөшүнде атың сураты бар. Гой, сакчы мундан сораг этсин. Ол Фракияны дыза чөкермәге гатнашаны учин, олаң дилинем билйәр.

Сакчы сораг эдип уграды:

— Ханы, түжүк, сең адың нәме?

Гөзлерини гырпылдадып дуран Гета сесини чыкармады.

— Тур ериңден! Сең билен шөхратлы гошунбашы Вариний геплешйәр!

— Сен гладиаторларың лагериңденми? — дийип, Вариний сорады.

— Хава. Йөне мен ол ерден гачдым. — Душманлара ялан сөзлемеги йүрегине дүвен Гета гүррүңиниң үстүни етирди. — Мени уранлары хем ач сакланлары учин шейтдим.

— Спартагың гошунының саны көпми?

— Озал көпди, инди азалды. Әхли киши оңдан гачып, дага сиңйәр.

— О гаракчылаң максады нәме? Урушмак ислейәрми я-да гачмага мейиллими?

— Гулларың уршаслары геленок.

— Гөруң бу акмак жүйжежиги — әхли билйәнжесини айдайды! Мунуң инди бизе гереги ёк. Тыгдан гечириң-де, итлең өңуне зыңып гойбериң.

Спурий ара гошулды:

— Эдерменлериң буйсанжы хем пенакәри хорматлы хожайын! Мен көпден бәри ызыма дүшүп, найзамы хем гошхалтамы гөтәре адам гөзләп йөрдүм. Бу вагшы ог-

ланжыгы маңа багыш эдиң. Мен муны эдермен рим легионери эдип етишдирейин.

— Боляр. Багыш этдим.

Шейлелик билен, Гета Спуриниң гулуна өврүлди. Ол лагерде тәзе хожайыны нирә гитсе, ызына дүшүп йөрди. Гуюдан сув дашамагам онуң бойнунады. Йөне шунча пейлесе-де, гачмага ягдай ёкды: сеңңер белентди, әхли ерде эсерден сакчылар дурды. Олар лагере хем римли эсгерлериң гачып гитмезлигине эсеван эдйәрдилер.

Илкинжи гүн лагере одун гетирмәге иберилен эсгерлериң бир бөлеги «өйлерине, өз меллеклерине» гачды. Бейлеки бир отряд гладиаторларың лагерне антавчы болуп гитмекден йүз дөндерди. Агшамларына алавың башында эгеле болшуп отуран эсгерлер Спартак хакында «ол гылыжы бир саланда адамы догры ики бөлйәрмиш» дийип, горкулы гүрүңлер эдйәрдилер. Газаплы фракиялылар хакында болса шейле дийййәрдилер: «Оларың иймити чиг этмиш. Сөвешде хич вагт ыза чекилмейәрмишлер. Өзлерем гаты рехимсиз адамлармышын».

СПАРТАК НИРЕДЕ?

Спурий ерде дүйрүлип ятан Гетаны аягы билен депип гойберди. Нәмәң нәмедигини оңлы аңшырмадык огланжык бөкүп ериндеп турды. Эртир чагының ховасы салкынды. Гүндогара щапагың элван реңки чайылыпдыр. Эсгерлериң галмагалы бүтин төверөге яң салярды. Йөриш шайыны тутян эсгерлер хайдашып ярагларыны дакынярдылар. Гылыч салланып дуран кемерлерини эгинлеринден айлаярдылар. Эййәм тайын болуп дуран Спуриниң элинде найзасы хем ортарасында гүберчек мис түммерйән гайыш галканы барды.

Совукдан галпылдаян огланжык гошхалта элини етирди.

— Хәзир сөвеш болар — дийип, Спурий бурнуна салып хүмүрдеди. — Менден бир әдимем ыза галайма. Диеними этмесең, эдил гурбага ялы найзадан гечирерин!

Спуриниң келлеси гаралып гиден бүрүнч тувулганың астында гизленди. Онуң йүзи тутушлыгына диен ялы ургудан горалып, диңе дилкав ышлардан нәразы гөзлери йылдырап гөрүнйәрди.

Эсгерлер лагериң гапдалындакы мейданчада гөни

хатар болуп нызама дүзүлдилер. Мейданчаның ортасындакы дашлардан өрүлип салнан гурбан берилйән ерде от яныл дурды. Онуң дашына халкалайын айланан узын гейимли бирнәче гарры гезек-гезегине сосна шахаларыны ода оклаярдылар. Оларың бириниң гейми хас узынды. Әгниндәки гиң плащының этеги болса келлесине оралыпдыр.

— Бу бизиң баш жрецимиз. Ол хәзир сөвешиң шовлы я-да шовсуз болжагыны өңүнден аныклап берер.

Яглы доңзы, гара гоюны хем ак өкүзи идип гетирдилер. Доңуз чиркин сеси билен чыгырярды. Өкүз нәме үчин гетириленини дуян ялы гахарлы бөгүрип, тойнаклары билен ер газярды. Әсгерлер оларың икисинем дессине өлдүрдилер.

Гарры жрец оларың багрыны, йүрегини согруп алды-да, илки сынлап, соңам дуршуна гана боялан голларыны асмана гөтерип, назым билен дога окамага башлады. Онуң айдышына гөрә, сөвеш шовлы болмалыды.

Асмана галан гүн тозанлы ёлдан узын хатар болуп йөрише уграи отрядың депесинден гызгын ховруны дөкүп уграды. Хеммелериң гүррүңи гарры жрециң: «Гысга ёл улы шовлулыгың аламаты» диен велилиги хакындады.

Гошун дүз мейдан билен гидип барярды. Алтын өвүсйән бугдайлы пеллер мивели баглардыр үзүмчилик билен орнуны чалышярды.

Гүнюртанлар өнлеринде гулларың лагерине гөзи дүшен гошун тогтады. Олам эдил рим легионерлериниң лагери ялы дөрт бурчды, дашы сеңңер хем белент агач хаят билен гуршаланды. Хер бурчдакы агачдан салнан чакланжа гөзегчилик диңлеринде гымылдаман дуран гаравуллар гөзе илйәрди. Лагерь үмсүмликди.

Мес ак атың үстүнде отуран рим гошунбашысы соңкы буйрукларыны берди:

— Душмана хич хили рехим этмели дәл! Есир алжак болман, эхлисини эдил гудуз итлер ялы чапып ташламалы!

Сөвеш түйдүгиниң богук сеси яңланды. Римлилериң гошун бирикмелери ховлукмачлык билен өңе окдурылдылар. Яссы тагталары көпри эдип, гарымдан гечдилер-де, мердуван дирәп, агач хаята дырмашдылар, чуң гөмлен пүрслери палта билен чапып йыкдылар. Олара гаршылык гөркезен болмады.

Әсгерлер лагере күрсәп гирдилер. Эмма онда екеже-

-де жанлы-жеменде ёкды. Узын хатар болуп дуран чадырлардыр шахалардан гурлан чатмаларда гош-голамлар, дүшеклер ятырды.

Бурчдакы гөзегчилик динлеринде *гымылдаман* дуранлар болса өлен эсгерлерин жесетлери болуп чыкды.

Үч йүз атлы чар яна алакжап, тизден бирнәче чопаны өнлерине салып гетирдилер. Гошунбашы Вариний оларын үзлем-саплам гүррүнлерине гулак асды:

— Гуллар гечен гиже, пишик ялы, сес-селемсиз лагери терк эдип гитдилер. Оларын угры гүнорта — Лукан дагларына тарап.

— Диймек, олар чопанлардыр таракчыларын ватанына гидипдирлер-дә — дийип, Вариний ахмырлы сесленди. — Дагда олары эле салмак аңсат дүшмез. Ханы, олан бизден сыпышларыны гөрели! Рим, олар үчин циркин аренасыны тайярлабер!

Отряд гыссаглы ёла дүшди. Ёл байырларын арасы билен узалып гидйәрди. Өңе гиден аңтавчылар атларыны йүзи салып гелишлерине хабарларыны бердилер:

— Спартагын отряды эдил габат гаршымызда дур!

Эдил кушдүн өйлери ялы дөртбурч пеллер яйылып ятан байырда гладиаторлар сөвеше тайын болуп дурдулар. Оларын саны римлилерин чак эдишинден азды. Легионерлер тувулгалары билен йүзлерини өртүп, байырдан дүшүп уградылар. Хатарларыны денләп, сөвеше тайынландылар. Өңден эллери дротикли[1] енил яраглылар, ыздан болса дуршуна гораг лыбасына гирен агыр яраглы эсгерлер барярдылар.

Ызкы хатарын орта гүрпүнде дуран Спурий хүнүрдеди:

— Гуллар нәме үчин гозганман дурларка? Бир мекирлиг-ә этжек болярлар өйдйән?

Спуринин арка тарапындакы кичижик депә мүнен Гетанын йүреги гүрс-гүрс урярды. Алыса гарап дуршуна, ол гулларын алабедер хатарларынын арасындан гара атынын аркасына гапланын хамы атылан атлыны агтарярды.

Гулларын хатарлары позганды. Илки хаял сүйшүп уграп гошун сонра чалтлык билен римлилере голайлашды. Фракиялыларын инини дүйрүкдирижи: «Улала!» диен гыкылыгы төверәге ян салды.

[1] Дротик — гысгажык агач саплы, зынылян яраг хөкмүнде гадым дөвүрде уланылан найза. (Терҗимечинин беллиги).

Гуллар илкинжи чакнышыкда римлилериң еңил ярагланан өңдәки хатарларыны ёк этдилер.. Ондан соң агыр ярагланан эсгерлер хүжүме гечдилер. Гладиаторлар дийсең газаплы сөвешйәрдилер. Оларың эллериндәки ужы чиш демирлерем душман үчин ёвуз ярага өврүлйәрди.

Спуриниң дуран үчүнжи гошун бирлешмеси гыссанмач хүжүме гечди. Гарры нөкер өкже огурлап уллакан дашы пеналаәп отурды-да, әдигини чыкармага башлады.

— Әдигиң шу болса, әсыл уршуп гөнендирмерсиң!.. Билйәрмиң нәме, Гета, гел, шу уршы гойболсун эдели-ле! Икимиз бизе гидели-де, меллеге гүйменели. Ханы, онда «Асса гачан — намарт» этдикми? Әдигинем пейдасындан гечжек. Аяк яланач хас чалтрак ылгарын.

Башлы-баратлыкдан пейдаланан Гета башга тарапа юмлукды. Ызына середенде, Спуриниң хөкүдикләп, сөвеш мейданындан ара ачып баряныны гөрди.

Рим гошунының хатарлары бозулып башлады. Кәбир бөлүмлер гулларың саклап болмажак хүжүмине тап гетирип билмән, ян берди. Фракиялыларың «Улала!» диййән сөвешжең гыкылыклары хас газаплы хем батлы яңланярды.

Ахырсоңы рим гошунының илки ортадакы, соңам чеп ганаты ярагларыдыр галканларыны ташлап, басга дүшүп, еңсе бердилер. Олар өз лагерлеринде гизленмәге-де етишмән, аңры гачдылар. Әхли иймит, яраг складлары хем пуллы яшиклер лагере күрсәп гирен гулларың элине гечди.

Спартак лагериң ортасындакы уллакан чадырың янына ат чапдырып барды. Соң ол гечен гиже римлилериң гошунбашысы Варининиң ятан бу чадырының гапысындакы тутыны бир яна серпди-де:

— Крикс ниреде? — дийип, гыгырды. — Крикс, сең дынч аласың гелйәрди-ле?! Серет, өз ятан юмшак дүшегини, мымык мүсүр халыларыны хем эндамыңа чалынян хошбой ыслы ягдан долы күйзелерини Вариний саңа гоюп гидипдир. Ол дуранлар нәмекә? Хәзир биләрис!.. — Спартак атдан товсуп дүшди-де, ылгап чадыра гирди.

Ол ерде бири-бириниң үстүне гойлан бирнәче гайыш гутулар дурды. Спартак олардан чыкаран тогалангы папирус кагызларыны язды-да, якында дуран мүрзә узатды. Ол болса гыссанмач окап башлады.

— Достлар, середиң! Бу кагызлара сенатың гозга-

лаң турзан гуллары тутмак хакындакы газаплы буйруклары язылыпдыр — дийип, Спартак гүлди. — Бизи тутуп, Риме элтмели дийлипдир. Ханы, бу иш ынаныла гошунбашы Вариний гөрненок-ла? Ине, мен оң өз чадырында дурун. Нәме үчин мени тутанокка?!

Огланжыгың часлы сеси оңа җогап берди: — Вариний өз легионерлериниң ыза чекилип башланыны гөренден, илки болуп яззыны берди.

Гета мүрзәни диңләп дуран Спартагың янына барды-да, ашак чөкди. Берк оралан кемериң ужы онуң бойнундан салланып дурды.

— Кемери кессене, Спартак. Мен есирликде болдум.

— Икимизиң ганымыз бир! — дийип, Спартак кемери кесип дуршуна сеслеңди. — Биз эхли зада табын болуп дуран мал дәл-де, азатлык сөйүҗи адамлар. Шоң үчинем, сен есирликден гачмагы башарыпсың. Эй, ёлдашлар, шу чадыры кесищдириң-де, хериң өзүңе язынар ялы дүшеклик бөлүп алың!

ИКИНҖИ БӨЛҮМ
ЕВУЗ АТ

Спартагың ады бүтин Италия долды. Юрдуң гүнортасында яшаян гуллар, айратынам, азатлыга чыкмагың гарашылмадык мүмкинчилигине бегенен эдермен, ярым ябаны лукан чопанлары онуң гошунына топар-топар болуп гелмәге башладылар. Бирнәче айың ичинде гозгаланчыларың саны етмиш мүң адама етди.

Спартагың яп-яңы ташлап гиден ери болан Кампанияның хасыллы областыны олар ене-де эеледилер. Ол ере байларың мүлкүни горамага иберилен рим корпусы[1] тутушлыгына даргадылып, ёк эдилди. Инди бүтин гүнорта Италия азатлыга чыкан гулларың элиндеди.

Иң эсасы шәхерлериң хич бири оларың хүҗүмине хөтде гелип билмеди. Озал хоҗайынлар боюн эгмейән гуллары герҗешдирип агаҗа сараян болса, инди өңки гуллар текепбир аристократлары басып алан шәхерлериниң дервезелерине данып, ичлерини совадярдылар.

Гаты көп обалардыр шәхерлерде гозгалаң турды. Зынҗырларыны оврадан гуллар өзлерине гүн яманыны гөркезен хоҗайынларыны өлдүрип, зынданлары юмурярдылар. Агыр салгытлардан халыс чөкен дайханлар

[1] Корпус — бу ерде улы гошун бирикмесини аңладяр.

азалдыр пиллерини ташлап, чопанлар бакян сүрүлерини башына ковуп, гозгаланчылара гошулярдылар. Спартагы деңсиз-тайсыз эдерменлиги, хер бир зада пайхаслы чемелешйәнлиги, гошуны доландырмакдакы адалатлылыгы хем эле дүшен олҗаны эсгерлере деӊ-дерман пайлаянлыгы үчин говы гөрйәрдилер.

Хачан-да Спартак Италияның гүнорта кенарында ерлешйән Фурий гәми дуралгасыны эеләнде, деңиз гаракчыларам мис, бүрүнч, демир хем гошуна зерур болан бейлеки затлары гетирип, оңа көмек бердилер. Уссаларың улы топары гиҗе-гүндиз ишләп, ол гетирилен затлардан яраг ясадылар.

Сөвешлерде дүшен олҗалары сатын алмак үчин чар тарапдан Спартагың янына сөвдагәрлер гелйәрди. Йөне Спартак олара алтын я-да бейлеки гыммат бахалы затлары гетирселер, берк җеза берҗегини дуйдурып, уршы довам этмек үчин зерур болан азыкдыр яраг сөвдасыны этмәге ругсат берди.

БИГАМ ГАЛЛАР

Думанлы гыш гиҗеси гладиаторларың хайванларың дерисинден ясалан кичиҗик чадырларыдыр шахалардан өрүлен чатмаларының гөни хатар болуп ерлешен лагериниң үстүне герилди. Чал думанда хас-да ягты гөрүнйән сан-саҗаксыз алавларың гызыл диллери уршуҗыларың агыр йөришлерде сакгал-сачлары өсүп, хырсызланан тутук йүзлерине ягты салярды.

Бир алавың төверегинде гоңур йүң плащларына чоланып, айратын бөлүмлериң баштутанлары отырдылар. Арам-арам көвсар урян шемал көзлери үфләп, күлдүр учгунлары асыл-асыл болуп дуран чал булутлара тарап гайдырып алып гидйәрди.

Кәте гаймалаян еңилҗек гар тозгалары эсгерлери плащларына хас ыкҗамрак чоланмага меҗбур эдйәрди. Одуң йылпылдысы эсгерлериң гараягыз йүзлерини, гүне хем шемала гатан гуҗурлы голларыны, чытык гашларыдыр янып дуран гөзлерини ягтылдярды.

«Инди нәме эдерис?» Бу пикир отуранларың әхлисини көпден бәри ховсала салярды. Энчеме адам йүрегиндәкини айдыпды. Йөне эсасы көпчүлик энтегем дымярды.

Алавың янына найзалы, чеп эли кичирәк тегелек галканлы уршуҗы гелди. Маңлайына үч саны гызыл

елек гысдырылан мис тувулгасы онуң йүзүни тутушлыгына диен ялы япып дурды.

— Сердарымыза салам! — дийип, ол сесленди. — Эдил хәзир лагеримизиң дөрвезесиниң агзына ики саны нәтаныш адам гелди. Олар: «Римден өрән мөхүм хабар гетирдик. Йөне оны диңе Спартагың өзүне айтҗак» дийәрлер. Нәхили адамдыкларыны аңар ялы дәл. Белки, алдаяндырлар. Мең баштутаным олары нәме этмелидигини сорап гелмек үчин сизиң яныңыза ёллады.

Талап эдиҗи гырылҗык сеслер эшидилди:

— Гой, шу ерде айтсынлар. Оларың нәхили гушдукларыны сайрайышларындан билерис.

— Бәрик алып гел! — дийип, Спартак буюрды.

Гараңка сиңип гиден гаравул дессине доланып гелди. Онуң ызындан гелйән этеги гиң шляпалы ики адамың гөрнүши гаты узак ёл сөкене чалым эдйәрди.

Келте плащларыны дызларына ченли чолан ол адамларың аякларында тозуп угран көвүшлери, эллеринде болса хасалары барды. Бири — узын сачлы, сечеленип дуран чал сакгаллы, аррык йүзи ядав гөрүнйән адамды. Бейлекиси — семиз, яңаклары гызарып дуран, гара гөзлери есерлик билен ойнаклаян адам дымма гошун башлыкларының кейпини гөтерҗек болян терзде якымлылык билен йылгырып, хеммелере баш атды.

— Салам сизе, еңилмез уршуҗылар, деңсиз-тайсыз гахрыманлар! — дийип, ол шелайынсырады. — Мен грек Эльпидор. Актер, айдымчы, тансчы хем шейлекин шадыян адам болан мен шан-шөхрада бесленен сердар Спартагы гөрүп билермикәм? Биз төс-гөни Римден гелйәрис.

— Ханы, илки бир одуң башына чөк-де, йылын. Соң белки, оны гөрәймегиңем ахмал.

— Сен өзүң хайсы тайпадан? — дийип, отуранларың бири гарра йүзленди.

— Мен эркин грек, философ Аристомен. Гөзлейәним хакыкат, сөййәним билим. Доглан ерим ёвуз Эвксин деңзиниң кенарында ерлешйән алыс Синопа шәхери. Йөне пәхим-пайхасы Грецияның аҗайып шәхери Афиныда өврендим. Римлилер мени тутдулар-да, биканун ерден гула өврүп, хошниетли патрицилериң чагаларына сүйҗи диллилиги хем философияны өвредерим ялы, Риме алып гитдилер. Мен ол ерде түчҗар Марк Лициний Крассың гулуна өврүлдим.

— Шейдим, такдырыңа кайыл болайдыңмы?

— Адамың элине, аягына зынҗыр уруп болар. Ӧӧне философың пикирлерини, эркини гула өврүп өзүңе табын эдип билмерсиң. Сизиң гозгалаң турзанаңызы эшиден бадыма мен хожайынымың элинден сыпып гачмага аматлы пурсат агтарып ыградым. Ахырам адам-гара гатнамаян чет ёллардан гачып, сизиң араңыза өзүми атдым.

— Бу ерде нәме билен мешгулланмакчы? Хей, бизе көмегиң дегҗек зады бармы?

— Гылычлашайын дийсем, оң-а гүйҗүм етҗек дәл. Йөне яралылары бежермек элимден гелйәр. Үстүңизе нәхили ховп абанса-да сиз билен боласым гелйәр.

— Ода голайрак сүйш. Нәхили мөхүм тәзелик гетирдиңиз?

Актер Эльпидор төверегине көп манылы гаранҗаклап, өңе эглип, бир бармагыны чоммалтды-да, пышырдап гепледи:

— Мен гөс-гөни Римден гелйән. О ер бер-башагайлык, әхли киши горкуда. «Эбеди шәхер, дүнйәң тәҗи Рим ховп астында. Әхли зат элден гидип барйәр. Консуллар нәме иш эдйәрлер? «Юрдуң аталары» — сенаторлар нәме пикирде?» дийшип гыгырышярлар. Ахыры сенатың буйругы боюнча юрдуң ёкары дережели хөкүмдарлары болан консулларың икисем гошуна баштутан белленди. Олар эрте-биригүн йөрише уграрлар. Йөне олар сизе кәр эдип билер өйдемок. Илкинҗи чакнышыкда товшан ялы, олаң херси бир яна гачар. Сиз — еңилмезек гахрыманлар ахыры!

— Гой, гелсинлер бәрик! — дийип, гладиаторларың бири сесленди. — Газаплы айының пенҗесине дүшметиң нәхилидигине шонда гөз етирерлер.

Эльпидор гүлди:

— Икимиз пикирдеш экеник. Мен бир зада гең галян: шатланып, гөвүн ачмагың дерегине, нәмүчиндир хеммәңиз пикире батып, йүзүңизи саллап отырсыңыз? Сизиң дынч алян ериңиз ниреде? Я-да шу мейданда ягшың-гарың астында гүн гөрүп йөрмүсиңиз? Сизи ким горкузып билҗек? Хич ким! Нәме үчин шәхериң ел-ягмыр кәр этмейән йылы җайларында яшаңзок? Ол ерде болсаңыз, хәзиркиңиз ялы ода герлип отурмаздыңыз. Өзүңиз гул эелери болуп, агалык сүрүп билҗек махалыңыз, аладасыз дурмушда шады-хоррамлыкда яшамалы халыңыза, гуллар ялы дашарда гагшап отурмакданам бир мыдар болармы?

— Саңа сыным отуряр! — дийип, бир яш эсгер сесленди. — Шу гүн сен галл Криксиңкиде мыхман болуп, өз иң говы айдымларың билен хезил бер. Галлар болан биз шахандаз адамлар. Айдымы, тансы өлемен говы гөрйәс.

— Философ Аристомен, ханы сеңем пикириңи эшидели? Ёлдашың айданларыны нәхили гөрйәң? Биз шәхере гечмелими я-да хәзиркимиз ягшымы? — Бу соваллары берен адам совуклач назарыны философа дикди. Онуң чеп гулагындакы халка одуң ягтысына ялдырап гитди.

Онуң янында отуран буйра сачлы гараягыз огланжыгың билесигелижи назары бир сердара, бирем философа гөнүгйәрди.

— Эгер сиз кувватлы Римиң гаршысына баш гөтерен болсаңыз — дийип, философ сөзе башлады. — Онда бу тарыхда хенизе ченли гөрүлмедик эдерменлик. Сизиң бар пикириңиз адамлара гулчулыксыз, багтлы, азат дурмуш гуруп бермек болуп, әхли гүйжүңизи шоңа сарп этсеңиз, онда бүтин дүнйәниң эжир чекйән илаты зынжырларыны гырып, хатарыңыза гошуларлар. Шондан соң сизиң гаршыңызда дуруп билжек гүйч тапылмаз. Билип болмаз, эгер ишиңиз шовсузлыга учрап, башыңыза бела инәйсе-де, энчеме асырлап сизиң адыңыз гарып-тасарларың диллериниң сенасы болар.

«Нәхили эдермен адамлар экен! Нәме үчин биз шолар ялы, зынжырларымызы гырып, азатлык угрунда жандан гечмели дәл?» дийип гүррүң эдерлер.

— Гүррүңиң маңзыма батды! — дийип, гулагы халкалы сердар сесленди. — Сен шу гүн Спартагың мыхманы боларсың.

— Сен мени танаярмың? — дийип, огланжык философа йүзленди. — Мен, сен хем фракиялы гыз Амика үчимизиң гаракчыларың гәмисинде Фурий шәхерине баранымыз, ол ерде әхлимизи гул базарына салып, сатанлары ядыңа дүшенокмы?

— Хә, сен шонда гарынлак сөвдагәриң бармагынам дишләпдиң! — дийип, философ хош болды. — Сени шу лагерде гахрыманларың арасында гөрйәниме өрән шат. Тансчы гыз Амика ниреде?

— Олам әхли кынчылыклара мертлик билен дөз гелип, хатда сөвеш вагтам бизиң янымыздан галанок — дийип, алавың башында отуранлар жогап гайтардылар.

Шол гүнүң эртеси битам Крикс өз баштутанлыгын-

дакы йигрими мүң адамдан ыбарат галлары хем германлары билен Спартатың эсасы гошунындан бөлүнип айрылды. Олар мивели баглары билен шөхратланян демиргазыкдакы бай шәхере гитдилер-де, өзбашдак лагерь болуп орнашдылар. Актер Эльпидорам олар билен гитди. Шондан бирнәче гүн гечəнсоң алты саны галл атларыны йүзин салып Спартагың янына гелди. Оларың летде билен саралан яраларындан акан ганлар гатап, үст-башлары дуршуңа чаң-тозана гөмлүпдир. Зордан атдан дүшүп сув диледилер хем тебип чагырмагы хайыш этдилер.

Олар гөзяша хем хасрата боглуп, болан ваканы Спартага түррүң бердилер:

— Йигрими мүңлүк гошунымыз дуршуна гырылды Эльпидор консул Люций Геллиниң ёллан жансызы экен. Ол римлилериң арасына гачып барансоң, биз, галларың айратын лагерь болуп бөлүненимизи хабар берипдир. Ине, онсоң биз гайгы-аладасыз мейлис гуруп отырка, римлилер улы гошун билен билдирмән дашымызы габап, гарашмаян махалымыз дуйдансыз үстүмизе дөкүлдилер. Бизем газаплы гаршылык гөркездик, йөне римлилериң ярагы бизиңкиден говуды хем...

— Крикс ниреде? — дийип, Спартак онуң сөзүни бөлди.

— Крикс ёлбарс ялы сөвешди. Көп душманың башына етди, йөне өзем гылычдан жан берди!.. — Галлы эсгерлер шейле дийдилер-де, гыгырмага, гахар билен гейимлерини йыртмага башладылар.

СПАРТАГЫҢ УРГУСЫ

Спартак өзүне иң голай дуран галлың чигнинден япышып силтеледи:

— Уршужа батгада яшаян гурбага ялы варрыкламак гелшенок. Хәзириң өзүнде сесиңи гой. Болмаса-да, лагерден алмытыңызы берип коварын!

Онуң газаплы сеси гыгырянларың эхлисини агзына сув алан ялы этди.

— Отурың! Хәзир бизиң тебиплеримиз сизе эм эдерлер. Мениң соволларыма гысгажык жогап бериң. Хәзир юмуртга бишер ялы салым эгленмәге-де вагт ёк. Сөвеш ниреде болды? Душман гошунларының саны нәче? Сиз

гачан вагтыңыз оларам сөвеш мейданыны терк эдип гитдилерми я-да шол ерде галдыларми?

Галл уршужылары бири-бириниң агзындан какып, Спартагың соваллaрына жогап бердилер, болан ваканы болшы ялы айтдылар.

— Римлилер энтек сөвеш мейданында болмалы — дийип, галлар сөзлерини жемледилер. — Олар хенизем өленлериң сөвеш гейимлерини сыпырып, лагери талап болан дәлдирлер.

— Болды! Дессине сөвеш теблини какып, гошуны аяга галдырың! Хәзириң өзүнде йөрише уграяс. Узак гиже ёл йөремели боларыс. Йүк арабаларыны шу ерде галдырып гидйәс. Яныныза диңе ики гүне етер ялы азык алмалы. Эдермен уршужылар, өз боржуңыза дүшүнйәңизми?

— Дүшүнйәс! Айдышың ялы эдерис! — дийип, жогап берен уршужылар өз бөлүмлерине гыссанмач уградылар.

Гошуна йыгнанмалыдыгыны хабар берйән түйдүк сеслери лагериң чар күнжүнден яңланды Ярагларыны дакынып, йөриш шайыны тутан гладиаторлар чадырларың арасы билен мейданча тарап ылгашдылар. Бүтин лагерь горжалан ары кетегине дөнди. Тизден өңдәки йүзлүклер дервезеден чыкып уграды.

Гара атына атланан Спартак алавың янында бираз эгленип, гызыл лыбаслы отуран фракиялы гызың ховсалалы балкылдаян гара гөзлерине гарап:

— Хош гал, Амика! — дийди. — Я еңиш билен доланарыс, я-да өңкүмиз ялы гандаллы гула өврүлерис!

Плаща чоланан Гета сөнүп барян алавың сәхелче йылысына меймирәп, иркилип отырды. Гижәниң ярында фракиялы гыз оны ыралады.

— Гета, тур! Өзүмизиңкилең ызындан етели. Эгер башларына бела инсе, бизиңем олар билен өлүп гиденимиз гowы. Белкем, атыр яра дүшен эсгерлериң яраларыны даңмага, бир овурт сув берип, жанларыны халас этмәге көмегимиз дегер.

Олар торбаларына азыкдыр арасса мата салып, атландылар. Лагерь тутуш диен ялы бошап галыпды. Диңе онда-мунда көрейән алавларың башында яралылардыр кеселлилер отырды.

Амиканы танан сакчы элини силкип:

— Бар, хернә хош хабар билен доланып гел! — дийип, гечирип гойберди.

Ел байырларың арасы билен узалып гидйәрди. Олар гиҗе эелери ташлап гиден, үчеклери гамыш билен япылан гарып обаларың икисиниң ичинден гечдилер. Әсли ерे гидйәнчәлер обада галан ач итлериң сеси ызларындан эшидилди дурды. Даң атып, җахан ягтыланда үстлерине бор-болгусыз гош-көтел йүкленен өкүзлеридир эшеклерини өңлерине салып гелйән, эгинлери себетли бир топар адама габат гелдилер. Олар демиргазык тая эллерини салгап:

— О янда айылганч уруш бар'яр! Сизем өлдүрерлер. Говусы, гитмәң!.. — дийип, гыгырышдылар.

— Олар сизиң хем әхли эзиленлериң гүнүни говуландырмак үчин урушян өзүңиз ялы гарыплар, — дийип, Амика дүшүндирди. — Йөрүң, говусы хеммәмиз олара көмек берелиң!

Онуң сөзлерине гөвни бөлүнен яш йигитлер ыза доланмага тайяр болуп аяк чекдилер. Йөне бир гарры барыны булашдырды:

— Сең диййәнлең акылы ериндәки адамың гүррүңи дәл. Муңа гулак асмаң! Әхли әҗир, күлпеди кайыл болуп чекмели. Озалы-әбединде бизиң кысматымыз шейле. Римли байларың кувватлы хәкимлигини сындырмак, хей, бизе башартҗак затмы?

— Онда бүтин өмрүңизи шоларың элинде гул болуп гечирмекчи-дә?..

— Бизе худайың буйраны шейледир! — Гарры гүррүңи гутардым эдип, яшларам ызына тиркеди-де, ёлуны довам этди.

Ир билен габат гелен обаның ёлы пүрслердир дашлар билен бекленени үчин, дашындан өврүлип гечмели болды. Обаның чиш демир, чалгы, палта ялы тапан-туман затлары билен ярагланан илаты голайлашаның үстүне даш ягдырып, хич кими якына гойберенокды.

Агшама голай узакдан рим легионерлеринин өңдәки топарларының гелйәни гөрүнди. Атың үстүнде отуран бириниң ган билен гатан саргылары онуң агыр ялалыдыгындан хабар берйәрди. Ыгым-сыгым гөрүнйән уршуҗылар ялалылара голтгы берип гелйәрдилер. Легионерлер атымызы алаймасын дийип горкан Амика билен Гета десине ёлдан чыкдылар-да, бугдайлы мейданың ичинден гитдилер. Рим гошунының топарлары барха сейрек душярды. Ялалы уршуҗылар меҗалсызлыкдан хем ядавлыкдан йыкылярдылар.

— Римлилер гачып гелйәр! Бизиңкилер еңен ялыла! — дийип, Гета бегенчли сесленди.

ТӘЗЕ ЙӨРИШ

Бирден өңде — экинлери гечип гиден мүңлерче уршужыларың аякларының астында депгиленен дүз мейданда сан-сажаксыз отларың ялны ялпылдап гөрүнди. Өлдүрилен адамларың ёдаиның үстүнде кесе ятан жесетлеринден үркен атлар өзлерини бир гапдала зыңды.

Амика билен Гета Спартагы кынлык билен тапдылар. Ол уллакан алавың гапдалында каддыны дик тутуп, гымылдаман дурды. Уллакан агачлар бири-бириниң үстүне чалшырылып басылыпдыр. Алавың эпет ялны үстүнде гойлан адам жесетлерини габсап үграды.

— Шадыян, эдермен Криксден хем онуң батыр ёлдашларындан галан эхли зат — диңе шу бир үйшмек күл — дийип Спартак ахмырлы пышырдады.

Галлардан хем германлардан өлмән галан уршужыларың бир топары алавың янында үйшүп дурдулар. Олар гылычларыны депелерине гөтерип, гүйз шемалының иңңилдисине чалымдаш тукат сөвеш айдымына сес гошуп гыгырдылар-да, хатар тутуп, алавың дашында айланмага башладылар. Криксиң хем бейлеки гурбан болан ёлдашларының эдерменликлерини ятлап, гылычларыны галкана уруп, узак айдым айтдылар. Соңра болса бири-бирине халка шекилли гыслышдылар-да, гылычларыны атанаклайын тутуп:

— Ганник, бәрик гел! Бизиң сердарымыз Ганник болмалы! — дийип гыгырышдылар.

Эндам-жаны яралы бир яш йигит орта чыкды-да, атанаклайын гойлан гылычларың үстүне мүнди. Уршужылар оны гылычлары билен ёкары галдырып, өлдүрилен Криксиң дерегине сердар сайладылар.

Ховсалалы яңланан түйдүк сеслери ене-де эхли уршужылары йөрише чатырды. Йыгнананларың көпүсиниң эгнинде өлдүрилен душман уршужыларындан сыпырылып алнан геймлер барды. Хеммелер өз отрядларына йыгнаныл, берилжек буйруга гарашярдылар.

Спартак Криксиң хем онуң ёлдашларының жесетлери якылан алава гарап көп дурды. Шемал алавы түссе билен габсап, учгун сычрадярды.

Ахыры ол айңалды-да, янына гетирилен атына бөкүп

мүнүп, байра тарап сүрди. Төверекде үст-башларыны чаң басан ядав гладиаторларың хем олара гошулан мейлетинлериң хатарлары гаранкa дувланып, сессиз дурдулар.

— Эдермен достлар! — дийип, Спартак гошуна йүзленди. — Сиз бу гүн бейик еңиш газандыңыз. Сиз диңе бир өз гурбан болан ёлдашларыңызың арыны алман, гул сөвдасыны эдйән байларың өзүңизи ене-де зынжырламак үчин ёллан гошунынам чым-пытрак этдиңиз. Йөне биз бу еңшимизе бегенип, бигамлык билен кашан мүлклерде дынч алмага ураcак, хүшгәрлиги элден берен галлар ялы өз ишимиз үчин хич хили пейдасыз жан берерис. Эдермен уршужылар, айдянларыма үнс билен гулак асың. Бейлеки консулың баштутанлыгындакы гошун үстүмизе сүрнүп гелйәр. Олар бизи гөзлейәрлер. Өзлерем голайда!

Гладиаторларың хатарларындан:

— Гулак асың! Гулак асың! — диен сеслер чыкды.

— Шонуң үчинем, бизиң екеже чыкалгамыз бар — дийип, Спартак сөзүни довам этди. — Биз ол гошунын үстүне дуйдурман чозмалы-да, ёк этмели. Сизиң гаты ядавдыгыңызы билйән. Йөне алыс юрдуңыздакы күлбәңизде өз аялларыңыздыр чагаларыңызың ёлуңыза гөз дикйәнини ядыңыза салың. Эгер биз азат болсак, ене-де өз йылы ожагымыза доланып барып билерис. Йөне азатлыгы гылыч билен газанмалы. Шонуң үчинем, душман билен беллисини этмәге хәзириң өзүнде тәзе йөрише ураяс. Эркинлик я-да тәзеден гул болмак сизиң гылыжыңыза баглы!

Уршужыларың мүңлерчесиниң батлы сеслери яңланды:

— Эркинлик! Эркинлик! Өңе, достлар! Спартак, бизи еңише алып гит!

Түйдүклериң сеси йөришиң башланаңыны ыглан эденден, гладиаторларың соңсуз хатарлары ёла дүшүп уграды.

Гулларың гөрүлмедик чалтлык билен херекет эден гошуны Римиң икинжи консулың баштутанлыгында ёллан йыгыныныц үстүне дөкүлди. Дийсең газаплы сөвешйән гладиаторлар чыкгынсыз ягдая дүшен пурсатларында ажалың гөзүне гарап, душман найзасының үстүне өзлерини оклаярдылар. Душманың дишине ченли яраглaнан, говы тайярлыклы бәш легионы дерби-дагын эдилди. Олар эхли йүклерини ташлап гачмага йүз ур-

дулар. Рим сөвдагәрлериниң, җерчилериниң ири ер эелериниң хакынатутма гошуны өзлериниң хем бейлеки өзлери ялы эзилен гарып-гасарларың эркин дурмушы, багты угрунда гөрешйән гладиаторларың зарбасындан күл-ушак болды.

АГЗАЛАЛЫГЫҢ БАШЫ

Ики айгытлы еңишден соң гладиаторларың гошуныаың өңүнде Италияның әхли ёллары ачылып, оларың бадыны саклап билҗек башга хич хили гүйч галмады.

Нәме үчин Спартагың йүзи ягмазак булут ялы гамашып дур? Нәме үчин ол өз гошунына гошулмага ислег билдирип гелйән топар-топар адамлар билен совуклач, гөвүнли-гөвүнсиз геплешйәр?

— Сиз нәме үчин гелдиңиз? — дийип, ол бир топар гарры гула йүзленди. — Бизе диңе гарнының дояныны билип, бир писселик пейдасы дегмеҗеклер дәл-де, урушуҗылар, тебиплер, демир хем мис уссалары ялы хүнәрли адамлар герек. Гайтҗак боланыңызда уруш үчин гылыч, найза, иң болманда, уллакан пычак герек болҗагы ядыңыза дүшмедими? Сизиң ниетиңиз көмек бермекми я-да бизи пеналап, ийип-ичип ятмакмы? Биз өз сөвешлерде майып болан яралы эсгерлеримизем кынлык билен эклейәс. Олары арабалара йүкләп, янымыздан гойман йөршүмизе бизе тизлик билен ёл ашмак аңсат дүшенок.

— Бизиңем зынҗырымызы ташласымыз гелйәр! — дийип, гаррылар җогап бердилер.

— Биз әхли эзиҗилериң соңуна чыкянчак гарашың. Шондан соң сизем азат боларсыңыз. Бу ягдайыңызда бизиң гөреш гылыҗыны ёкары гөтерен эллеримизи баглап, өлүмимизи тизлешдирерсиңиз.

— Ызымыза гайдып, ене зынҗыра багланандан, говусы шу ерде азатлыкда өленимиз говы! — дийшип, гаррылар бир диенлерини тутдулар.

Шейдип, олара-да лагериң төверегинден ер тапылды.

Сердарларың маслахатларында хер хили җеделлер, ылалашыксызлык йүзе чыкып уграды. Хачан-да хеммелериң үстүне умумы ховп абанян махалы олар Спартага гүррүңсиз боюн эгйәрдилер. Онуң оглунлы хүҗүмлери хем душманың ниетини өңүнден аңып, пуҗа чыкармага болан башарныгы еңиш ызындан еңиш газа-

ныламагына гетириңди. Инди болса, шейле сереңдениңде ховп совлан ялы гөрүнйән, гладиаторларың гошунының Италияның ярсыны эелән хәзирки ягдайында сердарларың көпүси Спартагың херекетлерини язгарып, айратын, өзбашдак гошун дөретмәге мейил билдирип башладылар.

Спартак мәселәни кесгитли гойды:

— Бизиң Италияны терк этмегимиз герек. Демиргазыга уграп, Альп дагларындан гечелиң-де, өз ватанымыза доланып баралың.

— Энтек гыссанмалың! — диййип, бейлеки сердарлар сеслендилер. — Хәзир Италия бизиң элимизде. Бу ерде ене бир йыл дагы болалың. Иң улы шәхерлери басып аларыс-да, топлан уммасыз байлыгымызам алып. ватана соң долансагам болар.

Бу җеделлере гулак асып отуран гарры философ Аристомен гахарлы гүрледи:

— Акмаклар! Спартагың пайхаслы маслахатыны рет этмәге ненең ынсабыңыз чатяр? Бир йыл мундан өң нәхили ягдайдадыгыңызы ядыңыза салың! Ватана доланмак хакда арзув этмек ядыңыза бир дүшйәрмиди? Әхлиңизе циркиң аренасындан өз доганыңыз ялы гладиаторың тылыҗындан гутулгысыз хем масгара өлүм ховп салярды. Инди әхли ёлларыңыз ачык вагты нәмә көвеҗеклешип дурсуңыз? Депәмизде ене-де гара булутлар топланышып уграды. Римиң эсасы харбы гүйчлериниң хәзир Испанияда, Фракияда боланы билен, Италия доланмасы кын дәл. Олар гелдигем, сизиң өз догдук обаларыңыза йүзүңизиң дүшмеҗеги хак.

— Гелиберсинлер! Өңкүлериң гүнүни оларыңам башына саларыс! — диййшип, гладиаторлар өзлерине гөвнүетиҗилик билен гүлүшдилер.

— Акмак гүҗүк диерлер сизе! — диййип, Аристомен хас-да гахарланды. — Сиз хәзир аристократларың элинде эҗир чекйән адамларың әхлиси хатарыңыза гошулып, гөрешиңизи голдар ялы херекет этмели. Нәме учин кәбириңиз парахат обалары талап, масгарачылыга мейилли болярсыңыз? Өзүңизе дост болуп, голдав берҗек адамлардан душман газанмак нәмә деркар? Нә аклыңыза өзүңиз өңки гул халыңыза эркин адамлары гул этмек хыялына мүнйәңиз? Шунча арабаны талап алан олҗаңыздан йүклемек сизе нәмә герек болды?..

Бир гезек җеделиң ортасында Спартак еринден турды-да, элини гөтерди. Хеммелер сесини кесди.

— Аклы чашанлар, маңа гулак аебң! Энтек гич дәлкә мен сизи Италиядан гитмәге чагырян. Өнде Алып дағлары ятыр. Ондан гечдигимизем өз юрдумыз. Ол ерлер рим байларының пенжеси етерден даш. Биз о ерде азат, эркин өмүр сүрерис. Азатлык! Бу сөзүң нәхили якымлы, ненеңси арзылы янланяныны эшидйәнизми? Биз азат, деңхукуклы, багтлы адамларың хенизе ченли гөрүлмедик дөвлетини дөредерис. Ол гүнешиң хем шатлыгың юрды болар. Башга халкларам бизден гөрелде алып, арамыза гошуларлар. Хатарларымыз гүн-гүнден артар. Гозгалаң турзанлаң саны хәзир йүз йигрими мүң. Тизден бу сан энчеме эссе көпелер.

— Айдянлаң эртекә меңзейәр! — дийип, голайда дуран уршужыларың бири сесленди. — Хенизе ченли хич ерде бейле зат болмандыр.

— Болмаса — болар!

Сердарларың бири ара гошулды:

— Энтек өнде Мутина шәхери бар. Ол ерде римли проконсул өз легионы билен бизиң гошунымыза гарашып дур. Өзем узаклашман...

— ...үстүмизе сүрнер, бизем күлүни чыкарыс! — дийип, Спартак онуң сөзүни агзындан какды.

— Ниредемиш ол проконсул? — диен гыкылыклар чыкды. — Белки, ол үстүне дөкүләйсек, өзүниң тар-мар эдилжегинден горкусына сандырап дурандыр?

— Бу ери ташлап, илки Мутина, соңра болса онданам аңры гидйәс — дийип, Спартак кесгитли айтды. — Сиз ислемейән болсаңыз, онда бир өзүм гидйән. Мениң хич хили агыр йүкүм ёк. Плащым, гылыжым хем гапланың хамы — ине, яным билен бар алжак задым шулар.

— Менем сең билен гитмекчи! — дийип, философ Аристомен дилленди.

— Менем! — дийип, Гета-да оңа сес гошды.

— Ёк, сен бизи ташлап гитмерсиң! — дийип, сердар лар хем төверекде дуран уршужылар гыгырышдылар.— Илки гозгалаң турзанам, еңилмез бейик гошун дөреденем сен. Биз римли уршужыларың яраглары алдык. Инди хич кимден чекинемзок.

Спартак гох-говур ятышянча сесини чыкарман гарашды.

— Өлүм бизе хемише ховп саляр. Мен сиз билен деӊ дуруп урушмага-да, биле өлмәге-де тайын. Йөне гаракчы ялы, сиз билен шәхер таламага гитмежегим чын.

Максадымыз нәче белент болса, шөхратлы ёлумызам шонча аңрык узалар.

Сердарларың кәбири шейле дийди:

— Нәме үчин биз гөс-гөни дүнйәниң ганыны сорян байларың, залымларың, пул деллалларының хөвүртгеси болан Римиң үстүне гитмели дәл? Эгер бизе онуң гүйҗүни сындырып, гаты кән гуллары бошатмак башартса, эзилен халклар оларың зулмуны башларындан айлап, тәзече яшап уграрлар.

— Биз билен гал! — дийип, сердарлар гыгырышдылар. — Нирә гитсең, ызыңдан галмалы.

Сердарларың маслахаты узак хем шовхунлы довам этди. Спартагың: «Римиң үстүне гидерден энтек ир. Бирбада гарашмак, деми дүрсемек герек» дийип, жаныкмасына гарамаздан, көпчүлик Италиядан гитмезлиги макул билди. Спартага гошуны вагтлайын дем-дынч бермек үчин гүнортадакы хасыллы велаятлара экитмегини маслахат бердилер.

Гладиаторларың гошуны горкусындан сандыраян «Эбеди шәхере» дегмән, гүнорта тарапа гечип гитди.

«ШАХЫ САМАНЛЫ ӨКҮЗ»

Гладиаторларың ики консулың гошунынам чым-пытрак эдендиги хакындакы хабар пайтагтда бер-башагайлык дөретди. Төверекдәки велаятлардан гачып гелен патрицилер гозгалаң турзан гулларың эдйән айылганч ишлери хакында япа дегмез чыпдырмалары яйрадярдылар. Олар атлы сенаторларың төверегини галлашып, өз жанларыны, байлыкларыны халас этмеклерини товакга эдип ялбарярдылар.

— Бизиң мүлклеримиз от ичинде. Гуллар әхли ишлери башдан айлап уруп, Спартагың янына гачып гечдилер. Бу бидүзгүнчилигиң өңүни алмак герек! Хожайынларына баш гөтерип, гулак асманы бес эден гулларың гөзүнде от якмалы!

Римиң хөкүмдарларам: «Эгер-де Спартак «Эбеди шәхериң» үстүне дөкүләйсе нәхили болар?» диен пикир келлелерине геленде, горкуларындан сандыраярдылар.

— Онда гуллар әхлимизиң даматымызы чаларлар! — дийип, римлилер бири-бирине пышырдап, ховсалаларыны мәлим эдйәрдилер. — Римде гуллар эркин адамлардан бирнәче эссе көп ахырын!

Мүлклеринден гачып гайдан бай патрицилер йыгнак үстүне йыгнак гечирип, кын ягдайдан чыкалга тапып билмән хеләк болян сенатың бизар-петеңини чыкарярды.

Сенаторлар «зерур чәрелери гөрмәге» сөз берип, олары башларындан совҗак болярдылар.

Сенаторларың бири ягдайы дүшүндирди:

— Биз олара хөтде гелип биләйҗек серкерде тапамзок. Биртопарының якасындан тутдук, хич бирем боюн алып билмеди. Түйс болайҗак серкерделеримизем сайлама гошунларымыз билен бирликде алысда — башга юртларда.

Бисабырларың кәси сесине бат берди:

— Ёк адамлар я-да хәзирки ховплы пурсатда йиггренҗи гулларың гаршысына чыкмага горкянлар хакында гүррүң этмек нәмә герек? Оларың гаршысына «шахы саманлы өкүз» тапмалы. Гой, уршуҗылар ондан душмандан бетер горксунлар.

— Догры айдяр! «Шахы саманлы өкүз» тапмалы!

Римлилерде шейле дәп барды: олар гахарҗаң, сүсек өкүзиң шахына саман даңыпдырлар. Шейле өкүзиң гелйәнини гөрен адамлар горкуларына зут гачып, җанларыны гутарыпдыр. Әхли хәсиети габат гелйәни үчин адамлар белли ер ээси, бай Красса «Шахы саманлы өкүз» дийип лакам дакыпдылар. Гахарҗаң хем хич кимде арыны көйдүрмейән бу мекир адамдан хер ким дашырак дураныны кем гөрмәндир. Габады гелсе, шөхрат газанмагың пикири билен яшап йөрен Крассың сатын алан адамлары ерли-ерден гыгырышдылар:

— Крассы гошунбашы сайламалы! Шол түйс мынасып! Биз Красса белет. Онуң ерем, гулларам хемме кишиңкиден көп. Өйлери, бугдайлы урулары көп отлаcянам ене шол. Гуллардан хас көп эҗир гөрйәни үчин шолардан яңа онуң ичи түтәп дур.

Сенаторлар Спартак билен сөвешмәге иң улы гул ээси, бай, биргиден кашаң җайлы сүйтхор хем сөвдагәр Крассы ёлламагы карар этдилер. Харбы иш өкде, мен диен гошун серкерделериниң бирнәчесини оңа көмек бермәге белледилер.

Даяв, сачы дүшен, яглы еңсеси гат-гат болуп дуран тутук йүзли Красс бу теклиби аркайынлык билен кабул эдип, өз шертлерини орта оклады:

— Эгер бу ише гатышмагымы республика зерур хасап эдйән болса, онда мен гаракчылар билен гөреше чыкмага разы. Йөне мен республиканың әхли харбы

гүйчлеринин өз голастыма гечирилмегини талап эдйәрин. Мундан башга-да, маңа гүнәлини суд этмезден җезаландырмага, гөвнүме яран адамларың өз ислегиме гөрә гадырыны билмәге ыгтыяр берилсин. Талап эдйән серищделеримиң әхлисини алмага, адамлары яшына гарамаздан урша чагырмага хукугым болан халатында мен гудуз фракиялыны хем оң топаланчыларыны эле салмагы башарарын.

Узак гиҗе йыгнак гечирен сенат Крассың әхли талапларыны ерине етирмәге боюн болуп, өзүнем «император»[1] дийип ыглан этди.

Красс көчелерде энчеме мүң үсти тагамлы стол гойдурып, Римиң әхли илатыны мугт нахарлады. Хер киме үч ай иймәге етер ялы бугдай пайлады. Гарры, теҗрибели уршуҗыларың әхлисине айратын совгат этмеги вада берди. Римиң бай огулларыны «республиканы халас этмәге» чагырып, олардан өрән говы яраглана айратын атлы отрядлар дүзди.

Красс илки билен он легион топлады: оңа тәзе чагырылан хем Спартагың даргадан гошунындан галан уршуҗылар гирди.

Төверегине теҗрибели гошун серкерделерини йыгнан Красс өз ховпсузлыгы үчин айратын чәрелер гөрди.

— Хайсыдыр бир гул җаныма каст этмез ялы, мен өзүме өрән меңзеш римлилериң икисини ҳакына тутдум — дийип, ол якын достларына гүррүң берди.—Эдил меңки ялы, оланам эгнинде императорың гызыл плащы бар. Олар гошуна эсеван эдерлер, постлары барларлар, ядан уршуҗыларың рухуны гөтәрлер, герек болан халатында сөвеше-де гатнашарлар. Мен болса гизлин ерде дуруп, әхли зада ёлбашчылык эдерин.

ФРАКИЯЛЫ ШИР

Римли гуллар Крассың йүз мүң уршуҗыдан ыбарат гошунының гелйәнини, оларың алтмыш мүңүниң харбы тәлим берлен рим легионерлери, кырк мүңүниң болса «союздан»[1] йыгнанан адамлардыгыны Спартага хабар бердилер.

---

[1] «Император» сөзи ол вагтда хәзирки дөврдәки «баш командующий», «хөкүмдар», «ёкары серкерде» ялы маныны аңладыпдыр. Красс гошуна проконсул дережесинде командирлик эдипдир.

— Оларың яраглары гаты гурат — диййип, геленлер текрарладылар.

— Говы-да шол — диййип, Спартак аркайын гүрледи. — Ганрып аларыс велин, о яраглар бизиңки болар.

— Үсти азыклы өрән көп арабаларам бар.

— Олам бизе герек.

— Атлы гошунларының санам бирнәче мүңе етйәр.

— Ол-а хасам говы — диййип, Спартак жогап берди. — Биз, фракиялыларам эдил скифлер ялы ат үстүнде урушмага халыс әндик эдипдирис. Пыяда урушмалы болса, гүнүмиз кын. Олаң атларыны аларыс велин, бар зат дүзелер дуруберер.

Шол вагт Спартатың гошуны четде ерлешйән хасыллы велаятларың биринде дурды. Онуң өзүне гулак асян, харбы иши биркемсиз өвренен, фракиялы, грек хем сириялы эсгерлерден дүзүлен отуз мүңлүк гошуны улы йыгының өзени хасапланярды. Бейлеки, такмынан кырк мүң адамлы гошун галлардан, кельтлерден, германлардан, иберлерден, сириялылардан хем ш. м.-лерден дүзүленди. Өз айратын сердарлары болан ол топарлар махал-махал эсасы гошундан бөлүнип, Италияның дүрли күнжеклерине ёла дүшйәрдилер. Шәхерлери басып алып, мүлклери отлап, таланчылык билен йыгнан олжаларыны лагере гетирйәрдилер.

Красның гошун чекип гелйәни хакында хабар гулакларына деген сердарларың әхлиси Спартагың янына маслахата йыгнанып:

— Бизи Римиң үстүне әкит! — диййип, талап этдилер.

Өз эдәхедине гөрә, тылыжыны арассалап отуран Спартак оларың гүррүңини сесини чыкарман диңледи. Хемишекилери ялы ол гапланың хамының үстүнде отырды, депесине герлен ат иччиргиси оны хем япып дуран алавы шемалдан пеналаярды. Онуң гапдалында отуран фракиялы огланжыгың элинде хат салынян тегелек гайыш туты барды.

Спартак өр туруп, гутудан бир кагыз алды-да, алавың төверегинде эгеле гурап отуран сердарлара йүзленди:

— Хәзир сиз менден өзүңизи Риме әкитмегими талап эдйәрсиңиз. Философ достум Аристомениң бизе нәхили

[1] Гелип чыкышлары боюнча римли болмадык, йөне чакылыга йыгнанып, айратын гошун болуп бирлешен адамлар шейле атландырылыпдыр.

хат ёлланындан хабарыңыз ёк. Ол философы сизиң хеммәңизем гөрдүңиз. Хәзир ол Риме барып, гедай гөрнүшинде адамларың арасында айланып, гүррүңлерине гулак асяр. Ол Крассың өз уршужыларына йүзленип айдан сөзлерини диңләпдир. Ине, онуң диен затлары: «Маңа «Шахы саманлы өкүз» дийийәрлер. Мен газаплы, шол бир вагтың өзүнде-де кечжал өкүздирин. Спартагы ызарлап, тә ол гаракчыны шахым билен дивара дирейәнчәм ынжалмарын. Хачан-да, етерлик гошун топлап, Спартакдан ики эссе гүйчлүдигиме гөз етирен вагтымда мен оны эдил бир сүри ябаны өкүзиң гамышлыкдакы кувватлы шири депгиләп өлдүришлери ялы эдип мынжырадарын».

— Шириң өкүзи тике-тике этмаге гүйжи етер! — дийип, сердарларың бири сесленди.

— Гөрйәңизми, достлар! — дийип, Спартак сөзүни довам этди. — Бизе улы хем айгытлы сөвеше берк тайынланмак герек. Эгер душман билен чакнышыгың өз зыяныммыза болжагыны дуйдугымыз — эдил ширлериң эдиши ялы, чалтлык билен араны ачмалы. Еңиш газанмага мүмкинчилик дөредиги, окгунлы херекет эдип чозмалы. Йөне бизиң отрядларымызың ширлере меңзейән ери бармы? Сиз өз чадырларыңызы мебеллер, гымматлы вазалар, халылар, хатда агыр хейкеллер билен долдурдыңыз! Ким сиз: көне-күшүл сатян сөвдатәрми я-да уршужымы? Мен әхлиңизе даңданлар йөрише уґралжагыны ыглан эдйән. Яныммызда арабалардыр йүкчи маллар болар. Йөне олара герек болжак иймитден хем агыр яралылардан башга зат йүклемек гадаған. Талап алан гыммат бахалы затларыңызың әхлисини шу гүнүң өзүнде отламалы. Кимиң затларына гөзи гыймаян болса, шу ерде галсын-да, римлилере гарашсын. Крассың илден дегер-дегмез бахасына зат сатын алмагы говы гөрйәнини өзүңиз билйәңиз. Белки, ол көне-күшүл затларыңыз билен бирликде соң чиш газыкда отурмак үчин өзүңизем сатын алар. Менем сизсиз гүнүми гөрҗек боларын.

— Таланып алнан затлаң әхлисини якмалы! — диен сеслер яңланды. — Зат билен гөзи гапылан сөвдагәрлер ёк болсун! Бизем сең билен, Спартак!

Лагериң әхли күнжүнде әпет алавлар туташды. Уршужыларың бай мүлклерден талап гетирен әхли затлары сәхел салымың ичинде күле өврүлди.

Спартагың гошуны даңданлар лагери ташлап гитди.

Хəли-шинди угруны үйтгедип, Крассың атлы аңтавчыларына ал салян спартакчылар тиз мензил ашып өңе барярды. Римлилериң йүз мүң уршужыдан ыбарат гошуны хем оларың ызыны чалып, ыңдарылып гелйəрди.

БИЖЕЛИ ӨЛҮМ

Красс отрядларына Спартагың гошуныны ызарламак, йөне хəзирликче урущдан гача дуруп, өз бержек гөркезмелерине гарашмагы буйрук берди. Крассың иң өңдəки отрядына яш Муммий командирлик эдйəрди. Ол өз отряды билен барярка гладиаторларың дагың этегинде дынч алып отуран бир бөлек гошунына габат гелди. Алав яныл дурды: сырчалы хем бүрүнч газанларда нахар атарылыпдыр.

— Еңижилер суд эдилмейəр! — дийип, Муммий уршужыларына йүзленди. — Эгер бу хапа нежислери эле салып, император Крассың гашына элтсек, еңишимиз үчин бизден нəгиле болмаса герек.

Түйдүклериң сөвеше чагырян сеси яңланды. «Барра!» дийип, сөвеш чакылыкларына гыгыран легионерлер гладиаторлара тарап окдурылдылар. Гладиаторлар оларың якынларына гелерине гаращдылар. Дүңңүрдили дүвмежиклер салланышып дуран депреклериң батлы гүбүрдиси «Улала!» диен гыкылык билен утгашып, гулларың отряды окгунлы хүжүме гечди. Бу отряд Спартагың жан ынанян уршужылары болан фракиялылардан хем сириялылардан дүзүленди. Олар римлилериң хатарына газап билен сүсңəп гирен махаллары гизленип дуран фракиялы атлылар байрың аңырсындан атылып чыкдылар-да, душман ыза чекилип билмез ялы, еңсе тарапына айландылар.

Алжыран рим уршужылары еңсе берип, жын даган ялы болдулар. Отрядың дири галан ужыпсызжа бөлеги Крассың лагерине гачып өзүни атды.

Шонда Красс өзүниң хакыкатданам «шахы саманлы өкүздигини» гөркезмек иследи. Ол деосине Италияда көпден бəри ятдан чыкарылан «ондан бири өлүме» атландырылян гадымы харбы дүзгүни ыглан этди.

Гошун ортадакы дашдан эдилен гурбан берилйəн ериң төверегине дөрт бурч гөрнүшде айланды. Ол ерде от яныл дурды, узын гейимли жрецлер айдым айдып, товсушып, догадыр гаргыш окаярдылар. Мумминиң

душмандан илки еңлип гачан өңдәки отрядындан болан бәш йүз уршужыны он-ондан бөлүп дуруздылар. Онлукларың херси гезек-гезегине гурбан берилйән ере бармалыды. Жрецлериң элинде сувлы гап барды. Ол габың ичиндәки он дашың докузысы ак, бирем гарады. Уршужыларың херси бир дашы чыкарып, жрециң элине берйәрди-де, гыра чекилйәрди. Ак дашы чыкаран сага, гара дашы чыкаран болса чепе гидйәрди. Ол ердәки плащларыны башына бүренип дуран адамлар янына баран уршужыны уллакан дашлар билен уруп өлдүрйәрди.

Шейдип, сөвеш мейданындан гачып гелен уршужыларың эллиси бүтин гошуның гөзүниң алнында өлдүрилди. Оларың жеседини жайламак гадаганды.

Красс гошуның өңүнде сөз сөзләп, хер уршужының өз баш серкердесинден Спартакдан бетер горкмалыдыгыны, эгер ене кимде-ким сөвеш мейданындан гачып гелсе, «ондан бири өлүме» дүзгүниниң гайталанжакдыгыны ыглан этди.

«ДЕҢИЗ КНЯЗЛАРЫ»

Гошунына иң ёвуз чәрелер билен тертип хем дүзгүн-нызам гиризип, тәзе уршужылар топлан Красс өңкүси ялы сөвещден гача дуруп, Спартагың ызындан галман барярды.

— Мен Спартагы дагың дар жүлгесине габап, бир уртуда башына етерин — дийип, ол өвүнйәрди.

Спартагың шо-ол гүнорта гидип отурышыды. Ол илки даглык Лукания гирди, соңам өзлериниң ики йыл мундан озал дуран ерлери болан Фуридәки гәми дуралгасына етди, гәмичилер хем деңиз сөвдагәрлери билен геплешди.

Спартак хем онуң энчеме ёлдашы деңзиң үстүне абанан учут кенарда дурдулар. Өңде гай-да-таймалашык, гәми дуралгасына гытак ак хем гызыл елкенли гәмилериң гирйәни, гаты кән балыкчы гайыкларының сувлушып баряны гөрүнйәрди.

Кенарың голайында сөвдагәрлериң реңкленен гәмилери эндиган чайканышып дурдулар, шемалың хем гүнүң дердинден гаралып гиден ярым яланач, аяклары зынжырлы күрекчилер узын отургычда иркилишип отурдылар.

Деңиз асуда дәлди. Геришлери ак көпүржик толкунлар тиркеш гурап кенара сүрүнйәрдилер. Ялңыз хурма агажының чүр башындакы саяван ялы бир чүгдам япраклары гүйз шемалына биргеңси галгаярды. Лукан дагларының гар басан геришлери гышың голайдадыгындан хабар берйәрди.

Эгинлери алабедер узын геймли, башлары гызыл кече телпекли, биллеринден агач гынлы пычаклары салланышып дуран бир топар деңизчи латын дилини билгешлин ёюп, гөдек сеслери билен Спартага йүзлендилер:

— Биз сең чакылыгың боюнча гелдик. Деңзиң бу пешгешлерини кабул эт.

Олар ийилйән-у-бейлеки балыкгулаклардан хем уллакан гарамтыл деңиз леңңежинден долы себеди Спартагың өңүнде гойдулар. Спартак олара йүзленди:

— Сиз өз гәмилериңизде нәче адамы экидип билерсиңиз?

— Нәхили адамдыгына баглы. Эгер гуллар болса, онда гәмиң йүк гоюлян ички жайына үсти-үстүне эдип, нәче сыгса дыкяс. Тә бармалы ерлерине етйәнчәлер олар турубам биленок, гымылдабам. Йөне эркин адамлары бейдип йүкләп боланок.

— Нәче гәмиңиз бар?

— Биз — «деңиз князлары»[1]. Өзүмизе нире бәхбитли болса, шол яна-да гидйәс. Эгер ганымат төлежегиңизи билсек, эдил чарлак сүруси ялы, бу ере мүңләп гәминем гетирип билерис.

— Хакының гүррүңи ёк. Йөне сөзүңизде тапылып, бармалы еримизе вагтында элтсеңиз боляр.

— Нирә бармакчы?

— Сицилия адасына.

— Хәзир деңиз асуда дәл. Шоң үчинем, аңрык — Италияны Сицилиядан айрып дуран Мессин богазына ченли гитсеңиз товы болар. Ол ерден гечмек еңил. Бу гайлы ховада бәрден экитмек кын хем узак. Йөне пулуны өңүнден — хәзир төлемели боларсыңыз.

Спартак гаракчылара кән алтын берип, илки билен атыр яралы ики мүң адамы Сицилия элтмеклерини хайыш этди. Сонра шол гәмичилериң гаты кән гәми билен

[1] «Деңиз князлары» — деңиз кенарындакы обалардыр шәхерлери талап, есир алан адамларыны гул эдип сатян гаракчылар өзлерини шейле атландырыпдырлар. Ол девүрде деңиз сөвдагәрлерем галапын гаракчылык билен мешгулланыпдырлар.

Мессин богазында гарашып, гладиаторларың гошунының галан бөлегинем ада гечирмеклерини түрлешдилер. Шондан бирнәче йыл озал Сицилияда гулларың гозгалаңы болуп, Рим оны гүйч билен басып ятырып, газаплы өч алыпды. Шонуң үчинем, гладиаторларың гошуны сицилиялы топаланчыларың голдавына бил батлаярды.

Шол гүнүң өзүнде үстүнде Спартагың гошунының бир бөлеги ерлешен кырк гәми кенары якалап, гүнбатара йөнелди.

ЕНЕ-ДЕ ДУЗАК

Иң соңкы гәмилер уграмазының өңүсырасында «дениз князлары» Спартакдан гәмидәки агыр яралыларың янына гирип чыкмагыны хайыш этдилер.

Гәмә чыкан Спартагың янында Гета-да барды.

— Шу мердуван билен ички жая дүш. Сең достлаң ашакда! — дийип, гәмини доландырыжы ики бүкүлип тагзым этди.

Спартак бирден аяк чекди. Гөвнүне болмаса, төверекде дуран деңизчилериң йүзүнде шүбхели гүлүмсиреме аламаты бар ялы дуюлды. Шол вагт гапдалында дуран Гетаның ам доландырыжының отагының кичижик пенжиресине горкы билен середип дуранына онуң гөзи дүшди. Пенжиредәки тутуның аңырсындан бир гаррының әңшәп дуран газаплы кешби гөрнүп титди. «Дузага дүшүржек болярлар» дийип, никир өвреи Спартак тизлик билен төверегине гаранжаклады. Ол эллери яланач гылычлы бирнәче деңиз гаракчысының өзүне тарап букдаклап гелйәнини сайгарды. Шол ваттам доландырыжының командасы боюнча гәми дуралгадан сайланып уграды. Күрекчилер узын күреклерини алдыгына ишледйәрдилер. Гытак гызыл елкен жыгылдап ёкары гөтерилди. Спартак хасыр-хусур Гета япышды-да, сува бөкди.

Гәминиң үстүнден эшидилйән газаплы гыкылыклар кенардакы гаялара дүшүп яңланярды. Ол ерде гиден мәхелле үйшүп дурды.

— Спартак биз билен! — дийип, олар гыгырышдылар. — Ол бизи ташлап гитмеди! Ол гәмили өз ватанына гитмек ислейәр дийип, бизе ялан сөзләпдирлер!..

— Спартага өлүм! — дийип, гәмидәкилериң сеси

гелйәрди. Хас бетерем йүзи йыгырт-йыгырт семиз адам ода-көзе дүшйәрди.

— Гөрйәңизми, гәмиде Крассың хазыначысы бар экен! Ол Спартагы өлдүртмек үчин гаракчылары сатын алыпдыр!

Гәмиден атылан пейкамларың хич бирем олара дегмеди. Спартак билен Гета йүзүп кенара чыкдылар-да, шадыян тыгырышян адамларың янына галып уградылар.

Гулларың сердарыны алып гитмәге эден сынанышыгы шовсуз гутаран, Красса сатылан деңиз гаркачыларының гәмисиниң елкенине ел дүшүп, барха араны ачды.

Гладиаторларың гошуны деңиз якасындакы ёл билен уграды. Дагың эңңидинде инжир, бадам хем үзүм агачлары өсүп отырды. Әхли ерде биркемсиз бишен нарлар гызарып гөрүнйәрди. Гөзе илйән әхли зат парахат, багтлы дурмуша чагырян-да болса, ядав уршужылар дынч алмак хакда пикирем этмән, гидип барярдылар.

Спартак гара атың үстүндеди. Узын, аррык философ Аристомен онуң билен гапдаллашып барярды.

— Чалтрак Сицилия ашмак герек — дийип, Аристомен гаты сесине бат берип гүрледи. — Римлилериң гозгалаң турзан гуллары өз газаплы пенҗелеринден җезасыз сыпдырмаҗагы хак. Красс бизи Сицилия гечирмеҗек болуп, элинден геленини эдер.

Гулларың гошуны дөрдүнҗи гүн дийленде беллешилен ере — Регий шәхерҗигине етди. Ол ердәки богазда гошуна деңиз гаракчыларының гәмилери гарашмалыды. Гөк сувлы богазың о тарапында Сицилияның кенарлары салгым атып гөрүнйәрди. Угурдаш шемал өвүссе ол ере бирнәче сагатда етип болҗакды. Йөне гәми дуралгасы гутарып ятырды, деңизде-де екеҗе гәминиңем елкени гөрненокды. Мекир тәмичилериң алданына шүбхеленере ер галманды.

— Красс деңиз гаракчыларыны сатын алмак үчин алтыныны гысганмадык болара чемели! — дийип, Аристомен сеслени. — Ол таланчыларың бу ере гелмеҗеги инди белли болды.

— Бизе ыза доланып, гылыч билен өзүмизе ёл арчамакден башга чыкалга галмады — дийип, гуллар гөвүнлерини бире багладылар.

Йөне ыза ёл ёкды: Крассың гошуны адатдан дашары тизлик билен, әхли гүйҗүни тиҗәп, бирнәче гүнүң довамында белент сеңңерли чуң гарым газып, Бруттий

ярым адасыны о четинден бейлеки четине ченли тутушлыгына кесипди.

Ичи гүлйән Красс бу иш үчин уршуҗыларындан сылат-серпайыны гысганмады.

— Инди фракиялы шир берк халтаң ичинде — дийип, Красс гөвнүхош сесленди. — Мен оны дeңиз кенарына гысдым. Шо ерде-де ятты җахан билен хошлашмага меҗбур эдерин.

Хакыкатданам, гладиаторларың азыгы гутармагың өң яныңдады. Шоң үчинем, хер уршуҗы адатча берилйән пайың дөртден бири билен оңмалы болды. Гөрәймәге, гутулгысыз өлүм әдил алкымлап гелен ялыды.

ГЫШ ГИҖЕСИНДЕ

Бруттий ярым адасының депесинде ягыш хем гар гатышыклы гүйчли шемал көвсар уярды. Регий шәхерҗигиниң хем голай-толтумдакы обаларың әхли илаты өз күлбелерине сүмлүпди. Йөне Спартагың лагеринде шадыянлык хөкүм сүрйәрди. Инди икинҗи гиҗе гайыш чадырларың арасында айланып йөрен Спартак батлы сеси билен уршуҗыларың гөвнүни гөтерйәрди:

— Ийиң, ичиң, шатланың! Хич зат гоймаң! Шөхратлы өлүмиң өңүсырасындакы соңкы гүнлеримизи шады-хоррамлыкда гечирелиң. Биз текепбир римлилериң элине дүшмерис. Эркин адамлар болуп өлмек үчин иң соңкы минутда ханҗары өз бөврүмизден дикерис.

Крассың гулларың арасында-да җансызлары барды. Олар Крассы Спартагың лагериндәки гең гүррүңлерден хем байрамчылыклардан хабардар этдилер.

— Бейле болса хасам говы. Диймек, өлүмлерини боюн алыпдырлар! — дийип, Красс макуллады.

Белент галланан алавларың дашында бири-бириниң кемеринден эллерини гечирен фракиялылар кә сага, кә чепе чайканышып танс ойнаярдылар. Улулы-кичили түйдүклериң эндиревүк сеслери яңланярды. Спартак хем гошуның әхли бейлеки сердарлары гадымы дәбе эерип, уршуҗылар билен бирликде сөвеш тансына гошулып, көне харбы айдымлара гыгырярдылар.

Соңра гладиаторлар йөриш махалы дүзүлен айдымы сес гошуп айтдылар:

Сен-ә агыр «Күлүң», мен болса «Пил» дәл,
Сенем, менем — икимизем дең адам!
Зынжырлар зыңылды хем әхли ёллар
Өңүмизде ачык. Өңе, доганлар!

Гөр, инди йылдызлаң нурам хас ягты,
Хова-да өңкүден дуюляр хоштап.
Ел өсйәр эжем дек эпними сыпап,
Тагамы бир башга ёлдакы чешмәң.

Сен инди азад-а! Ир билен Гүнүң
Чогуна оянып, шахдачык турян.
Гүн нуры — гөзегиң зорра сеси дәл,
Эдикли аяк дәл, хүтледип урян.

Сен азат ахырын! Индиден бейләк
Цирк аренасында дөкүлмез ганың.
Инди саңа гүлүп томаша этмез
Бир топар гарныны яг алан залым.

Эгер бирден ажал ховпы абанса,
Билерсиң өлжегни азатлык үчин.
Айдым билен адамлары чагырыс
Хем-де ынанарыс арзылы енше!

Биз гаты кән! Деря ялы акярыс
Гошуп акыммыза чешмелең барын.
Чайканарыс дүйпсүз умман дей жошуп,
Парк болар гулчулык гомлаң тейинде!

Нумидиялылар гылычларыны галгадып, гиң-гиң бөкүшип танс эдйәрдилер. Гошаланып чыкян греклер гылычларыны келлелериниң төверегинде есерлик билен айлап, бири-бирине чакышдырып, айланярдылар.

Хазлап өвсен шемал яныл гутараңкырлан алавларың учгунларыны пытрадып, түссесини ер билен айлады. Хас гүрән гарың ири-ири тозгалары гулларың ала-гох лагерини гойнуна гаплады.

Гладиаторларың гошунының биринжи топары римлилериң газан гарымларының өңден гөз астына алынан ерине бакан гараңкыны пеналап, усуллык билен сүйшүп уграды. Оларың бирнәчеси пүрс гөтерсе, бирнәчесиниң голтугы шахалыды я-да болмаса галканларыны долдурып гум алып барярдылар. Гарымың сәхелче аралыгыны дессине гөмүп, арабалар гечер ялы көпри гурнадылар.

Гладиаторларың бир бөлегиниң алавларың төвере-

гинде өңкүлери ялы айдым айдышып, танс эдйән, түйдүклериң чиркин сеси яңланып, дашына гайыш тутулан бош гапларың ел дүшүп гүңлейән махалы гошуның ярысы эййәм ганавдан аңры гечипди. Фракиялы атлылар улы ёлуң якасындакы байырларың үстүнде от якып, ёлдашларына гараңкы гижеде азашмаз ялы угур гөркезйәрдилер.

Римлилериң латеринде укуда ятан легионерлери турузмак үчин чалынян түйдүклериң чиркин сеслери яңланып, уллакан башагайлык йүзе чыкды. Уршужылар бири-бири билен чакнышып, гижәниң гараңкысында хатара дүзүлдилер. Ужуна летде оралып отланан таякларың шемала галтаян ялны думлы-дущда гөзе илйәрди.

Айры-айры отрядларың алдым-бердимли чакнышанларына гарамаздан римлилере гладиаторларың гошуныны сакламак башартмады. Даңа якын Спартак өз гошуны билен мазалы араны ачып, Лукан дагларының гум-тук жүлгелерине етипди.

БИЗИ РИМИҢ ҮСТҮНЕ ӘКИТ!

Гладиаторлар дашлы даг ёлы билен узын хатар тутуп барярдылар. Үстүнде песрәк бойлы сосна агачлары өсен гаялар ховаланып гөрүнйәрди. Гейимлери сал-сал, сакгаллары өсен, эллери гылычлы, чиш демирлердир палталы уршужылар кынлык билен әдим уруп барярдылар. Яраларына даңлан хапа саргыларына сиңен ганлар гызарып гөрүнйәрди. Нирә барянларынам аңшырман гидип отурышларына сат-аман агшама етжеклерине-де ынамлары ёкды. Оларың әхлисини: «Душмана боюн эгмели дәл!» диен пикир бирлешдирйәрди.

Кәмахал кимдир бириниң шадыян айдыма гыгырмагы уршужыларың каддыны диклəп, еңил әдим урмакларына, гөвүн гөтерижи хенек атышмакларына себәп болярды.

Төверети бирнәче атлы билен гуршалан Спартак гара атыны сәпжедип, кә өңдәки аңтавчыларың арасына барса, кәте иң ыздакы уршужыларың деңине етип, хош сөз билен гөвүнлерини гөтерйәрди.

— Ыза галмаң! — дийип, ол уршужылара саргаярды. — Римли итлер сөбүпимизи сыдырдып гелйәр.

Лукан дагларында мал бакып йөрен, гейимлери гечи дерисинден тикилен чопанлар уршужылары гузы эти,

ябаны арыларың балы хем тэзеҗе пейнир билен хеззетледилер. Чопанлардан аматлы ёллар, даг гечитлери хакда сорашдыран Спартак ызларындан галман гелйэн рим гошунларына ал салмак үчин хэли-шинди угруны үйтгедип, өз гошуныны өңе алып барярды.

Гошуның эсасан галлардан хем германлардан дүзүлен бир бөлеги даг көлүниң янындакы овадан ерлере, яшыл өлеңлере, отлашып йөрен сыгырдыр гоюн сүрүлерине гөвүнлери гиденсоң, Спартагың гадаган эдендигине гарамаздан, дынч алмагы макул билди. Гладиаторларың бейлеки отрядлары даг гечитлеринден кынлык билен ашып, өңе гитдилер.

Тизден Спартага Крассың гошунының дынч алмага галан галларың үстүне дөкүлип, эхлисини гырандыклары хакында хабар говушды.

Ковгудан сыпмак ислэн Спартак барян угруны үйтгедип, гүнорта йөнелди.

Эрҗеллик билен галман гелйэн Крассың гошуны ики ганата бөлүнипди. Ол шейдип, эле дүшмезек спартакчылары гысаҗа гысмак ислейэрди.

Душман «эхли задыны зыңып, тыссанмач гачып баряр» дийип ойланар ялы, Спартак билгешлин йүк малларыдыр арабалары ёлда галдырды. Хачан-да, гладиаторлар өлүм пеллесине етендир өйдүп ковуп гелйэн душман голая геленде, Спартак тизлик билен ыза дөнэге-де, дуйдансыз ягдайда Крассың узын хатар болуп гелйэн ярпы гошунының үстүне чозды. Бу хүҗүмден хайятлары гөчүп, басга дүшен римлилер өз яраланан баштутанларыны сөвеш мейданындан зордан алып чыкдылар.

Инди өз гаршысына хич ким чыкып билмез өйдүп ынаняң гладиаторлар Спартагың дашына эгрилип, ярагларыны сомлашып: «Бизи Римиң үстүне экит!» дийип, талап этдилер.

— Урушда сэвлик гойбермели дэл — дийип, Спартак олары көшешдирҗек болды. — Эхли затдан өңүрти биз Красс билен беллисини этмели.

— Биз хич затдан горкамзок! Хей, бизи еңип билҗек бармы? Йөне урушдан халыс без болдук. Соңкы ургымызы йигренҗи Римиң депесинден индерэгеден, бир яңалык эдесимиз гелйэр. Ол ерде дынч алар ялы кашаң көшклер кэн. Бизи Римиң үстүне экит!

СОҢКЫ СӨВЕШ

Крассың бир өзүниң Спартатың гошуныны ёк эдип билҗепине ынамы гачан Рим шол вагтлар Испаниядан гелен Помпейи оңа икинҗи баш командующий эдип белледи. Брундизиде болса якында Кичи Азияда Митридаты еңен Лукулл өз гошунлары билен дурды.

Шейлеликде, Спартак габавың ичинде галды.

Ахыры гладиаторларың гошуны билен Крассың легионерлериниң иң соңкы гарпышык пурсаты гелди. Агшам дүщди. Гладиаторларың дуран ерине голайлан римлилер оларың гөзүниң алнында эхли харбы дүзгүнлери берҗай эдип, лагерь гурмага, ганав газып, сеңңер дикелтмэге башладылар.

Римлилере гөзи дүшен спартакчылар битертип халда танав газянларың үстүне чоздулар. Ики тарапың уршуҗыларының өзлериниңкә көмек бермек үчин топулмагы билен, сөвеш барха гызышды.

«Бу нэхили баш-башдаклык? Ханы гошундакы өңки гөни хатарлар, тертип-дүзгүн? Чакы, Красс бу ерде бизе дузак гурян ялы-ла?! дийип, Спартак ахмыр билен ичини геплетди.

Гулларың аглаба көпүсиниң өзлериниңкә көмек үчин эңен махалы байырларың аңырсындан рим легионерлериниң тэзе отрядлары гөрүнди. Гизленип, айгытлы пурсада гарашып дуран римлилер йыгҗам хатарларыны бозман, эгин-эгне берип битертип сөвешйэн гладиаторларың үстүне уградылар. Оларың гетирен баллисталарындан хем катапульталарындан[1] атян дашлардыр уллакан оклар гладиаторлары пүррелэп уграды.

Бу ягдая сын эдип дуран Спартак бирден Гета йүзленди:

— Ханы мең атым? Чалтрак алып гел!

Ылгап гиден Гета десссине онуң сөйгүли гара атыны идип гелди.

Голайда дуран гладиаторлар:

— Середиң Спартак бизи ташлап гитмекчи болян ялыла? — дийип, ховатырландылар.

— Ёк, бейдип билмез! Ол бизе хатда иң соңкы сөвешем болса римлилер билен гарпышмага сөз берипди.

— Достлар! — дийип, Спартагың сеси яңланды. —

---

[1] Баллисталар хем катапульталар — даш зыңян машынлар.

Мениң сизи, хей, алдан вагтым бармы? Үстүңизе ховп абанан вагты ташлап гиденим ядыңыза дүшйәрми? Мен шу гүнем берен сөзүмде тапылмакчы.

Спартак гара атының эгрелип дуран бойнундан хошамайлык билен сыпалады. Соңам ялдырап дуран гылыжыны гыныңдан согурды-да, атың эдил йүрегинден бойын сокды.

— Эдйәниң нәме! Нәмүчин бейтдиң? — дийип, соңкы деминде урнуп ятан овадан ата яшлы гөзлерини дикип дуран Гета гыгырды.

— Хәзир соңкы сөвеш башланды — дийип, Спартак жогап берди. — Душманлар мени бу атың үстүнде кән гөрүпдилер. Мениң йигренжи Красс билен душуп, оны өз эллерим билен өлдүресим гелйәр. Ол пыяда еңилрәк дүшер.

Сөвеш барха гызышды. Адатдан дашары гүйч хем чакганлык билен урушян Спартак душман хатарларының арасындан өзүне ёл арчап, Крассы агтарярды. Рим гошунбашыларының бирнәчесини чапып ташлан Спартагың өзем будундан агыр яраланды.

Дызыны ере уруп, тегелек галканыны депесине тутан Спартак чар тарапдан топулян легионерлере гаршы узак махаллап, газаплы сөвешди.

Гладиаторларың гайдувсыз сердары шу ганлы гарпышыкда жан берди.

Сөвеш гараңкы дүшйәнчә довам этди. Ики тарапданам өлен адамларың саны уммасызды. Диңе дага тарап чекилен гладиаторларың бирнәче мүңүси аман галды. Олар ызларына дүшен душман отрядларына эл бермән, кән ваттлап оңдан-оңа гачып гездилер.

Гиже ужуна летде оралып отланан таякларың ягтысына Красс сөвеш мейданында пейда болды. Түйдүкчилер хем этинлери палталы ики уршужы онуң өңүне дүшүп гелйәрди.

Онуң төвереги белент мертебели адамлардыр көп санлы гаракчылар билен туршаланды. Красс бири-бирине дегшип ятан жесетлер билен өртүлен дүзлүкден зордан гечди. Думлы-душдан ералыларың хем соңкы демини санап ятанларың найынжар иңңилдилери эшидилйәрди.

— Эртир дабаралы жайланышык гечирип, гурбан болан римлилериң жесетлерини якарыс — дийип, Красс сесленди.

Ол өз төверегиндәки адамлар билен сөвеш мейда-

нындан ара ачансоң, айың күмүшсов ягтысында гаяның аңырсындан чыкан үч адамың төвреси салгым атып гөрүнди. Олар өлен эсгерлериң арасы билен сересаплы йөрәп гелишлерине ятанларың йүзүне середйәрдилер.

— Бизиң достларымызың эхлиси гурбан болупдыр— дийип, Аристомен дилленди. — Бу ятанлар тарадан гайтмаз нумидиялылар, ана, олар эдермен греклер, ине булар болса галлар хем сириялылар!.. Римли гарып дайханлардыр чопанларам буларың арасында ятыр... Олар эркинлик угрунда баш гөтерен гуллара гошулып, батырларча жан берипдирлер!..

— Бакы ука гиден достларымыздан бизиң гөренлеримизиң санам эййәм уммадан чыкды — дийип, плаща чоланан аял сесленди. — Йөне Спартак ниредекә? Мен онуң беденине хошбой ыслы ят сепип, алтыр гөречлерини элим билен юмдурасым гелйәр.

— Гамланма, Амика, — дийип, гарры оңа йүзленди. — Онуң жеседини тапып билсег-ә говы, болмаса-да бәхбит болсун. Бу ягты жахандан ришдеси үзүленлең хеммеси доган. Шоң үчинем хошбой ыслы ятыңы булаң эхлисиниң үстүне сеп. Шейтсең, бу гахрыманларың эхлисиниң хатырасыны хорматладыгың болар.

— Гета! — дийип, Амика янында дуран огланжыга йүзленди. — Сең гөзүң йитидир. Бу ятанларың йүзлерине середип чык. Белки Спартагы тапайматымыз ахмал.

Етим галан үч дост гулларың хем рим легионерлериниң гызыл-яйырт болуп ятан мейданының ичинден хаялжак әдим уруп теңдилер. Гозгаланчыларың гайдувсыз уршаны билдирип дурды: өлүм ярасы эхлисиниң диңе дөшүнден дүшүпдир.

Спартагың жеседи шол вагтам, соңам тапылмады.

Ир билен сөвешде жан берен римлилериң жесетлерини габсан алавларың ялны жүлгәниң эхли еринден чабрап асмана гөтерилди.

Аристомен, Амика хем Гета үчүси ыңс-жыңссыз даг ёдаларына дүшүп, ол этрапдан араны ачдылар.

— Фуриде мениң трек достларым бар — дийип, гарры философ сөзе башлады. — Олар бизе, гәмили, мениң мәхрибан ватаныма ашмага көмек эдерлер. Йигренжи Римден алысда биз тәзече яшап утрарыс. Кичижик достумыз Гета өз мугаллымына мынасып гөрешижи, спартакчы болуп етишер.

Римлилериң уммасыз гурбан берип газанан шол

еңишинден соң аристократларың гошуны гуллардан айылганч ар алмата башлады. Олар гөрешиң хем азатлыга ымтылышың иң соңкы учгунларыны белли-күлли өчүрмеги ниет эдйәрдилер.

Йөне шондан соңам гозгаланчыларың иң соңкы отрядларыны ёк этмек үчин Рим он йыл чемеси вагтлап гөрешмели болды.

Спартатың хеләк боланындан бир йыл соң консул Помпей Эртрурияның гулларының бәш мүң адамдан ыбарат отряды билен чакнышды. Спартакчылар Италияның гүнортасында-да сакланып галыпдылар. Фуриниң голайында ерлешйән тутуш область энтек 63-нжи йылда-да оларың отрядларының ыгтыярындады. Мундан башга-да, гозгаланчыларың айры-айры топарларына Сицилия етмек башартды. Римлилер ондан-да-мундан турян гозгаланы басып ятырмак үчин кән ваттларыны сарп этдилер.

Есир алнан гладиаторларың алты мүңүсиниң дирилигине чүйленен уллакан хачлары — Крассың Спартагың үстүнден газанан еңшиниң ганлы ядыгәрлигиди. Еңижилер ол хачлары гозгаланың башланан ери болан Капуа шәхеринден тә Риме ченли узалып гидйән ёлуң бүтин аралыгында дикдилер.

Пайтагтың атлы хөкүмдарлары улы шатлык билен дабаралы байрамчылыклары гечирмәге, гладиаторларың оюнларыны тәзеден гурамага башладылар.

Йөне эзиленлериң хем гулларың досты гайдувсыз Спартак хакындакы хекаятлар бүтин иле долуп, несилден-несле гечди. Ол хекаятлар Италияның чәклеринден хас алыслара яйрап, азатлык угрунда гөреше галкан ёксуллар үчин ёл гөркезйән чырага өврүлен эркинлик сөйүжи фракиялы герчегиң адыны бизиң гүнлеримизе алып гелди.

ҖЕЛАЛЕТДИН

Энчеме халкларың башына агыр күлпетлер салан «Әлеми сарсдырыҗы» Чингиз ханың рехимсиз гошунлары билен алдым бердимли даркаш гуран дөвйүрек Җелалетдин Менбурнының адаты болмадык сөвешлери, еңишлери, сергезданлыгы хем бу гең галдырыҗы батырың — Бейик Хорезмиң иң соңкы шасының Күрт дагларында гарашылмадык пажыгалы өлүми хакында.

Ики бөлүмден ыбарат Гүндогар повесть-эртекиси.

...нурана яш йигит Алланың ёлунда сөвешйәрди хем өз шөхраты билен уругының намысыны гораярды.

Гадымы эртекиден.

БАШБЕРМЕЗ ҖЕЛАЛЕТДИН![1]

Говгалы эйямда җахана инип,
Дөшүң гердиң тупанлара, гайлара,
Сөвешлерде өврүлдиң сен байдага...
Ил саңа даянды сердары сайып.

Чингиз хан хайыгып гылҗың бадындан,
Телпек гойды, батырлыгны халады.
Сениң бадың хут йылдырым ялыды,
Дөвүш гурдуң илиң-гүнүң адындан.

Душман тупан ялы сүйшүп геленде,
Гүйчли голлаң кувватыны сынады...
Депәңде герилен өлүм ганаты

Күртүң күлбесинде гирә саланда,
Аҗалың гарагна бакдың өленде, —
Хорезмиң соңкы шасы, зынаты!

---

[1] Айдымлары тәзеден ишләнлер Н. Н. Ушаков хем М. Б. Сандомирский. Сонетиң авторы О. Орловская.

ПРОЛОГ

Сырлы түңче

Балаишем обасында Горкут чопандан ярлыклы гарып ёкды. Ол хер ерине дирег урлуп сакланян гамыш кепбеде мыдар эдйәрди. Түнегиндәки әхли гош-көтелини — дүшек хем намазлык дерегини тутян элемедешик кечесини, чай гайнадыӊян, тәрет гылян гапаксыз демир түңчесини, гечи дерисинден тикилен сал-сал поссуныны, таңраклы узын таягыны өз яны билен эмтенмән гөтерип гезип билйәрди. Чөл ичинде гөчүп-гонуп йөрен чарва түркмениң бар гуванжы, байлыгы малы болса, Горкут чопаның дөрт аяклыдан диңе бир ити барды. Гуссалы гөзлери гызарып дуран уллакан, түйлек ак ит эеси мал ызына дүшүп нирә гитсе, табынлык билен сеңкилдәр йөрерди.

Көп йыллардан бәри гоюн-гузы бакян Горкут чопан хачан оба гелсе, хер гезек бир өйде ятып-турмата, гарныны отармата эндик эдипди. Онуң ызындан галман, гөвнүбир ялы айланып йөрен гарры көпеги—Акбайы обаның әхли итлери танаярды. Олар ысырганышардылар-да, урушман даргардылар. Кәбир тежрибесиз итлер чакыны танаман топулайдыгам Акбай олары мазалыжа далап, гөзүниң одуны аларды-да, гуйругыны булап, эесиниң аягының янында сүйнерди.

Горкут чопаның бу бирсыдыргын дурмушында адатдан дашары өзгеришлик йүзе чыкды. Бир гүн ол күлбесиниң ишигине көне кечесини язды-да, чал келлесини сүңклери сомалашып дуран гөдекси эллерине гоюп ятыберди. Сорамата гелен оба адамларының хеммеси: «Муны ал-арвах какыпдыр» дийип гүррүң этдилер. Горкут чопан олара өңки кәрини ене довам эдип билжекдигини, йөне ислемейәндигини айтды:

— Чопанчылыгы маңа гөрә яшрак бирине табшырайың. Мен гүндизине-хә гөгүң йүзүнде гөч эдйән булутлары, гижесине-де гөз гыпышян йылдызлары, Ак маяның ёлуны, Айың йылгыршыны сынлажак йөржек...

Адамлар оңа: «Хакыңы ики эссе артдыралы, йылда дөрт, хат-да бәш гоюн берели» дийип гөрдүлер. Чопан кес-келләм разы болмады. Муны гең гөрен адамлар башларыны яйкап даргашдылар.

Шондан бирнәче гүн геченсоң Горкут чопаныңка гум ичинде яшаян аял доганы гелди. Онуң эгнинде бирчак-

кы гырмызы реңкинден нышан галмадык яма-яма узын көйнеги барды. Голтугындакы кичижик, аглак гызжагаз эдил гурбаганың чагасы ялы хоржады. Алманың сапагы ялы бойны уллакан келлесини зордан гөтерйәрди. Кемпир яшына етен Айдың обаны өйме-өй айланып, өзүниң Горкут чопаның аял доганыдыгыны айдярды, чөлден тапан етим гызжагазына берер ялы сүйт сораярды. Ол гапы-гапы айланып йыгнан чөрегини, гурдуны, сүйдүни палчыкдан ясалан уллакан окара салып доганына гетирип берйәрди.

Горкут чопан гызыкланып, оны-муны сораян адамлара:

— Бу тапылан гызжагаз — Гүлжемал мең багтымдыр. Ол өзүнем, энесинем, менем эклэр... — дийип, гүррүң берйәрди.

Гарры чопаның «багты» он алты йыл довам этди. Ол дулундан халы торбалар асылан гаража өйли, ожагы чоюн газанлы, ишиги хожайының чөрек окларына гарашып ятан ики саны чыпар итли болды. Бир гапдалда онуң түйлек гара күрреси жыртлап оюн эдйән ак эшеги газыга даңылгы иркилип дурды.

Горкут чопан бу багта нэхили етиши барада адамлара гүррүң эдип берйәрди... Онуң чындыгыны я яландыгыны диңе гудраты гүйчли Алла билйәр!

Обаның голайында ярсыны гум басан көне галаның харабачылыгы барды. Гадым эйямларда бу галаның гечип болмажак диварларының аңырсында Баяндер хан яшапдыр. Онуң Хорезме хем Эйрана эден аламанчылыклары барада кэн гүррүңлер, айдымлар дөредилипдир. Хан хер гезекки аламандан сүри-сүри атлары, дүрли харытлардан мас йүкленен дүелери, кэн есирлери өңүне салып гелер экен. Рехим этмеклерини сорап ялбарян ол есирлер Мервиң, Нусайың хем Машадың гул базарларында сатылыпдыр.

Йөне Алланың эмри билен ягшам, яманам бир дуркунда дурмаяр. Шол гадым дөвүрде гөрүлмедик чарва тайпаның гошуны чөлүң үстүнден харасат ялы болуп инйәр-де, Баяндер ханың хайбатлы галасыны юмрупп, байгушлардыр ичянларың местөнине өвүрйәр.

Обаның огланжыклары жөвза чөлде сейрек ягян ягышдан соң шол харабалыга гидердилер. Буланык ягыш сувлары дөртгыраң ясы керпичлериң үстүнден аз салым ёл ясап, тизденем йитип гидерди. Сувуң гечен ызына үнс билен сын эдйән огланжыкларың кэси дөвүк

пычак, кэси реңкли сурат чекилен дөвүк табак, кэси гаралып гиден гадымы пул, кэси болса гөк монжук тапарды. Оларың хас багты гетиреңлериниң янтар бөлегини, дүр я-да күмүшдир гызыл пул тапян вагтлары-да болярды.

Горкут чопанам: «Белки, шовлулыгың жомарт эли маңа бүтеви тылла теңңе багш эдэеди-дә» дийип, огланжыклардан соң харабачылыга айланярды.

Бир гезек онуң таягы гаты зада гүтлэп дегди. Бирхили оваз чыкан ялы болды. Алабахарың гары сепелэп дуран ол совук гүнде огланжыкларың хич хайсының йылжак өйлеринден чыкаслары геленокды. Төверегине ялтаклап, ынс-жынс ёкдугына гөз етирен Горкут чоммалып отурды-да, пычагы билен яңкы заады газмага башлады. Кем-кемден көне мис түңчэниң сүдуры гөрнүп ограды. Үстүнден кэн вагт гечеңлиги себэпли зеңлэн эгри гулплы ол түңче абатды. Гүберчек бөврүндэки нагышдыр хатлары айыл-сайыл билдирйэрди.

Чопан тапан задыны күлбесине гетирди-де, гапагыны ачмага горкуп, кечэниң ашагында гөмди. Ол бу агыр түңчэни гоңшуларының гөрериңден, хат-да эесиниң эли билен хасанаклап ер газышына даш ишикде сын эдип ятан Акбайданам ховатыр эдйэрди.

Шол гүн Горкут чопан өз узак өмрүнде илкинжи ёла ялан сөзледи. (Алланың өзи онуң гүнэсини гечеверсин!) Ол обадашларына: «Мен аягымы агыртдым. Шонуң үчинем, гоюн бакмага гидип билжек дэл» дийди.

Гиже дүшерине гарашып, эхли обадашлары ука гиденсоң, сымгылт ягты сачян Айың нуруна Горкут чопан толгунмадан яңа титрейэн эллери билен түңчэни чыкарды. Соңам пычагың ужы билен зеңлэп елмешен гапагы ачды.

Бирден түңчеден сыкылыклап чыкан чалымтыл түссе төверегине янан күкүрдиң ысыны яйрадып, шемалың бадына сэхра тая йөнелди.

— Эй-хо! — дийип, алланичигси тисгинен Горкут эсли салым нэме боланыны аңшырып билмэн отурды. Онуң гөвнүне болмаса, түссэниң ичинден гөзлери янып дуран бүрүнч реңкли келле гөрнүп гиден ялы болды.

Түссе басым даргады. Гөзлерини тегелэп отуран Горкут бираз йүреги ерине геленсоң, горкы билен түңчэниң агзындан гарады. Иң ёкарда чүйрэп угран йүпек яглык, онуң арасында болса ичи догалы хем весъетли, мекгежөвене чалымдаш күмүш гутужык ятырды.

Гожаның серменйән дувун-дувун бармаклары онуң ашагында ичи шайлык пуллы халтажыклара дегди.

Биринжи халтажыкдан гара кечәниң үстүне дөкүлен инчелик билен нагышланан сырлы язгылы теңңелер асмандан билесигелижилик билен нур сачян Айың гөгүмтил нуруна тәсин өвшүн атды... Горкут бейлеки халтажыклары чыкарып, чөзмәге ййданып бир салым отурды: онуң өңүнде эййәм уллакан байлык — элли саны тылла теңңе яйрап ятырды. Гожаның калбыны ынамдан долдурып, гүзеранымы бол-телки айламага шуларам етерликди.

Ол тылла теңңелери яңадан халтажыга салды-да, мата гушагына долап, билине данды. Соңам түңчәниң агзыны япып, өңки еринде гөмди. Гөйә тапан байлыгыны улы иле эшгәр эдер өйдүп этияч эдйән ялы, Горкут чопан өмрүнде биринжи гезек өз вепалы көмекчисини — эхли херекетини сынлап ятан Акбайы таяк билен урды.

Шондан бираз вагт гечензоң ол гиже түңчедәки бейлеки йүпек дүвүнчеклери-де чыкарды. Оларың биринден ене-де тылла теңңелер чыкды. Бейлеки бәшисинде болса түвүниң, бугдайың, дарының, арпаның, жөвениң тохумлары барды. Иң ашакда ятан күмүш гутужыга ыкжам тогаланан, язгылы, узын инче катыз гысдырылыпдыр.

Бир йыл геченсоң Горкут чопан Нусая гиденде ол ерде моллачылык эдйән чагалык достуны тапып, хаты окатды. Онда шейле язылыпдыр:

«Биз хеммәмиз Алланың пенасындакы адамлар. Паныда-да, бакыда-да ол бизиң хак эйәмиз. Бетбагты баттыяр эдйән хөмүрован Алланыңкыдан ёкарда гүйжем, кувватам ёк.

Өз агтыкларыма хем човлукларыма весъет галдырярын. Мен бу байлыгы өз гайратым хем зәхметсөерлигим билен топладым. Мен бу алтыны огулларыма гоямок. Оларың бол-элинлик хем шатлык өйүни өз эллери, өз зәхметлери билен гурмакларыны ислейәрин. Йөне өмүр узак, онуң ёлы чаркандак. Биз хәли-шинди бетбаттлык лайына батмалы боляры с.

Белки, агыр замана гелер. Белки, түндогарданмы, демиртазыкданмы я-да жаханың башга тарапларындан Адам атаның несиллерине рехим-шепагат хем достлук дуйгуларындан махрум вагшы душманлар ат дабырадып дөкүлер. Айылганч уруш болуп, ил-түнүң аҳындан асман гаралар, мукаддес сәхраларымыз хем экин мей-

данларымыз ган билен суварылар. Адамлар ятара жай, иере иймит тапман, сергездан гезерлер. Янян обаларын ялнындан хем түссесинден яңа асман ховур алар. Сүрүлмейән, экилмейән экин мейданларыны сыркын басар. Адамлар әхли алапаларыны ийип гутарып, гайтадан бежерилен ерлерине экмәге дәне тапылмаз. Шейле ёвуз эййамда-да адамлар яшар хем иймитленер ялы, мен олара Алланың багш эден бәш саны өсүмлигиниң тохумыны галдырярын. Хер тохумдан докуз баш чыкар, хер башданам тогсан докуз дәне эмеле гелер. Парахат дурмуш, зәхмет чекмек багты хем достлук ене-де адамлара хемра болар.

Бейик түрки тайпалардан болан несиллерим, мен сизе йүзленйәрин: өзүңизе шөхрат, ховпсузлык, абаданлык гетирҗек, сизи еңилмез этҗек шу бәш саны гымматлы мирасы аявлы саклаң. Ол мирас — мертлик, зәхметсөерлик, берен сөзүңе ыграрлылык, аяла хормат гоймак хем еке-тәк мерхеметли Алланы шөхратландырмакдан ыбаратдыр.

Баяндер хан».

Өз обасына доланып гелен Горкут чопан тапан байлыгы барада асла хич киминң янында дил ярмады. Халаллык хем канагатлылык билен өмүр сүрүп йөрен чопаның өзи ялы гарып-гасарлардан, сен дийип гелен әхли адамлардан зат гысганмасы болмазды.

Тәсин мыхманмы я-да дүйш?

Бир гезек Горкут чопан асуда томус гиҗесинде өйүниң ишигинде язылан көне кечесиниң үстүнде гышарып ятырды. Ол ядав келлесини яссыга дерек эпленен поосунына гоюп ятышына асманың гара махмалына салнан тәсин нагыш ялы йылдызлара сын эдйәрди, алча шәнигинден ясалан тесбисини санап, йүрегинде көпден бәри бесләп йөрен арзувыны гайталаярды:

— Эй, гудраты гүйчли, мерхеметли Алла! Сенден кичиҗик бир дилегим бар: гөзүмиң гуванҗы Гүлҗемалымың өзүне мынасып, зәхметсөер хем мылакатлы йигиде яр болҗак гүнүне ченли яшамага маңа гүйч-кувват бер.

Шол гүн Хорезм шасының көрпе оглы Җелалетдин Меңбурны Гарагум чөлүнде ав эдйәрди. Ол гүйчли ягмырда азашып йөршүне Горкут чопаның өйүне гөзи дүшүп, атының башыны шо яна бурды. Гоҗадан эртире

ченли мыхман алмагыны хайыш эдип, гапының агзында ики дызыны гужаклап отурды.

Горкут чопан яш хан билен гүррүңе гызышды. Онуң гөвначыклыгы, нурана кешби гожа ярады. Шонуң үчинем, мыхманына өз сырыны аян эдеси гелди...

Желалетдин алавың яттысына Баяндер ханың хатыны үнсли окады-да, оны өзүне бермегини гожадан товакга этди. Соңра ол дога язлан башга бир катызы окады. Белки-де, ол айратын гүйчли жадылы доганы окандыр...

Бирден бакы ука гиден Акбайың дерегине тутулан чыпар көпек хыңранды-да, диңширгенди, түйлери сых-сых болуп хүжжерди.

Өр туран Горкут чопан доңан ялы болуп дурды... Түңчәниң агзындан теммәкисиниң үстүне көз тойлан чилиминки ялы түссе чыкярды. Ит өңе товсуп, үйрмәге башлады. Түссе сәхел вагтдан илки гымылдаман дуран көлгә, соңам хакыкы адамың шеклине өврүлди. Гөрмегей, кадды дик, гараятыз йигит гара гашларыны герип, эллерини дөшүнде говшурып, пөвризе дашы ялы гөк гөзлерини Горкуда дикип дурды. Эгнине дүшүп дуран гара сачлары, хер еринде алтынсов йылдызлар ялдыраян хениз гөрүлмедик мелевше лыбасы онуң кесе ерли адамдыгындан хабар берйәрди. Ачык гөк дашлар билен безелен гушагына тылла гынлы ханжар гысдырылгыды. Элинде болса бир гарыш чемеси узынлыкда гөк зүмеррет дашындан таяжыгы барды.

Хайран галмакдан хем горкудан яңа сандырап дуран Горкут чопаның кә ачылып, кә юмулян агзындан хич хили сөз чыканокды. Чыпар ит нәтаныша топулды. Ол зүмеррет таяжыгыны галдыран бадына ит эсли ере тогаланып гитди-де, найынжар чыңсап, үмдүзине гачды.

— Эссаловмалейким, өйүң абат, төрүң гиң болсун!— дийип, нәтаныш мыхман Горкуда йүзленди. Онуң сеси асуда ховада эдил түйдүгиң овазы ялы яңланды.

— Мыхманым бол. Гел, гапдалымда отур! — дийип, бираз өзүни дүрсән Горкут чопан эшидилер-эшидилмез мыдырдады.

— Сен мени чагырдың. Мен бу чакылыга көпден бәри гарашярдым. Тапан гадымы, сырлы түңчәңи нәме эдениңи билесим гелйәрди хем өзүңи гөрмекчидим. Депәнден бетбагтлык долусы ягса, саңа көмеге етишерин. Нәме үчин мени өң чагырмадың?

— Маңа хич зат герек дәл! — дийип, Горкут жогап

берди. — Мен хэзир бирчак алладан диленимденем көп задың эеси.

Нәтанышың акятыз кешбине гуссалы йылгырыш аламаты чайылды.

— Худайың садык бенделериниң ичинде өз ыкбалындан, оңнудыңдан хошал бир сени гөрйән. Хәзир саңа эгер чагыран болсаң, бирчак нәмелериң эеси болуп билжекдигиңи гөркезейин... Ине, сең гаража өйүң чагшапдыр. Түйнүгинден ягыш гечип дур.

— Йилде мундан бетеринде мыдар эдип йөреңлерем бар!.. — дийип, Горкут ысгынсыз сесленди.

— Гапдалымда дур-да, бейләк серет!..

Горкут көне көвшүни аягына сокуп, нәтанышың яныңа барды-да, гапдалында чоммалып отурды. Онуң ысгын-мыдары гачан дызлары саңңылдаярды.

Нireдендир бир ерден пейда болан гөк түссе гаража өйүң депесинде айланып, оны бүс-бүтин өртди. Хачан-да өвсен шемал түссәни сәхра тарап кованда, Горкут өз өңки түнегиниң орнуна билине ясы гушак ялы алабедер, нагышлы йүп айланан уллакан ак өйүң дураныны гөрди. Өйүң гапысына овадан халы герилгиди. Түйнүкден инчежик түссе чыкып, тайын болан палавың хем гызгын чөрегиң ысы гелйәрди.

— Белки, сен өйүң гапдалында мешхур Шабазың тохумындан болан гайчы гулак, газ боюн түркмен бедевиниң дурмагыны ислейәнсиң?

Чым-гызыл шапак асмана чайылды. Горкут тисгинип, назарыны өз тәзе өйүне тарап айланда, онуң гапдалында теблә даңылгы ажайып гара атың дураныны гөрди. Ат буйсанчлы башыны гөтерип кишңейәрди. Онуң бүтин дуркуның галдырайышы өз кишңемесиниң жогабына бисабыр гарашян ялыды... Гөрүнмейән эл атың өңүне бир богдак ёрунжа бедесини оклапдыр.

— Мунуң ялы сычрап дуран хан атыны мен нәме эдейин? Маңа кәте Нусайда яшаян достумыңка гидип гелер ялы гарры, юваш ёрга болса бесдир...

— Арзувың эййәм хасыл болды!

Догруданам, өңки гара атың орнунда пес бойлы дор байтал бир богдак сәхра отуны эвмезлик билен ийип дурды.

Хайран галан Горкут:

— Мунча ягшылык эдер ялы, сен менден нәме хайыр гөрдүң? — дийип сорады.

— Сен маңа бахасына етип болмажак ягшылык эт-

диң. Давудың оглы Сүлейманың йүзүги билен мөхүрленен түңчәниң ичинден докуз йүз йыллап ятан еримден бошатдың. Шонуң үчин сең докуз дилегиңи бержай этмәге тайын. Эгер ислесең, сени Сымрут гушуң ганатына атарып, багтыяр Арабыстана, Евфрат дерясының кенарындакы хурма агачларының саясына элтейин?.. Ислесең, Хорезм шасының бейик везири эдип, дүрли юртлардан болан йүз саны ажайып гырнак совгат берейин? Белки, гуйругы элек ялы мүң гоюн, ене шонча-да йылда ики гузлаян инче йүңли ак гоюн герекдир?!

— Мен онча заты нәмә ярадайын? — Горкут элини силкди. — Маңа мунча артыкмач алада герек дәл. Екеже көшекли дүе болса, бесдир. Оңа мең яшы дуругшан аял доганым середип, көпүржиклэп дуран чал тутар. Ондан саңа-да хөдүр эдерин, мерхеметли пенакәрим.

Горкут серетмәге горкды. Йөне дүе эййәм дурды. Гапдалында-да яңжа аякланан көшежик онуң елнине агзыны етирҗек болуп дызаярды.

— Бесдир, бесдир! — дийип, Горкут гыгырды. — Мен сени танадым. Саңа әхли зат элинден гелйән жын диерлер! Жынлар ховплы хем мекир болярлар... Инди мен шунча эден ягшылыкларыңдан горкян! Бу эшретлер инди депәмден инжек шумлукларың башы болаймасын? Көпүм гечип, азым галан маңа диңе бир зат герек: өз аладасы хем мәхремлиги билен мең гожалыгыма нур чаян етимек Гүлжемалыма гайратлы, вепалы янёлдаш миессер этсе, башга арманым ёк...

Горкут эли билен гөзлерини өртүп, ювашжа аглады.

Ол өңкүси ялы көне халычаның үстүнде поссуныны яссык эдип ятан ягдайында дүйшүнден айңалды. Оны кимдир бири чагырярды. Чыпар ит гүйжүнде барыны эдип үйрйәрди. Горкут чопан гөзлерини ачды. Яп-яңам жының геплэп дуран еринде яш түркмен йигидине онуң гөзи дүшди. Йигит пышырдап шейле дийййәрди:

— Айңал, Горкут чопан! Маңа гулак ас! Шу гижәми сең парахат өйүнде гечирмәге ыгтыяр эт! Мени ханың нөкерлери ызарлаяр. Олар мең какам Гурбан Жөвхергылыжы өлдүрдилер. Сен оны танаянсың... Мең адым Гара Ханжар...

— Какаң икимиз чагалыгымыздан бәри дост. Бу гиже мең арзылы мыхманым болярсың.

Гара Ханжар халычаның янына барды. Олар эгинлерини дегрип, янашык отурдылар-да, пышырдашып геплешмәге башладылар.

— Дүйн ханың нөкерлериниң ики йүзүси энчеме обалара тупан ялы долдулар — дийип, Гара Ханжар сөзе башлады. — Олар өйлери талап, иң говы атлары, овадан гызлары сүрдүлер. Ол нәлетсиңенлер «буларың бары хана герек» дийип, аялларың шай-сеплерине ченли гопарып алдылар. Эйсем, шо затлар дүнйәдәки иң бай адам болан ханың нәмесине герекмиш?

Горкут чопан эллерини герип, горкы билен шейле дийди:

— Онда ханың нөкерлериниң эртир бизиң обамыза дөкүлип, агтыгым Гүлжемалам атың өңүне салып экитмеклери мүмкин-дә? Жының берен совгатларының соңы гөр, нәме билен гутаряр!

— Ол болуп билжек зат — дийип, Гара Ханжар сесленди. — Көпден бәри багтым ачылар ялы Гүлжемалы маңа бер дийжек болуп йөрдүм.

— Ханың эркине боюн болаймасак, башга чәрәмиз ёк — дийип Горкут чопан сеслендн. Соң олар сүрнүп гелйән бу беладан нәдип сыпманың гамыны ийип уградылар.

— Ханы, мең бар зады ап-аңсат битирйән мыхманым ниреде? — дийип, Горкут төверегине гаранжаклады.

— Яңы мен шу ере етип гелйәркәм гаты овадан ат мүнен яш йигидиң сең өйүңден дашлашып. Үргенч тарапа хайдап баряныны гөрдүм.

1-НЖИ БӨЛҮМ

ХОРЕЗМИҢ ШАСЫ МУХАММЕТ

1. Гаплаң чагасы

Хорезмиң шасы Мухаммет Аллаэддин өз төверегиндәки хорматлы адамлары ослатсыз бир зат тапып, аңк этмеги халаярды. Ол бир гүн шейле дийди:

— Мениң хайыр-сахаватлы, гөрк-гөрмекли ики йүз етмиш аялымың арасында азатлык сөйүжи, хемише гахар-газабы дыңзап дуран тайпадан екежеси-де ёк.

Әхли яранжаңлар хөкүмдарың түркменлери гөз өңүнде тутяныны бада-бат аңдылар. Көшк гөзегчиси хем агталарың баштутаны болан гарры чекинжеңлик билен дил ярды:

— Онуң себәбини сизиң пайхасыңыздан гөзлемек герек. Бу сизиң көшкде соңсуз булатайлыклардыр гиз-

лин диллүвшиклериң болмагыны ислемейәниңиз үчиндир.

— Ек, бу гепиң телек! — дийип, атлы гошуның баштутаны, батыр хем өңден гөрүҗи Тимур Мәлик оңа гаршы чыкды. — Бизиң хөкүмдарымыз пайхаслылык билен өрән догры нетиҗә гелиңдир: эденли хем буйсанчлы тайпадан болан тер гүли сахаватлы йүрегине басмак билен, онуң Алыхезретлери өзүне вепалы хем ыгтыбарлы дост тапынар.

— Хава! Мен чөлүң аҗайып гүллеринден докузысыны сайлап көшгүме гетирер ялы, өз теҗрибели көмекчилерими Гарагумдакы обалара угратмак карарына гелдим. Олар эркана ат ялы сейкин басышлы, марал кимин еңил, гөзлери гараңкы гиҗедәки йылдызлар ялы шуглалы, өз илиниң айдымларыны айдып билйән, маңа аял болмага хем перзент догруп бермәге мынасып болмалы...

Ша йүпек ялы гара сакгалыны алмаз йүзүкли бармагына чолап, оя батды.

Онуң төверегинде халының үстүнде отуран яранҗаңлар өз араларында гозгалаң тапып, пышырдашдылар:

— Ол гызлар саңа сәхра айдымларыны айдып берерлер, ел ялы, еңил гопуп танс эдерлер. Түркмен тагамларының иң говуларыны биширерлер, өзлериндәки түркмен бигамлыгыны хем аламана хөвеслилиги сендәки пәхим-пайхас билен уггашдырян огуллар догруп берерлер.

— Хачан-да түркменлер өз гызларының сениң ян ёлдашың боландыгыны билселер, хемишеки булагайлыкларыны бес эдерлер. Хөкүмдарым, олардан болан ша аялы саңа өз халкының хал-ягдайы, хаҗатлары хем ислеглери барада гүррүң берер — дийип, шыхулыслам сөзе гошулды.

— Бу пайхаслы, өңден гөрүҗиликли хем зерур эдим! — дийип, шаның төверегини галлап отуранлар бир-агыздан макулладылар.

Тутуш бир айлап түркменлериң нәразылыгы көшешмеди. Кәбир обалар отурымлы юртларыны терк эдип, Гарагумың җүммүшине синдилер. Ики обаның адамлары Хорезмиң шасы үчин гыз алып гитмәге геленлер билен ганлы сөвеше гирди.

Барыбир буйрук ерине етирилди. Күмүш эсбаплардыр йүпек халылар билен безелен кервен «әлемиң безеги» болан гара гөзли, гар ялы ак дишли гараягыз

сәхра гөзеллеринин докузысыны Бейик Хорезмин пайтагты Ургенже алып барды.

Олары гөзден гечирип, баха бермек ишини шанын аслы гыпжак тайпасындан болан хөмүрован эжеси Түркан хатын өз бойнуна алды. Бу гызлар гөзүне ек гөрүнйәни үчин ол хасам ырсараярды. Өйленйән өзи болса-да, Хорезмин хөкүмдарынын тә ника гыйылянча гызы гөрмәге хакы ёкды. Ника гыймак дабарасы шыхулысламдыр ымамлара табшырылып, оңа уламалар хем сес гошуп гыгырышян, товсаклап бөкүшйән дервүшлерем гатнашярды.

Түркан хатын сүңңүне орнан йигренч дуйгусы билен нәразы хүңүрдәп, гетирилен гызлары еке-екеден гөзден гечирйәрди. Утанчдан яңа эллери билен йүзүни япып, гөзяш эдйән яланач гызлар шанын эжеси нәме буюрса, табынлык билен ерине етирйәрдилер.

— Ач товук ялы хор — дийип, Түркан хатын гызларын биринин гапыргаларыны эллэп дуршуна йигренч билен хүңүрдеди. — Жөвенден башга зат иймедик бора чемли... Дишлеринем-ә менки болсун диер ялы дәл. Аякларынам чөп ялы. Асыл бүтин дуркун готан ялы бетгелшик...

Докуз гызын бирем онун гөвнүне ярамады. Йөне Хорезмин шасы хаял этмән тоя башламагы талап эдйәрди. Шонун үчинем, Түркан хатын Айжәжек атлы бир гызы сайлады-да, оңа ин говы ника лыбасларыны гейдирмеги буйрук берди. Бейлеки гызлары өз обаларына ибермеги табшырды. Кервенин гапдалы билен гайдан ак сакгал яшулулар өз араларында нәразы хүңүрдешйәрдилер:

— Шанын эжеси бизин гызларымыза билгешлейин гөвнүетмезчилик эдйәр. Өзи гыпжаклардан боланы үчин басын билмез ягысы түркменлер. Онун ала-бөле Айжәжеги сайланынынам себәби душнүкли. О бир етим гыз. Көшкде орун тутуп, везипе эелэп билжек доган-гарындашы ёк.

Мухаммет гызларын яны билен геленлерин хем гайтарылан секиз гөзелин той дабарасына гатнашмакларыны ислэни үчин ёла душен кервени ызына доладылар.

Бу тойда Мухаммет кәте эжесинин диенинден чыкып билйәндигини иле гөз этди. Ол түркмен мыхманларынын эхлисине гыммат бахалы совгатлар пайлап, хазынасыны мазалы говзатды. Эдил томус гижесиндәки парлак йылдызлар ялы шутла сачян түркмен гөзеллеринин

кешби, йылтырмалары шаның аклыны хайран этди.

Оглуның гетирилен бейлеки секиз гызам өз аялларының арасына гошаймак хыялының ёк дәлдигине гөз етирен Түркан хатын гыпжак ханлары билен маслахатлашды. Олар бу булагай тайпадан болан адамлара мундан ёкары хошамайлык эден халатында гыпжакларың түркмен обаларына чозайматының эхтималдыгыны шаха дуйдурдылар.

Мухаммет бу дуйдурыша: «Ватаның асудалыгы мениң үчин эхли затдан ёкарыдыр» дийип жогап берди-де, «секиз йылдызы» өз обаларына гайтармагы табшырды.

Түркан хатын текепбирлик билен додак чөврүп, өз меслекдешлерине шейле дийди:

— Мен эхли зады өңүнден мазалы өлчерип-дөкдүм... Гызлаң ичинден томзак ялы иң гаражасыны, арргыны, әжизжесини сайладым. Оң басым аманадыны табшыржагына гөзүм етип дур.

Йөне бу чепиксиже, гарагөзлек түркмен гызы текепбир ша хелейиң тамасыны ере чалды. Айжәжек эдил барс ялы чееди, чыдамлыды, даг гечиси ялы чакганды.

Түркан хатының ичигаралыклы тагалласы нетижесинде Хорезм шасының өңки тойларындан хас пес гечен той шагаланңындан соң Айжәжек көшге янашык салнан, төверéги белент диварлы жая гечди. Ховлуда яш шетдалы агачлары, бәгүл дүйпплери экилипдир. Дүрли реңкли балыжаклар йүзүшип йөрен ховуз барды. Хеллевләп отуран әпет гарагач Айжәжегиң хасам хошуна гелди. Бу жая гелен илкинжи гүни ол өз мәхрибан сәхрасыны гөрмек тамакинлиги билен гарагажың депесине чыкды.

Мухаммет ша тәзе аялының янында он гүн чемеси болуп, соңам үнсден дүшүрди. Яш гелин шейдип өз даражык чыгырлы дүнйәсинде бүтинлей эркана ягдайда галыберди.

Онуң янына чөлден түркмен аяллары хем гепи гечгинли яшулулар гелйәрдилер. Хемише-де янлары совгатлыды. Олар Айжәжеге акжа гузы, дири кәкилик, гурт, Көпетдагың этеклеринде битйән ири гара үзүм хем кичижик йүпек халыча гетирйәрдилер. Шол халычаның үстүнде отурып, түркмен халкының абаданлыгы хем багтлы болматы үчин дога окамагыны саргаярдылар.

Айы-гүни доланда Айжәжек Хорезм шасына гарагыз, аглажык огул догруп берди. Бу ваканың шанына

шыхулыслам дабаралы дога окады. Туркан хатының иберен жадыгөйлерем увлашып онуң үстүни етирдилер. Чөлден гелен түркмен багшылары салланчагың янында отурып, көрпеже шазаданыңам шоларың бири ялы болуп етишмегини арзувлап, гадымы батырларың эдерменликлери барадакы хекаятлары айдым эдип айтдылар.

Йөришлердир дөвлет ишлери билен мешгул болуп, Мухаммет ша өз көрпеже оглуны узак вагтлап ядындан чыкарды. Хачан-да еди йылдан соң Айжәжегиң: «Өз Желалетдин атлы оглуңы гөр» диймесине ол гең галды.

Хорезм шасы бирнәче атлыны хем алтын эсбаплар билен кемсиз безелен гыр аты оглуның ызындан иберди. Ибериленлер оглуң бу ата мүнмекден йүз дөндерйәр дийип доланып гелдилер.

— О нәме үчин? — дийип, Мухаммет ша дергазап болуп гыгырды. — Аялларың тербиесини аланы үчин мең оглум чекинжең гыз ялы болайыпмы? Мең оңа билгешлин чата-да мүнүп билер ялы юваш ат ибердим.

— Сең оглуң батыр болжак. Ол Сизиң Алыхезретлериңизиң иберен аты ювашлыгы үчин Туркан хатына я-да гарры шыхулыслама мынасып дийди. Хорезмиң бейик шасы болан сизиң гашыңыза мүнүп гелер ялы онуң түркмен халкындан совгат берлен өз аты бар. Ол шол атыны мүнүп гелмекчи.

Ша муңа хайран галды, гызыкланды. Ол оглуның хаял этмән гелмегини буюрды-да, өзи шәхериң четинде ерлешйән Тыллалы батында гарашмага башлады.

Яш Желалетдин гөзлери яныл дуран, чаксыз овадан, дор түркмен атыны чапдырып гелди. Атың эгрелип дуран чее бойнунда ялы ёкды. Гулакларының янындан тә гершине ченли узалып гидйән түйсүз золак — онуң сейрек душ гелйән гадымы атларың жынсындандыгыны хабар берйәрди. Оглан атдан еңиллик билен бөкүп дүшди-де, уяны өз ызындан атларыны ак көпүк эдип етип гелен йигитлериң бирине берди. Ол өз авлан товшаныны элинде тутуп, гарры гарагажың тейинде халы язылан түммегиң үстүнде отуран Хорезм шасының гашына барды. Соңра чөк дүшүп, товшаны бир гапдалында гойды-да, эллериниң арасындан ери өпди.

Мухаммет ша толгунма билен оглуны янына чагырды, гужаклап, маңлайындан огшады-да, өз гапдалында отуртды.

— Мениң авумы кабул эт. Муны өз говы гөрйән тазыларым билен ковалап тутдум.

— Саңа ат мүнмәни өвреден ким?

— Эжем Айжәжек өвретди! — диенде, Җелалетдиниң гөзлеринде буйсанч учгунлары йылпылдады.

Ша дессине товшаның этини чише дүзүп биширмеги, хамындан болса өзи үчин авда геер ялы эллик тикмеги буйрук берди.

Ол Җелалетдиниң атыны тутуп дуран йигиде ата атланып, багың ичинде гезим этмеги табшырды. Аяклары билен ер пешәп, үйтанаклап дуран ата мүнмек йигиде аңсат дүшмеди. Эере орнашып-орнашманка бирнәче гезек газап билен чарпая галан ат оны ере пылчады.

Ата мүнҗек болуп сынанышан икинҗи, үчүнҗи йигитлерем өңкиң түнүне дүшдүлер.

Бу томаша гөзлери яшарянча гүлен ша: «Инди бесдир. Аты угруна гоюң» дийди-де, оглуна йүзленди:

— Бу ат сенем йыкыпмыды?

— Яшулулар маңа атдан йыкылып гөрмедик — оны чапманы оңармаз дийип өвретдилер. Инди ат мең диеними эдйәр. Менем оңа өвренишдим.

Җелалетдин атының янына барып, онуң эгрелип дуран чее бойнуны сыпалады. Соңам еңиллик билен эере бөкүп мүнди-де, атыны өсүп отуран бәгүллериң үстүңден бөкдүрип, батың ичинде әйләк-бейләк чапдырды.

Хорезм шасы шол гүнден башлап оглуны говы гөрүп уграды. Ава гиденде хемише янындан гоймады. Хер анна гүни бейик Искендер Зүлкарнейниң хатырасына гечирилйән дабаралы байрамчылыга гатнашмагыны талап этди.

Шондан аз вагт геченсоң ша эҗеси Түркан хатының эркиниң терсине Җелалетдини Хорезм шаларының гадымдан бәри несилден-несле гечип гелйән тагтының мирасдары дийип ыглан этди.

Түркан хатын Мухаммедиң өз түркмен аялындан болан оглуна эдйән мәхир-мылакатлары барадакы көшк гыйбатларыны диңләп дергазап болярды, гөзяш эдйәрди. Шейле-де болса ол яш шазада үчин гымматлы совгатлардыр хер дүрли тагамлы мивелер иберйәрди. Айжәжек олары миннетдарлык билен кабул этсе-де, екежесинем оглуна беренокды. Ол гөрип Түркан хатын совгатлара аҗал гетирйән дога эдендир, мивелере болса авы гатандыр өйдүп ховатырланярды.

Хорезм шасы Айжәжеге Җелалетдин билен хачан гөвни күйсән вагты түркмен обаларына гидип гелмәге-де ругсат берди. Оглан түркмен обаларында өз деӊ-

душлары билен ат чапышмага, тазы салып, тилки, кейикдир мөҗек авламага гатнашярды. Онуң чаламанлыгы, ядамазаклыгы, төвекгел эдерменлиги чарва адамларыны хайран эдйәрди. Оглан бу эндиклери эҗесинден өвренипди. Ичигара Түркан хатының бир вагт Айҗәҗеге «Башбермез түркмен барсы» дийип баха бермеги йөне ере дәлди.

Кемпир келлесини саңңылдадып, гахар-газапдан яңа нәдерини билмән хүңүрдейәрди:

— Оглам эдил өзи ялы болуп етишҗек. Соңабака бу гыпҗаклары элхедер алдырар. Энтегем гич дәлкә, мунуң билен биряңалык этмек герек...

II. Җелалетдиниң яшлыгы

Дамарларында җуванлык ганы дыңзап дуран, окгунлы Җелалетдин көшгүң бирмеңзеш дурмушына, юрдуң чар күнҗүнден хер кили арза-шикаят, товакга билен гелйән адамлары кабул этмек дәбине, Хорезм шасының өзүне чакдан аша махабат бершине, мөмүн мусулманларың борчлары хакындакы вагыздан башланып, элем--җаханы басып алмак үчин гележекде эдилмели йөришлериң планында тамамланян бадыхова сөзлерине тей кайыл болуп биленокды.

— Сен тәзе Бейик Исгендер! — дийип, дашыны галлашып, тагзым эдип дуран көшк адамлары оңа махабат берйәрдилер.

Какасының буйругына лайыклыкда, тагт мирасдары Җелалетдин хемише онуң янында болуп, дөвлети эдара этмегиң кын тәрлерини өвренмелиди.

Җелалетдин бош вагтының әхлисини эҗесиниң янында, онуң көшгүң голайында ерлешен кичеңрәк җайында гечирйәрди. Айҗәҗек өзүниң бирнәче хызматкәр аяллары билен эйванда отуруп, уссатлык билен йүзи үпүр-үпүр түйли юмшак сүзене я-да сейрек душян гадымы натышлар салнан кичирәк халылар докаярды.

Эйваның четиндәки бир отаг Җелалетдининкиди. Бу җая гирип гөрен ислендик адам Хорезм шасының мирасдарының нәме билен гызыкланяндыгына бада-бат гөз етирйәрди. Диварларда дүрли улулыкдакы хер хили гылычлардыр ханҗарлар, ичи пейкамлы сагдаклар, яйлар асылгы дурды. Бир бурчда учлары ялав ялы келтеҗик найзалар сөелип гойлупдыр. Җелалетдин шол ерде үстүне алабедер яссыклар окланан халыда отуруп

китап окаярды я-да: «Гылыжың полады хем эдил эесиниң ой-пикирлеридир калбы ялы пәк болмалыдыр» диен весъети ятда саклап, гылыжыны чалярды. Гапдалындакы гоюн дерисинден тикилен сары поссун онуң томусда дүшеги, гышына-да ёрганыды. Башужунда ятан Хорезм нусгасында ясалан еңилжек гайыш эери ол хич вагт янындан гоймаярды.

Эндамы сөвешлерде дүшен тыг ызларындан долы мешхур серкерде Тимур Мәлик харбы ишлери өвретмекде Желалетдиниң тербиечиси хем халыпасыды. Ол яш шазада өз гатнашан йөришлери, бирчаккы хорезмли батырлар, оларың хем Желалетдиниң атасыныңдыр бабасының сөвешлерде еңиш газаныл, өз мәхрибан юрдуның чәклерини гиңелдишлери, Бейик Хорезмиң шөхратыны, гүйч-кувватыны артдырышлары барада гүррүң берйәрди.

Йөне ики шахлы Исгендер[1] — Александр Македонскиниң шөхратлы ады хемише Желалетдиниң калбына гозгалаң салярды. Яш шазаданың бу адаты болмадык серкердәниң өмри билен хас жикме-жик таныршасы гелйәрди.

Желалетдиниң Хасаң Юсуп атландырылян руханы мугаллымы хем барды. Тутук гарайышлы, юваш бу гарры алым мум хем загпыран ыслы көне китапларың энчемесини гүлли яглыга долап, ховлукман үмсүм эдим уруп гелерди. Ол арапча китаплары лабыз билен окап, терҗиме эдерди, Мухаммет пыгамбериң таглыматларыны дүшүндирерди.

Желалетдин гарры мугаллымы үнс билен диңләп отурышына йити гара гөзлерини дикип онуң чал сакгалына, эгри бурнуна, сары дырнаклы йыгырдан долы бармагы билен китабың кераматлы сетирлерини ызарлайышына сын эдйәрди... йөне онуң пикири алысларда — Эйраның даг-дүзлериниң арасындады. Уссатлык билен язлан арап хатының бири-бири билен чатлышып гидйән харплары оңа найзаларыны сых-сых эдип дуран эсгерлериң сырдам хатарларыны я-да окгунлы чапып барян атлылары ятладярды. Оларың өңүнде болса башы ак ганатлы күмүш тувулгалы еңилмезек Исгендер Зүлкарнейни гөрйәрди...

Бир гезек Хасан Юсуп диниң када-канунлары бара-

---

[1] Александр Македонский күмүш пулларда тувулгасы бурум-бурум ики шахлы гөрнүшде шекилллендирилипдир.

да гүррүң берип отырка Җелалетдин онуң сөзүни бөлүп гыгырды:

— Бесдир! Мундан артык чыдара ягдайым ёк! Шу гүнден бейләк сен диңе мең калбымы эелән адам хакда гүррүң бермели борсуң!..

Гарры алым алҗырады... Барматыны ашакы дода-гына етирип, сары дырнагыны дишледи. Җелалетдин сөзүни довам этди:

— Хорматлы халыпам, сенде бейик Исгендериң өм-рүни хем йөришлерини беян эдйән китап ёкмы?

Хасан Юсуп гахарлы гыгырды:

— Кераматлы китабың арасыны бөлмәге ненең хет этдиң! Әхли затдан илки алланы сыламалы! Булары саңа өвретмек мең боржум. Себәби какаң маңа: «Оглу-мы алладан хедер эдйән адамларың гүррүңине имрин-дир, бор-болгусыз пикирлериңден совашдыр. Себәби Хорезмиң шасы болмак онуң кысматында ёк» дийди.

Җелалетдиниң сүңңи сарсып гитди. Хут шу вагт-җык эшиден затларына ынанасы гелмеди.

— Мен Бейик Хорезмиң гадымы тагтының мирасда-ры ахырын. Мени ондан махрум эдип билҗек кимми-шин?

— Шо багты берен адам махрумам эдип билер! Эгер онуң Алыхезретлери сени ил-түнүң җуда хатыралаяны-ны билсе, өзүне көп ваглап бәсдешлик эдип билмез-ялы, иң кәрпеҗе оглуны мирасдар белләр...

Диймесиз затлары самрап отураныны аңан гарры бирден горкды. Китабы япды-да, көвшүни алып, гачма-га хыялланды. Йөне Җелалетдин онуң сынындан берк япышды.

— Хәзир сен маңа бейик Исгендер хакында нәме билйән болсаң, әхлисини гүррүң берерсиң!

Гарры хашлап дем алды-да, гиң еңи билен йүзүни япып, пышырдады:

— Гудраты гүйчлүниң өзи сени шовлугың ак ёлуна атарсын! — Алым каддыны диклəп, тутук кешбе гир-ди-де, хемише болшы ялы сесини сокдурып сөзе баш-лады: — Эгер сениң ганоҗак Исгендер румлының — алла оңа гөз гөркезсин! — өмри хем эдерменликлери хакда билесиң гелйән болса, онда мең маслахатыма гу-лак ас. Сең какаң гизлин ерде сакланян гыйматлы ки-тапханасы бар. Җуда сейрек душян китапларың ара-сында элбетде, Исгендер хакдакы китабам болмалы...

— Хорматлы халыпам, бу сөзлериң үчин саңа чәксиз

миннетдар!

Гарры хык-чок эдип, дога санап чыкып гитди. Эртеси Желалетдин китапхананың сакчысы, шаның гарры сене язгычысы шахыр Сулейман ал-Хоразминиң янына барды. Ол мундан өң Хорезм шасының голастындакы велаятларда болуп гечйән мөхүм вакаларың әхлисини уллакан галың китаба кырк йыл бәрн гүнүң-түни дынгысыз язып гелйән бу бейик тарыхчы алыма душ гелмәнди.

Китапхана белентде отурдылан пенжирелериниң өңи демир гөзенекли кичирәк дөрт бурч отагда ерлешйәрди. Хованың ыссыдыгына гарамаздан, сакчы гожа көне халының үстүнде гоюн дерисинден тикилен поссунына чоланып отырды. Онуң өңүндәки оюлып хашамланан чакланжа тагтаның үстүнде уллакан китап ачык ятырды. Гапдалында-да онуң китап окап берижиси хем гөчүрижиси болан яш йигит отырды. Гөзи хаяллан гожа инди окамакданам, язмакданам махрум болупды. Гаррылыкдан яңа келлеси саңңылдап дуранам болса, онуң аңы ериндеди, гечип гиден узак йылларың вакалары хакыдасында даша язылан ялыды. Ол билйән затларыны сөзлемме-сөзлем айдып берйәрди. Гөчүрижи хем олары гайталап, гамыш галамыны күмүш сыядана батырып, арап харпларыны нагыш ялы оваданлап, уллакан китаба язярды.

Тарыхчы илки бада Желалетдини гахарлы гаршылады:

— Бай огулларының башга иши гутаран бора чемли. Мен олар үчин яллаклаян итден я-да гарры маймындан энайы дәлдигими билип дурун!

Бу гелениң тагт мирасдарыдыгыны биленсоң сене язгычысы үсгүринип: «Пылан айың пыланынжы гүни мирасдар шазада Желалетдин Меңбурны өз аңыны билим шугласы билен нурландырмак үчин Хорезм шасының гадымы китапханасына гелди» дийип язмагы көмекчисине буйрук берди.

— Шол айдылян гымматлы китапхана ине, сениң өңүнде!

Гарры шейле дийди-де, сандыраян эллерини дашына демир халка айланып, зынжыр билен дивара беркидилен бәш саны агач сандыга тарап айлады. Соңам билинден бир топар ачары алды-да: — Сандыклары ач! — дийип, көмекчисине йүзленди. — Хорматлы, эзиз мыхмана китаплары гөркез.

Гулплар зарңылдап, сандыкларың бәшисининем агзы ачылды. Гөчүрижи китаплары еке-екеден элине алып, гаты сес билен адыны окаярды-да, алыма гечирйәрди. Олам китаплары сөйги билен сыпалап, херсиниң гысгажык мазмуныны айдып берйәрди. Бирден ол Желалетдиниң гөзлейән китабының үстүнден барды. Эсер «Азияның шасы Исгендер Зүлкарнейиниң өмри, йөришлери, басып алышлары, тәлейи терс гелип дүнъеден өтүши хакында хеким хем философ Каллисфениң китабы» дийлип атландырылярды.

— Маңа башга хич зат герек дәл! — дийип, Желалетдин гытырды. — Китабы биряна айрып гой! Мен муны экидип өйде окажак!

Гарры ене үстүлевиге богулды. Соңам саңңылдап дуршуна:

— Муңа ёл берип билмен! — дийди. — Мен онуң Алыхезретлери тарапындан шу китапхана сакчы гойлан адам... Хорезм шасының йүзүги билен мөхүр басылан өз буйругы болмаса, бу ерден екеже китабам алып чыкмак гадаган!

Соң ол гөчүрижә буйрук берди:

— Бу китабы яш шазада окап бер!.. Башла!

Гөчүрижи дуры, якымлы сеси билен окамага башлады. Желалетдин дуркы билен гулага өврүлип диңлейәрди. Гаррам бир салым баш атып отурды-да, тизденем иркилди. Хачанда китапдакы: «Исгендер эхли китапларың арасындан бирини — Гомериң Ахиллесиң хем бейлеки гахрыманларың эдерменликлери барада гүррүң берйән «Илиада» поэмасыны говы гөрйәрди. Шол китабы хемише өз янында сакларды» диен сөзлерини эшиденде Желалетдин сакланып билмән, ички жошгуныны дашына чыкарды:

— Мениңем Исгендериң эдерменликлери барадакы шу китабы хемише янымда сакласым гелйәр. Йөне ол эере беркидилен халтажыга сыгар ялы, овнужак харплар билен язлан чаклаң гөврүмли китап болса, хич вагт янымдан гоймаздым!

Гөчүрижи иркилип отуран гарра этиячлы назар салды-да, учганаклап дуран гөзлерини Желалетдине дикип, пышырдады:

— Мен саңа бу китабы гөчүрип берейин, батыр йигит. Йөне муң үчин кырк гүн дагы герек болар. Элимден гелйән зады сенден гайгырмарын!

Шол вагт гөчүрижиниң чүйше ялы чалымтыл гөреч-

лери, йылгыран вагтында яңакларында дөрейән чуканажыклар, гызыңкы ялы кичижик хем нәзик эллеринде екеже-де йүзүгиң, билезигиң ёкдугы Желалетдиниң назарыны эгледи.

— Сең энең-атаң ким? Өзүң нireден?

— Билемок. Кичижиккәм мени гул базарындан сатын алдылар. Шондан бәрем шахыр Сүлейманың гырнагы болуп гезип йөрүн. Ол маңа окамагы, китап гөчүрмеги, чатмагы, гара, гызыл сыя хем зер билен сурат чекмеги өвретди. Мунуң үчин оңа чәксиз миннетдар. Шейле хүнәрим барка мен хемише ишем тапарын, ажам өлмен.

— Онда сен гыз экениң-ов?

— Хава, адыма-да Бент Занкыжа дийййәрлер.

Йүреги гуш ялы товсаклап дуран Желалетдин өзүне басалык берип, совукганлылык билен шейле дийди:

— Эгер-де вада берен задыңы бержай этсең, хер сахыпаңа бир динардан хак төләйин. Хер бармагыңа бир йүзүк өтүрип, голларыңа билезик дакайын!

Йүзүни ашак салан гызың яңакларындан сырыгып гайдан ики дамжа яш гадымы китабың сахыпасына гачды.

— Жомартлыгың үчин таңры ялкасын, батыр йигит. Йөне маңа о затларың хич бирем герек дәл!..

Желалетдин бирсалым оя батды.

— Сени бендиликден дындарып, эркинлик багш эдерин!..

Гыз толгунмадан яңа сандыраян сеси билен зордан жогап гайтарды:

— Вада берен китабым ене кырк гүнден тайын болар... Онуң учин хич хили сылаг-серпай герек дәл... Эгер-де маңа эркинлик багш этсең, өзүм яныңа барып, гырнагың болжагыма, хич вагт гапдалыңдан айрылмажагыма ант ичйән.

Желалетдин сычрап еринден турды. Гызың сөзлерине онуң аклы хайран болды... Шол вагт гарры укудан оянды. Желалетдин дыңзап гелен дуйгусына басалык берип, эдеп билен гарра миннетдарлык билдирди-де, Еңилмезек Исгендериң өмри хем эдерменликлери барадакы китабың ызыны диңлемәге ене-де бир гүн гелмеги вада берип чыкып гитди.

III. Терс гелен тәлей

Нәхилидир бир мөхүм вакаларың йүзе чыкарына

гарашян Туркан хатын ир сәхерден бәри галагоплы гөрүнйәрди. Җанына яранып билмейән кемпир хызматкәр аялларың икисиниң чекгесине чалды, ене ики санысыңам сачындан сүйрәп, йүзлерини ере урды.

Көшкдәки серенҗамчы аял өз бикесиниң кирпиклерини сүрмеледи, гашларыны гөк реңк билен тә чекгесиниң ёкары этегине ченли узалдып, йыртыҗы гушуң ганатына меңзетди. Ол кемпириң йүзүни илки мазалы агардып, соңам яңакларына гызгылт реңк чалды. Күмүш айнаның өңүнде отуран Туркан хатын хәли-шинди йүз-гөзүне эсеван эдйәрди.

Ахырсоңы өз кешбинден хошал болан Туркан хатын эхли кенизлерини ковуп, башына ак леглегиң перлери санҗылан хайбатлы шахы бөрүгини гейди. Соңам шелайын йылгырыш билен өз ойнашы Мухаммет Бен Салыха гирмәге руґсат этди. Гызларыңкы ялы чее беденине, сыратына гөвни гидип, Туркан хатын озал сув чекип йөрен бу йигиди хәзир өз эхли мүлклерини доландырыҗы эдип белләпди.

Бу хөкмүрован кемпириң өз үстүнде җансерекдигине магат гөз етирйән Бен Салых текепбир хем бихая гөрнүшде ичерик этледи. Ол хеммелериң эдиши ялы эллерини дөшүнде говшурман, гушатына гысдырды, каддыны дик тутуп, гызыл сагры эдигини шаркылдадып, ша аялың гашына барды. Чытылан гашлары онуң зораякдан гуссалы гөрүнмәге дырҗашянына гүвә гечйәрди.

Секиз бурчлы күмүш таґтда отуран Туркан хатын парчадан тикилен тиң көйнегиниң эпинлерини дүзедишдирин, өйканҗырады.

— Эй, гөзлеримиң рөвшени, көпден бәри сең яныңа гелҗек болуп алада галып йөрдүм. Йөне гөрйән велин, хенизем маңа шол бир ваґткы сув дашайҗы хызматкәр хөкмүнде середйәрлер өйдйән. Эй, элем-җахана нур чайян аҗайып йылдызым! Саңа шунча йыллап эден вепалы хызматымың музды шу болдумы!

Ша аял дүрли реңкли йүпек билен нагышланан элятлыгыны реңкленен леблерине етирип, кепдериңкә кыбапдаш сесде шейле дийди:

— Эзизим, нәме бейле довула дүшйәң? Саңа сөз берен затларымың әхлиси ерине етирилер. Мен шу гүн бу ере Хорезмиң шасының гелҗегини, саңа Адам атаң ковмуның арзув эдип билҗек дереҗесини берҗегини айтдым ахырың.

— Мен сең берйән вадаларыңа ынанмамы гойдум!

Эгер Хорезмиң шасы Мухаммет мени шол дийиән ёкары дережәңе беллемесе, онда башымы алып чөле чыкжагыма ант ичйән.

Ол өзүни гужаклажак болуп чемленен ша аялың эллерини гөдеклик билен ителеди-де, өз арзысыны хас-да артдырян гөрнүшде тиз-тиз әдимләп алагараңкы залдан чыкды.

Өзлериниң тутуш отряддан ыбарат жанпеналары билен гелен гыпжак ханлары эййәм көчелери, ховлыны хем багы долдурыпдылар. Оларың хас ат-абрайлылары тагтлы зала гечип, ыхлас билен баш этип, Түркан хатына голайлашярдылар. Дабаралы саглык-аманлык сорашансоңлар, диварың эрңегинде язылан узын инче халының үстүне гечип, гылычларыны дызларының үстүне гоюп орнашярдылар. Өңден гелйән дәби бозуп, ханларың әхлиси яны яраглы гелипдирлер, хатда кәбирлериниң окданы, тувулгасыдыр совутлары-да барды.

Хорезм шасы мирасдар Желалетдин хем бейлеки бирнәче якын адамлары билен белленилен вагтда — гөге гезелен пейкам ялы минараның депесинден муэззиниң адамлары намаза чагырян сеси икинжи гезек яңланандан соң гелди. Шаның эгнинде парча халат барды, билинден гыммат баха дашлар билен безелен алтын гылыжы салланып дурды. Уллакан ак чалмасында алмаз сапаклар ловурдашярды.

Тагтлы зала гирен Хорезм шасы дызларының үстүнде гылычларына сөенишип отуран гыпжак ханларыны гөренинден бир дем аяк чекди-де, әхлисини шүбхели, хырсыз назарындан гечирди. Соң саламлашмак ышаратыны эдип, аяларыны гара сакгалының үстүнден йөретди-де, дога окады. Әхли ханлар ыхлас билен эпилип, онуң херекетини гайталадылар. Ханларың бири хас-да гаты гыгырды:

— Бизиң сөйгүли, еңилмез тәзе Исгендеримиз Мухаммет Аллаэддин яшасын хем узак йыллар шалык сүрсүн!

Ханларың әхлиси дүрли сесде онуң бу сөзлерини гайталап гыгырышдылар.

Хорезм шасы өңе бирнәче әдим этди. Шу вагтжык дашардан гелип, энтек гөзи өвренишмәни үчин, ол диварлары агачдан бежерилен, пенжирелери гөзенекли алагараңкы залың төрүнде күмүш тагтда тылла парча чоланып отуран хайбатлы эжесини зордан сайгарды. Мухаммет эллерини дөшүнде говшурып, чалажа эгилди-де,

тизлик билен эжесиниң янына барып, пышырдады:

— Салам, хорматлы хем сөйгүли, хошниетлилигиң шугласы, адалатың нусгасы!

Тылла парчаның эпинлери гымылдады. Бир чугдам пер санжылан шахы бөрүк ашак эглип, пола галташды. Оглуна баш эген ша аял ене-де тагтында орнашды.

— Сениң бичәре, багтыгара дул эжең әлем-жаханың иң бейик хөкүмдарына тагзым эдйәр! Маңа хормат эт-де, гапдалымда отур!

Мухаммет каддыны диклəп, габакларыны галдыранда, нәче дийсең реңк урлуп, чала гызардылан кичижик йүзе, гызыл учганаклар гаймалашян ичинден гечип гелйән гара гөзлере назары каклышды.

Түркан хатын уллакан яйбаң габа меңзеш секиз бурчлы күмүш тагтында эпилен аякларының үстүнде отырды. Юрдуң иң улы хөкүмдары болан Мухаммет дүзгүн боюнча эжесиниң гапдалында отурмалыды: йөне тагтың әхли ерини Түркан хатының көйнеги тутуп дураны үчин ол гапдалдакы халының үстүнде чөкди. Кувватлы Хорезм шасының өзүнден песде отураныны гыпжаклыларына гөз этмек ислән кемпир ниетиниң баша барана дийсең хошал болды.

Ол пессай сесине нәзиклик әхеңини чайып, келлесини силкеләп, сөзе башлады:

— Белент мертебели сөйгүли оглум, мен сени мөхүм меселелери билеликде маслахатлашмак үчин яныма чагырдым. Ол меселелер бизиң шан-шөхратлы Хорезм шалары неберәмизиң багты хем абаданлыгы билен баглы. Тагтымызы, хәкимиетимизи хем оларың пенакәрлерини горамагымыз герек. Диңе гыпжакларың бизиң тагтымызың вепалы горагчыларыдыгыны ятда сакла. Бейик Хорезмиң топрагында яшаян бейлеки әхли халкларың ыгтыбарсыз, нәгиле хем питнечидигини билип гой. Оларың бокурдагындан берк тутуп, хемише гыпжак гылыжының астында сакламалы.

Какасының ызы билен зала гирен Желалетдин Түркан хатына хормат билдирди-де, йүпек сапаклар билен нагышланып, дивары өртүп дуран уллакан тута тарап бир гыра чекилди. Шемал тутыны талгадан махалы онуң аңырсындакы эйвана чыкылян ачык гапы гөрүнйәрди. Шазаданың эгнинде чызмыклы гызыл чәкмени, билинде гөк сагры гынлы гылыч салланып дуран күмүш кемери, башында-да загпыран реңкли хинди шалындан эдилен селлеси барды.

Түркан хатынын сөзлерини эшидип, гыпжак ханларынын әхли йигренчлерини өз башындан индерҗеклерини сүңңи сызан Җелалетдин әвмезлик билен элини гылыҗынын тутайына етирди.

Хорезм шасы эҗесинин айдан сөзлерини өз янындан өлчерип-дөкүп ялы, бир салым сесини чыкарман дурды-да, соң шейле дийди:

— Бизиң хөвүртгәмизиң хем Хорезм шаларынын тагтынын сынмазлыгынын аладасыны эдйән пайхаслы энем, мен саңа гулак асян.

— Мен гарып күлбәме сен алыс юртлары боюн эгдирмек үчин тәзе йөришлере тайярланярмышын диен хабарлар гелип говушяр... Эгер-де дин гылыҗыны чалып йөркәң бирден гурбан болайсаң, бәрде сең кувватлы голуң болмаса, эрбет булашыкларын йүзе чыкмагы мүмкин. Олардан гудраты гүйчли аллаң өзи саклясын! Йөне тагт мирасдары, мениң текепбир агтыгым Җелалетдининиң түркменлер билен арасынын саздыгы, биз-гыпҗакларың әхлимизи гылычдан гечирмәге тайярдыгы үчин онуң ерине хәзирден Бейик Хорезми доландырып билҗек башга бирини беллемек барада ойланмага вагт етди.

— Дана сөзлер! Алмаз ялы гымматлы сөзлер! — дийип, ханлар ерли-ерден гытырышдылар.

• Түркан хатын сөзүни довам этди:

— Шоң үчинем, эзиз оглум, мен өзүмизе мәхрибан гыпжак халкынын вепалы ханлары билен маслахатлашып, сениң гыпҗаклардан болан яш аялындан дүнйә инен иң кичи оглуң Кутбетдин Озлаг шаны тагт мирасдары эдип беллемегини хайыш этмек карарына гелдик... Җелалетдини өз юрдуң иң четки велаятларынын бирине хөкүмдар эдип уграт. Ол бу ерде болса саңа-да, бизе-де ынҗалык ёк.

Мухаммет шанын берҗек җогабына гарашып, хеммелериң сесине сув сепилен ялы болды. Ша сесини чыкарман оя батып дуршуна йүпек ялы гара сакгалынын бир чугдамыны саңңылдаян алмаз йүзүкли бармагына чолаярды.

Ене-де сөзе башлан Түркан хатынын сесинде бу гезек гахар гатышыклы хайбат әхеңи айыл-сайыл эшидилди:

— Эгер бу хайышымызы рет этсең, онда гыпжакларын әхлиси Хорезми терк эдип, өз сәхраларына гидерлер. Ер уруп, ерде галан ярлыклы гарып ялы, менем

олара даклышып юртдан чыкарын.

Мухаммедиң бир карара гелип билмән жансерек болуп дураныны гөрен кемпир келлесини бир яна айлап, тылла билезикли инчежик элини ёкары гөтерди. Онуң эдил аркасында Мухаммет Бен Салых дурды. Ол Түркан хатының ышаратына бада-бат дүшүнди-де, дессине залдан чыкып, ызяныньданам парчадан тикилен узын лыбасы ере дегип дуран еди яшлы огланжыгың элинден тутуп гетирди.

— Ине, сизиң тәзе тагт мирасдарыңыз! — дийип, Түркан хатын хөкүмли сес билен гыгырды. — Шу огланжыгы шахыншахың өз гадымы хем шөхратлы тагтының дирэги хасап эдйәндигини ханлара, беглере, бүтин халка ыглан эдйән.

Ханларың эхлиси сычрап өр турдулар-да, огланжыгың элинден тутуп, бирнәче гезек ёкарык гөтерип гыгырышдылар:

— Бизиң ганыбир гыпжак хөкүмдарымыз яшасын хем шалык сүрсүн!

Хорезм шасы еринден туруп, огланжыгы элине алды-да, шейле болжагыны билен ялы, көйнегиниң этегини аз-кем йыгнап, тагтдан ер ачан Түркан хатының гапдалында отуртды.

— Ханлар, беглер, гулак асың! — дийип, Мухаммет ша сөзе башлады. — Гөршүңиз ялы, мен сизиң ислегиңизи бержай этдим. Инди сизем мең эркиме табын болуң. Өңде уллакан сөвеш дур. Алыс Хытая йөриш этмели. Еңилмезек мусулман гошунларыны сөвеше чагырян сурнайың сеси яңландыгы, өз йигитлериңиз билен йөриш шайыны тутарсыңыз дийип умыт эдйән!

Ханларың эхлиси гылычларыны ярысына ченли гынындан согруп, ене-де шаркылдадып ызына итдилер-де, ерли-ерден гыгырышдылар:

— Бизи дүнйәң о четине ченли әкит, тәзе Бейик Искендер! Биз сең билен әлем-жаханы бойун эгдирис!

Ша гөвнүхош йылгырып, Желалетдиниң йүзүне серетди-де:

— Инди сөйгүли оглум Желалетдиниң тәзе мирасдар барадакы пикирини билесим гелйәр. Онуң узакдакы Газна хем Тохарыстана хөкүмдар боласы гелйәрмикә? — дийди.

Ренки агаран Желалетдин бир дуркуны саклап, совукганлылык билен жогап гайтарды:

— Аладаң үчин миннетдар, кака. Маңа хич зат ге-

рек дэл. Мен эркинлиги хем уршуң гык-багыны халаян!..

Ол гылыч салланып дуран күмүш гушагыны чөзмэге дурды.

— Ондан эгэ болуң! — дийип, гыпжаклар гыгырышдылар. — Середиң, ана, гылыжына япышды!

Желалетдин ловурдап дуран гылыжыны дызына уруп, гап билинден дөвди-де, Түркан хатының өңүне оклады.

— Тагтың горагчысы хем уршужы хөкмүнде инди мениң сизе герегим ёк... Кака, сен өзүңе тэзе пенакэрлер тапындың... Йөне тагтың шулар ялы даянчларындан аллаң өзи саклаверсин!

Желалетдин тутының четини бир яна батлы сырды-да, гүн нуруның болдан дүшйэн ерине — эйваның гапысының өңүне барды.

— Мен «өңки мирасдар» диен ярамаз ада галып, бу ерде яшаман. Хорезми терк эдип, жаханың соңсуз ёлларында, ят иллерде өз багтымы агтармага уграян... Гыпжакларың Бейик Хорезми горажаклары я-да йигренжи дөнүклик этжеклери юрда душман чозанда белли болар. Мен Хорезмиң мэхрибан топрагында кемала гелдим. Шоң үчинем, ховп абанан махалы онуң азатлыгы угрунда йөнекей нөкер болуп сөвешмэге гелжекдигиме ант ичйэн!

— Тутуң оны! — дийип, ханлар гыгырышды. — Ол гудузлапдыр!

Агыр окданлы, башы ялдыравук күмүш тувулгалы, узын бойлы даяв гыпжак Желалетдине тарап уграды. Желалетдин барс ялы чаласынлык билен онуң үстүне бөкди-де, дивара гысып, элиндэки гылыжыны гаңрып алды. Соңам атылып эйвана чыкды. Бир пурсат аяк чекип, шол дуран еринден Хорезм шасына гыгырды:

— Халкымызың душманының элинден гаңрып алан шу гылыжым билен мен өзүме шөхратлы ат газанмага гидйэн. Мерхеметли Хыдыр ата сени өз пенасында сакласын!

Желалетдин шол дуран еринден ховла бөкди-де, атына мүнди. Үйшүп дуран мэхеллэниң ичинден:

— Яшасын Желалетдин батырымыз! — диен сеслер яңланды.

Шол вагт Хорезм шаның гусса хем өкүнже югрулан сеси эшидилди:

— Оглум, эзиз оглум! Сени нэ гүне сезевар этдим?! Мен иң говы оглумдан, тапылгысыз достумдан жыда

дүшдүм. Гойберен бу хатамың астындан нәдип чыкаркам?

Шол вагт текепбир кешпли, эли ялпак күмүш гаплы Бен Салых Хорезм шасының гашына барды. Ол гапда тәзе тагт мирасдарының сайланяндыгы хакындакы буйрук язлан бир тагта кагыз барды.

— Еңилмезек, — дийип, Бен Салых якымлы сесини янсылы сүйндүрип сөзе башлады — шу ере сизиң кераматлы голуңызы, өз белент адыңызы язмалы.

— Бейле гүрлешмәге ненең хет этдиң? — дийип, Мухаммет ша дергазап болуп гыгырды.

— Сиз шу буйруга гол чекмели, — дийип, Бен Салых бир дуркуны үйтгетмән ене гайталады.

Гахар-газабы аңры хетде етен Хорезм шасы бу гедем ойнашы бада-бат ере язды-да, элиндәки күмүш гап билен чем гелен ерине сүңшүрып урады. Бен Салых йүзин дүшүп ятышына эллерини далдаладып, йүзүни уртудан горажак болярды... Ша оны депгиләп дуршуна бокурдагыны харладып, хашлап, гахарыны дашына чыкарярды:

— Дейюсың бири, шейтана сапак берен кеззап дийсә! Алланың ердәки көлегеси болан маңа буйрук гетирерче, сен ким болупсың?! Мунуң сең ялы еңиёлугың дәл-де, бейик везириң боржудыгыны унутдыңмы, махлук?

Түркан хатының ябаны пишигиңки ялы чиркин сеси нәтжеклерини билмән дуран ханларың говурыны басып яңланды:

— Вай, дат, мең оглумы көшешдириң!.. Оң гахаргазапдан яңа аклыны йитиренини гөрүп дурсуңыз-а. Мең вепалы көмекчим Бен Салыхы депгилемәңи бес эт! Оң эййәм йүзүни гара ган эдипсиң, бурнуны оврадыпсың!

Ханлар Хорезм шасыны көшешдирмәге окдурылдылар. Узын бойлы, даяв Мухаммет ша өзүне япышан гыпжакларың херсини бир яна зыңды... Яшулы ханларың үчүси ерде ятан габы гөтерип, катызы хем өңкүси ялы эдип гойдулар-да, хормат билен шаның янына барып, элине галам тутдурдылар.

Хорезм шасы буйругың йүзүне-де серетмән гол чекди-де, галамы дивара тарап зыңып гойберди. Ол келлесини тутуп, шол өңки сөзлерини ахмыр билен гайталаярды:

— Нәхили огулдан, нәхили ажайып достдан жыда дүшдүм!

Буйрукда тагт мирасдарыны сайламакдан башга-да, Түркан хатының мүлклерини доландырыжы Мухаммет Бен Салыхың ыхласлы гуллугыны назарда тутуп, оны бейик везир хем көрпе Кутбеддин Озлаг шаның тербиечиси везипесине беллемек барада-да язлыпды.

Башыны гөтерип, буйруга гол чекиленини гөрен Бен Салых йүзүниң ганыны сүпүрип дуршуна, газаплы текепбирлик билен Мухаммет ша гарап пышырдады:

— Мен бу ган үчин шахыншаданам, өңки тагт мирасдары Желалетдинденем арымы ерине саларын!..

Түркан хатын сүйнүп ятан Бен Салыхың үстүне эглип, гулагына пышырдады:

— Хөкүмдарыңам, агтыгымыңам жанларыны жәхеннеме ёлла!

IV. Екирилен шазаданың дестерханы

> ...Гүнүң батян ериндеп башлап, тә догян ерине ченли әхли ерде бизиң душманларымыз бар.
>
> **Ибн Заххыр.**

Шол гүнүң эртеси Желалетдин эжеси Айжәжегиң яшаян жайында өз отагында отырды. Ол атының эсбапларына серенжам берип, иң чемели хем беркини сайлап алды, чекисиниң йыртык ерлерини чатды. Эри гөзден гечирип, кечесини чалшырды. Гыпжак ханындан алан гылыжыны арассалап, йителтди.

— Гов-а дәл экен велин... — дийип, хүңүрдеди. — Ай, ёл үчин болян экен-дә.

Ол гылыжына гын сайлады, хоржунының гөзлерине кишмиш, эрик кишдесидир какадылан күлче салды. Атына бәш гүнлүк ийм болар ялы бир халтаны арпадан долдурды.

Сөйги билен сүннәленип гөчүрилен Искендер Зүлкарнейн хакындакы китабы гызыл йүпек яглыга долап, хоржуна дыкды-да, гара атына серетмек үчин ховла чыкды.

Ол гайгы-аладасыз, шадыянлык билен өз дүзен айдымжыгына хиңленди:

Гоч йигитлер сап тутуп,
Җене уграса эгер,
Душман чар яна даргап,
Чөпе-чалама сиңер.

Пейкам дей шувлап,
Атылар өңе.
Йигитлең херси
Тай гелер муңе.

Айҗәжек оглуның янына гелип, гуссалы әхенде сөзе башлады:

— Сени эртирден бәри сынлап йөрүн... Нәме хыяла мүндүң? Ыхлас билен ёл шайыңы тутушың алыс мензиле гитҗеге меңзейәр.

— Ёк-ла, бейле дәл, мәхрибаным! Мен диңе Тимур Мәлигиңкә мыхманчылыга гитмекчи, онуң ичинде сугунлар, җеренлер гезишип йөрен уллакан багының бир гырасында ерлешйән җайында яшап, ав этмекчи.

— Тимур Мәлигиң о багында екегапанлардыр гапланларам-а гезишип йөрмүш диййәрлер? — диййип, Айҗәжек ховсала дүшди.

— Адамлар о хайванлардан хас горкунч! — диййип, Җелалетдин гашларыны чытып җогап берди-де, бөлек кече билен гара атының йүпек ялы эндамыны сүпүрмәге башлады. Ол гүйменип дуршуна айдыма хиңленмегини довам этдирди:

Топуланда душмана
Елбарс дейин гүйчлүдир.
Гылычлары ялав дек,
Ганымлардан өчлүдир.

Пейкам дей шувлап,
Атылар өңе.
Йигитлең херси
Тай гелер муңе.

— Яңы Тимур Мәлигиң адыны тутаныңызы эшитдим!.. Ине-де, өзүм гашыңда хәзир болуп дурун!..

Узын бойлы, яшының бир чене барандыгына гарамаздан, сырдам хем гүйчли Тимур Мәлик багың дервезесинден гирди. Онуң ызындан Хорезм шасының көшге эсеван эдйән векили яйбаң күмүш габы депесине гөтерип, дабаралы әдим уруп гелйәрди. Гапда дашына ала-мула мата оралан дүйрленги кагыз барды.

Иң ыздан гелйән хызматкәр хебешинин элиндәки натышлы гапда назныгматлар үйшүп дурды. Гарры серкерде илки ша аялы Айҗәҗеге ере ченли эглип тагзым этди, соңам көне достларча Җелалетдини гуҗаклап, огшады.

— Мен сең яныңа онуң Алыхезретлери какаң буйругы боюнча гелдим. Шахыншах саңа пайтагтдан чыкып гитмеги гадаган эдйәндигиңи айтмагы берк табшырды. Гыпҗак ханының гылыҗыны гаңрып алып, батыр йигит болуп етишениңи субут эдениңе бегенен какаң Тыллалы көшгүни мивели багы билен бирликде хемишелик сениң ыгтыярыңа гечирйәр!..

Тимур Мәлик чеп гөзүни чалаҗа сүзүп, Айҗәҗек билен Җелалетдиниң бири-бирине гең галыҗы назар дикишлерине сын эдип дуршуна сөзүни довам этди:

— Онуң Алыхезретлери саңа Тыллалы көшгүне хаял этмән, шу гүнүң өзүнде гечмеги табшырды. Себәби онуң өзи эртир агшамлык сең тәзе юрдуңа мыхманчылыга гелмекчи. Хызматкәрлер эййәм сең үчин халылары, йүпек яссыклары, гап-гачлары, онуң Алыхезретлериниң хорматына бериљек агшам нахары үчин ябаны өрдеклер хем кәкиликлери тайярлап йөрлер.

— Ханы, о көшги Түркан хатын өзүне алҗак болуп йөрен ялыды-ла? Ол билйәйсе нәме диер? — дийип, Айҗәҗек ынҗалыкдан гачды.

— Шахыншахың сизе гаты тиз гөчүң диймеси шоң үчин-дә. Сиз өңүртсеңиз, Түркан хатын соң ызына алып билмез. Онсоңам, шу күмүш гапдакы кагызда мундан бейләк Тыллалы көшгүниң сизиң ыгтыярыңыза гечйәндиги хакында онуң Алыхезретлериниң, шыхулысламың хем арз диванының кетдесиниң голы чекилип, мөхүр басылан бейик перманы бар.

Векил ыхлас билен гөзүниң яшыны сүпүрип, ере ченли эглип тагзым этди-де, күмүш габы узатды. Җелалетдин дүйрленги кагызы язды-да, гөз гездирип, эҗесине берди:

— Булар мең нәмәме деркар? Муңа дерек какам мени серхетде дуран гошунына мүңбашы белләп, өмүр биз билен өч болуп йөрен гарахытайлыларың үстүне аламана гитмәге рugсат эден болса хас говы борды!..— Шей дийди-де, Җелалетдин ене атының аркасыны сүпүрмәге башлады.

Айҗәҗек ара гошулды:

— Эдермен хем шөхратлы Тимур Мәлик! Оглумың

хем мең адымдан эден белент хорматы үчин шаха миннетдарлыгымызы етир. Желалетдин шу гүн агшам көшге барарам, этмели затлаң хеммесини эдерем.

— Хорматлы Айжәжек, ине, бу наз-ныгматлары хем онуң астындакы дүр монжугы шейле айдың пайхаслы, эдермен огул тербиелэп етишдирениңиз үчин шахыншах сизе иберди!

Тимур Мәлик хызматкәр хебешиниң элиндәки габы алып, Айжәжеге узатды.

Эртеси мыхманларың гележек учурларында Желалетдин өз тәзе мүлкүнде уллакан агажың астында гурлан агач секиде отырды. Бир гапдалда оңа Хорезм шасының совгат берен докуз аты хатар тутуп дурды. Оларың үчүси эдил барсыңкы ялы гара тегмилли чал. бейлеки үчүси чыпар, галанлары болса гара атларды. Хеммесиниң өң хем арт аяклары душалып, теблә өрклененди. Чарваларың эндигине гөрә, сиңеклерден хем йити гүнден горамак үчин атларың тутуш аркасыны келлелери билен бирликде япып дуран кече ичирти атылыпдыр. Диңе гулаклары хем сиңекден горанып булайлаян гуйруклары гөрүнйәрди.

Желалетдин тәзе юрда гөчүп гелмеги мынасыбетли тутян тоюна чагыран адамларына — Хорезм шасына якын дурян атлы көшк эмелдарларына гарашярды. Йөне олардан гелйән чапарларың гетирйән хатларының хеммесинде бирмеңзеш бахана — ягны, «ярамсыздыгы», «гыссаглы, мөхүм дөвлет ишиниң чыкандыгы себәпли, нәче гынанса-да, чакылыга барып билмежекдиги» барадакы хабарлар барды.

Диңе гарры Тимур Мәлик гелип, олам Хорезм шасының эжеси Түркан хатының агыр халда ятанлыгы үчин, чакылыга бармак меселесини голайдакы гүнлериң бирине гечирмели боландыгына «гынанжыны» мәлим этди. Ол шаның Бейик Искендериң хорматына гечирилжек эртирки байрамчылыга Желалетдиниңем хөкман гатнашмагыны талап эдйәнини-де дуйдурды.

Желалетдин гаты сыгырып, ызынданам шахыр Монтесериң шу сетирлерини айтды:

Йне, мениң атым билен ярагым,
Тутар олар маңа тоюң дерегин!

Сыкылыга йигитлериң баштутаны ылгап гелди. Желалетдин онуң йүзүне гарап, гашы билен ышарат этди. Йигит хас голай гелип, баш эгди.

— Биз уллакан той дестерханыны тайярладык. Йөне мыхманлар ёк! Ела саклав гой-да, өтегчилериң хеммесинден хабар ал. Оларың арасында мең гөвнүми хош эдип билҗеклери бар болса, хеммесини шу ере гетир. Мен икийүзли ханлара дерек нәбелли ёлагчылара хеззет-хормат эденими ыбалы гөрйән.

— Айдышың ялы эдерин! — дийип, йигит дервезә тарап окдурылды.

Җелалетдин агач секиниң үстүнде гүйчли ал шерапдан овуртлап отурышына Тимур Мәлиге шейле дийди:

— Какамың мени нәме үчин бу ерде саклаяныны хич дүшүнип билемок. Я халың үстүнде гышарып, эртеки диңләними говы гөрйәрмикә?.. Мениң гөвнүм сычрап дуран аты, йити гылыҗы хем сәхра шемалыны күйсейәр...

— Шахыншах догры эдйәр — дийип, Тимур Мәлик җогап берди. — Сен гитсең, болмаз. Даш-төверекде уруш оды алавлаяр. Гыпҗак ханлары Хорезм шасындан өз сәхраларына гошун чекмегини хайыш эдйәрлер. Ол ере гүндогардан бир нәбелли халк дөкүлипдир. Олар говы өрүлерден гыпҗакларың малларыны ковуп, өз гылял сүрүлерини бакярмышлар.

— Какам Хорезмден әхли гыпҗак ханларыны ковуп, шоларсыз хөкүмдарлык этсе оңат боларды. Олаң гарынларыны ят алып, гөзлери гызарыпдыр. Өзлерем бизиң дайханларымызы талаярлар. Кын гүнлер башымыздан инәйсе, олаң бары какама дөнүклик эдер.

— Бейле болҗагыны нәбилйәң? — дийип, Тимур Мәлик гашларыны серип сорады.

— Шаның Хорезмиң халкына ынанман, дөвлети хем дүзгүн-тертиби горамагы йигренҗи Түркан хатының гетирен гелмишек ханларының ыгтыярына бермеги гоюн сүрүсине гурды чопан белләнден энайы дәл. Шейле чопан сүринден зат гойман, соңам өз дашыңа гечер.

Тизден йигитлериң баштутаны доланып гелди. Гүне гаралан, үстбашлары дуршуна тозана гөмүлен үч атлы онуң ызына дүшүп гелйәрди. Атлыларың ики четкиси ярагłыды, йүп билен эере саралан ортакының гөрнүши есири ятладярды.

— Ине, арзылы мыхманлары гетирдим — дийип, йигит гыгырды. — Гең тәзеликлери шулар айдып берер!

Есириң гөрнүши бу этрапда гөрүнйән адамлардан үйтгешикди. Ол гылдан ишилен йүп билен нәче дийсең

саралыпдыр. Чеп эгнине гызыл золаклар тикилен[1] узын гөк доны, этеклери ёкарык эгрелип дуран ялпак кече телпеги онуң хайсыдыр бир нәбелли тайпадандыгына гүвә гечйәрди. Ики тай чекгесинден шах ялы болуп узалып гайдян өрүлги сачлары эгнине дүшүп дурды. Вагшыяна йылдыраян гыйык гөзлери бир нокада дикилгиди.

— Есири бәрик гетир — дийип, Желалетдин сесленди. — Бу ким, нireден тутдуң?

— Сөрхетде, Отрар шәхериниң голайындакы сәхрада эле салдык. Даявлыгы чениң дәл экен. Үч болуп зордан сарадык.

— Нәме гүррүң берйәр?

— Еңилмезек татар хөкүмдары Чингиз ханың гошунындандырын дийййәр. Бизе тарап гелйәр экен.

— Бейле сараманда болмадымы?

— Мунуң бизиң еримизде нәме иши бар? Белки-де, жансыздыр?

Желалетдин есири үнс билен сынлап, совал берди:

— Ким сен, угруң нирә, нәме үчин барян?

— Мен бир эркана ав эдип йөрен мерген. Адыма Гуркан батыр диййәрлер. Өзүм-өзүме ханам, нөкерем. Хусыт Чингиз ханың гошуныны ташланымың себәби, ол гызыл сакгал, йүзи әңшәп дуран гарры мениң какамың хем ики доганымың билоңургасыны яздырдып өлдүртди... Себәби өз деми дүшйән ерде эхли зат оң эркине табын болмалы!.. Мен сизиң — Хорезмиң парахат халкының үстүне айылганч сөвеше тайын болуң диймәге, Чингиз ханың бейик серкердедигини, гахар-газабының ёвуздыгыны, харбы тәлиме өкдедигини дуйдурмага гелдим. Эгер онуң сөзүне ынанайдыгыңыз, бүтин шалыгыңыз күле, кесеге өврүлер! Гылычдыр найзаларыңызы, яйдыр пейкамларыңызы хәзирләң! Шовлулык эдермениң ярыдыр, горкак өзүни бетбагтлыга сезевар эдйәндир!..

— Саңа сыным отуряр, Гуркан батыр! Бу гүн мең мыхманым боларсың — Соң ол йигитлере йүзленди: — Гелиң, сизем секә гечиң. Хәзир нахар эдинерис, сүйжи мей ичерис, мыхманың гүррүңини диңләрис — Желалетдин сөзүниң үстүни етирди: — Эртир Тимур Мәлик Гуркан батыры арз диванына әкидер. О ерде хемме зады жикме-жик сорарлар.

[1] Эгниндәки гызыл золаклар — монгол гошунында офицер чинини аламатландырян беллик.

— Мен муны өз гошуныма алаярын — дийип, Тимур Мәлик сесленди.

Хеммелер секиниң үстүнде орнашып, хызматкәрлериң болдан тайярлан дестерханының дашына геçдилер. Голайдакы бәгүл дүйплериниң арасында ерлешен сазандалар айдым-саз билен йыгнананларың гөвнүни ачды.

V. Бейик Исгендере нуба

Энтек даңам атманка Хорезм шаның гөзаралы, үсти ярым укулы гаравуллы галасының гапдалындакы көшгүниң яйбаң үчегинде Гуруң, Газнаның, Балхың, Банианың, Термезиң хем юрдуң бейлеки майда велаятларының хөкүмдарларының яш ханлары хатара дурдулар. Бу гопбам хөкүмдарлар питие турузаймазлары ялы, Хорезм шасы оларың огулларыны өз көшгүнде замун сақлаярды. Яш ханларың хеммесиниң элинде яйбаң мис гаплардыр жаңлы хем адаты депреклер барды.

Шол ерде, яйбаң үчегиң бейлеки тарапында эллери узын кернайлы, чиркин сесли түйдүкли хем бейлеки майда саз гураллы сазандалар топар тутушып дурды. Бир четрәкде эсасы харбы баштутанлар хем юрдуң ёкары хөкүмдарлары өзбашларына топланыпдылар.

Буларың бары хер хепдәниң анна гүни ирден мешхур серкерде Исгендер Зүлкарнейиниң хатырасына гечирилйән нуба[1] гатнашмак үчин бу ере йыгнанярдылар.

Бу дабараны македониялы басыбалыжа дийсең белент сарпа гойян Мухаммет ша гиризипди.

Гойны чал булутлы гараңкы асманың гүндогар чети илки сымгылт өвсүп, дура-бара гойы тызыл реңке боялды. Алысда думана чүмүп отуран Үргенч шәхери кемкемден оянып, жайларың депесинден сан-сажаксыз гөгүмтил түсселер бурум-бурум болуп асмана гөтерилип уграды. Догуп гелйән гүнүң гызгылт шөхлелери ховаланып отуран белент ымаратларың — метжитлериң, миналардыр динлериң депелерине элван өвүшгин чайды. Үчекде үйшүп дуранларың эхлиси сеслерини чыкарман Бейик Хорезмиң тазаплы хөкүмдарының пейда боларына гарашярдылар.

Асмана гезелен белент миналарың депесинден азанчыларың чаганыңкы ялы инче, шаңңы сеслери яңланып уграды:

[1] Нуба — дабаралы концерт, шагалаң.

— Кимде — ким укуда дэл болса эг-е-е-р,
Оң үстүне аллаң рехмеди яг-а-а-р!
Бейикдир ал-ла-а!

Хорезм шасы ички басганчаклар билен мейданча тарап йөнелди. Ол эдил сөвеше гитжек ялы, яраг бары дакыныпдыр. Башы тувулгалы, эгни ак донлы, өзем уллакан гадымы галканы сөйгет эдинип барярды.

Шаның ызындан барян векил, арз диваның кетдеси, Тимур Мэлик хем хөкүмдарың оглы, озалкы тагт мирасдары Желалетдин херси өз дурмалы орунларыны эеледи. Хорезм шасы алтын чайылан тагтың янына барды-да, гылыжыны галгатды. Әхли сазандалар Искендериң шанына дабаралы айдыма башладылар. Айдым кесилип, диңе онуң иң соңкы овазларының көне диңлерде пессай янланян махалы Мухаммет ша батлы, ынамлы сеси билен йыгнананлара йүзленди:

— Бейик Хорезмиң эдермен эсгерлери болан биз, бу гүн еңилмез халыпамыз Искендериң шөхратыны беленде гөтерелиң. Ол сөвешлерде хемише бизе гөрелде болмалыдыр. Онуң өзи гайдувсыз гошунының өңүне дүшүп, хемише өң хатарда сөвешипдир... Бизе алыс, эмма шанлы йөриш гарашяр. Басым биз өз эдермен гошунымызы гүндогара — укуда ятан Хытайың пайтагтына бакан сүрерис. Оны боюн эгдирип, хытайың көшклеринден топлан байлыгымызы мүңлерче дүели кервене йүклэп юрдумыза гетиренимизден соң гүнбатара — мениң душманым болан бойнуегын халиф Насырың гаршысына гошун чекерис... Мен өз найзамы Багдат халифиниң пайтагтының иң эсасы метжидиниң өңүнде дикжегиме касам эдйән! Шейдип, Бейик Хорезмиң серхедини чар тарапа гиңелденимизден соң биз бүтин Азияда иң улы хем кувватлы дөвлетиң эеси боларыс!..

Адамларың бирден янланан гыкылыгы ховаңы элендирди:

— Яшасын бизиң тэзе Искендеримиз — кувватлы Хорезмиң бейик шахыншасы!

Хорезм шасы көне галканы өңүне тутуп, тагтда отурды. Хеммелер эллерини гарнының үстүнде гоюп, эпилип онуң янына гелдилер-де, гейиминиң четини огшадылар, шаның кесгир акылы, эдерменлиги хем инди газанжак бейик еңишлери барада махабатлы сөзлер айтдылар.

Желалетдин гашларыны чытып, дымып дурды. Тимур Мэлик пессай сес билен оңа йүзленди:

— Сен нә гама батдың? Какаңа хош якайҗак бир затлар дий-дә.

— Мен оңа ата-бабаларымызың: «Гүйчлүдирин дийме — өзүңденем гүйчлә учрарсың. Мекирдирин дийме — өзүңденем мекире учрарсың» диен накылыны ятладардым. Йөрише гитмек үчин...

Оңа сөзүни соңламага маӣ болмады. Мейданчада пейда болан хызматкәр ювашҗадан, аягының дараклыгына басып, векилиң янына барды-да, гулагына бир затлар пышырдады. Векилем пышырдап өзүне айдылан затларың өзенини Җелалетдине етирди. Җелалетдин сесине бат берип Хорезм шасына йүзленди:

— Хезрет, сөхбетиңизи бөлйәними багышла. Көшге үч саны нәбелли чет юртлы гелип, гедемлик хем гопбамлык билен сениң өзлерини хаял этмән кабул этмегини сораярмышлар.

Хорезм шасы йүзүни чытып, газап билен гашларыны герди:

— Киммиш олар? Ким иберипдир? Хайсы юртдан гелипдирлер?

Хызматкәр дыза чөкүп, горкудан яңа эндирейән сеси билен җогап берди:

— Олаң гедемлик билен айдан сөзлерини болшы ялы сизе етирйәним үчин гүнәми гечиң, хезрет. Олар бизиң серхедимизден әлем-җаханың ёвуз хөкүмдары, монголларың еңилмез шасы Чингиз ханың чапары болуп гелдик диййәрлер.

Гыпҗак ханларының бири сесине бат берди:

— Гүп-түпүң биридир-дә! Олар ялы чапарлары масгара эдип ызына ковмалы!

Тимур Мәлик парахат сесленди:

— Ховлукмак нәмә герек? Илки олаң кимдигини, нәме ислейәндиклерини аныкламалы.

Бейлеки ханларам ерли-ерден гыгырышдылар:

— О кеззапларың, сәхра сүлгүнлерини гөрелиң. Нәме этмели болса соң эдерис!

Гитмәге хыялланан ша ене-де тагтда орнашды.

— О чет юртлулар гой, бәрик гелсин! Мен олары гөресим гелйәр.

Хызматкәр йүврүп гитди. Тимур Мәлигиң табшырыгы боюнча сазандалар гаршы алыш маршыны чалдылар. Мундан озал хич вагт гөрүлмедик үч саны нәтаныш мейданча галып уграды. Эгинлери гыраларына тилкиниң хамы тутулан узын гөк донлы, башлары са-

мыр дерисинден тикилен телпекли, биллери эгри гылычлы илчилер тагтың өңүне барып, бейлеки эхли адамлардан тапавутлылыкда шахыншаха тагзым этмән, башларыны дик тутуп дурдулар.

Оларың бири сөзе башлады:

— Эхли монголларың еңилмезек хөкүмдары бейик Чингиз хан адатдан дашары илчилер хөкмүнде бизи Хорезмиң шөхратлы хәкими болан сениң яныңа достлук хем хошниетли гоңшулык барада геплешик гечирмек үчин иберди. Ол саңа совгат ёллады хем шу сөзлери айтмагы буюрды... Онуң сөзлерини окамага ругсат эт...

— Ока!

Илчи гөк мум мөхүр басылан дүйрленги кагызы язып, окамага башлады:

— «Мен Хытайы тоздурып, онуң гүйчли хөкүмдарыны өңүмде баш эгмәге мейбур этдим. Мен кән халклары өзүме табын этдим. Мен уч-тыраксыз Азияның эхли ерини өз гысымыма гысдым. Бу гүнем сениң юрдуң серхедине етдим. Эгер мениң билен парахат яшашасың гелсе, бизиң тәжирлеримиз хем сөвда керВенлеримиз үчин өз серхетлериңи ач, менем сизиң тәжирлериңизе өз еримде эркана сөвда этмәге ыгтыяр берерин. Сөвер оглум, мен саңа достлук...»

Хорезм шасы гахар билен сычрап турды-да, гылыжыны гүтледип урды:

— Нәме дийдиң? Сизиң сан-саласыз, нәбелли ханыңыз маңа «сөвер оглум» диймәге ненең хет эдйәр? Мен эгер ислесем, я-да ол бу сөзе мынасып болса сизиң гедем хөкүмдарыңыза «оглум» дийип билерин. Мен өзүме хормат гоюлмагыны талап эдйән, сиз тетеллилер билен геплешесимем геленок! Сәхрайы бадыхова ханың бу паңкелле илчилерини гүм эдип ковуң!

Хорезм шасы илчиниң элинден Чингиз ханың хатыны какып алды-да, йыртым-йыртым эдип, онуң йүзүне урды. Соңам векилиң уградмагында бада-бат мейданчаны ташлап, көшгүне бакан йөнелди.

Гыпҗак ханлары довла дүшүп гыгырышдылар:

— Гедемлери өлдүрмели! Чапмалы! Гой, оларың каганы бизиң бейик шахыншахымызы масгараланың нә гүне дүшйәндигини гөрсүн!

Ханларың бири хаты окан илчә топулды-да, гылыч билен уруп ере язды.

Җелалетдин ара дүшүп, гылыҗыны согурды-да, бейлеки ики монгол илчилерини пеналады:

— Самсыклар! Пәлиңизден гайдың! Сиз нәме: «Илчини богмазлар, арачыны өлдүрмезлер» дийлен кануны унутдыңызмы. Өзүм булары гораг астына алян. Булары битиниң бурнуны ганатман, серхеде элтип гайтсынлар.

Тимур Мәлигем гылыҗыны гынындан согурды:

— Хөкүмдарларының гашына саг-аман барар ялы, булаң аладасыны өзүм эдерин.

Җелалетдин буйрук берди:

— Хызматкәрлер, өлдүрилен илчиниң җеседини гөтериң-де, шыхулыслама табшырың. Гой, ол муны мынасып гөрнүшде җайласын... Мунуң ялы самсыклык этмек герек дәлди велин... Бу өлүмиң айылганч бетбагтчылыгың башы болмагам ахмал...

VI. «Әлеми сарсдырыҗының» лагеринде

Гара Иртышың ёкары акымларында, гөк отлы сәхраның ортасында селеңләп отуран ялңыз депәниң этегинде депесинде ики шахлы өкүзиң алтындан ясалан келлесине меңзеш шекил отурдылан уллакан сары йүпек чадыр дурды. Оны Чингиз хан хытай императорындан олҗа алыпды. Чадырың аңры янында гүммезекләп отуран ики ак өйүң гап билине инсиз алабедер халы оралыпдыр. Оларың биринде Чингиз ханың иң яш, гөзел аялы Кулан хатын өз көрпеҗе оглы хем хызматкәр хытай зенанлары билен яшаярды.

Сары чадырың өңүндәки арасса эдилип сүпүрилен мейданчадакы дашдан өрүлен он ики саны гурбан берилйән оҗак кысмы дестада хемише алав яныпдурды. Бейик каганың янына тагзым этмәге барян адамларың хеммеси шол алавларың арасындан гечмәге борчлуды. Дога окашып, бөгүришип товсаклашян порханларың айтмагына гөрә, шол алавларың арасындан геченде гара йүрекли адамлар эрбет пикирлеринден сапланып, пәлияманың төверегинде гөзе гөрүнмән гаймалашян арвах-җынлар умма гачярмыш.

Чадырың бир гапдалында Сэтэр атлы ак ат алтын тебләә өркленги дурды. Гөзлери учганаклап дуран бу ата хениз хич бир адам мүнүп гөрмәнди. Белет адамларың айтмагына гөрә, Чингиз ханың йөришлери вагтында монгол гошунларының пенакәри, ёвуз уруш ху-

дайы Сульдэ гөзе гөрүнмән шол атың үстүнде отурып, олары улы еңишлере алып барярмыш.

Чадырың бейле гапдалында Чингиз ханың иң говы гөрйән сөвеш аты — яйбаң гөвүсли Найман хемише эерленги дурды. Аяклары хем гуйругы гара, оңургасының үстүнден гара золак узалып гидйән ачык чыпар реңкли Найман гадымкы ябаны сэхра атларының тохумынданды.

Кераматлы Сэтэриң гапдалында ере санжылан узын бамбук чыбыгындан гыргыны пенжесине гысып дуран бүргүт шекиллендирилен докуз гуйруклы байдак пасырдаярды. Голайдакы агылда сайлама байталлар өз тайчанаклары билен топланышып дурды. Каган олары хемише көпүржиклэп дуран тэзе гымыз ичмек үчин саклаярды.

Депэниң төверегине жанпеналар — тургаудлар үч хатар болуп айланыпдыр. Яраглы, окданлы хем демир тувулгалы жанпеналар монгол хөкүмдарының кераматлы чадырына жанлы-жемендэниң аягы секмез ялы сак дурдылар.

Ондан аңырда — сэхраның гойнунда монголларың гара өйлери хем тангутларың сары чадырлары яйрап отырды. Каганың бу шахсы күренинде муң саны ак атлы сайлама жанпеналары яшаярды. Бу муңлук диңе ат-овазлы ханларың огулларындан ыбаратды. Каган оларың хас дүшби хем эдерменлерини сайлап, отрядлара баштутан беллейэрди.

Ондан аңырда ерлешен күренлер гиң сэхраң гойнуна пытрап, гүр токай билен өртүлен гөк даглара ченли узалып гидйэрди. Күренлериң арасындакы бош мейданларда дүелер, өкүзлер хем дүрли реңкли гылял сүрүлери отлашып йөрди. Атбакарлар гыкылыклашып, херси айратын реңкде болан сүрүлериң гарышмазлыгы, яш тайчанаклы байталларың өзбашына отлап йөрен топарына якынлашмазлыгы үчин эллериндэки гамчыларыдыр сыртмакларыны булайлап, ондан-оңа ат салярдылар.

Монголларың лагери өз айратын дурмушы, тертипдүзгүни хем дэп-дессуры билен яшаярды. Гошун уммасыз улы гөрүнйэрди. Ол хакда эдил жошан дениз ялы эгирт хем горкунч дийип гүррүң эдйэрдилер. Диңе «гүнүң батян ериндэки» юртлары боюн эгдирмэге гиден монгол гошунының жеми санының бир йүз йигрими бэш муң адамдан ыбаратдыгыны тэк Чингиз ханың өзи хем

онуң иң якын адамлары билйәрди. «Әлеми сарсдырыжы», ине, шу гошун билен Бейик Хорезми хем онуң билен арачәкдеш юртлары басып алмагы йүрегине дүвди.

Гүнортаның түп ыссысында хич хили өвүстинсиз сәхраның үстүнде тебт алан гызгын хова эндирәп дурды. Чингиз ханың бүтин лагери мелуллыгың гойнунда меймирейәрди. Адатда, дүзлүкде айланышып йөрен атларам хәзир ковчум тутушып, гымылдаман, диңе келлелерини силкеләп төверекдеринде гаймалашян бөкелеклерден горанярдылар.

Алысдан эдил сиңегиң выззылдысына чалымдаш согуп чыкян инчежик сес эшидилди. Соңра чалт-чалт жыңңырдаян жаң сеси айыл-сайыл болуп утрады. Сәхел ваттданам ики адамың йүзин салып гелйән атларының тойнагындан гөтерилйән чал тозан гөрүнди... Олар гара монгол өйлериниң янына етенлеринде атларың бири йыкылды-да, үстүндәки отуран түвдүрилип гитди.

Ылгашып баран жанпеналар атларың жылавундан япышып, олары саклав ере алып гитдилер. Янлары гаравуллы ики адам тайчанакларың сакланян агылының дениңден гечип баряркалар Чингиз хана саташдылар. Әпет гөврели, яры чаларан узын чыпар сакгаллы каганың эгнинде гара реңкли йөнекей чопан гейми, аягында ак гайыш эдиги барды. Ол ак байталың өңүнде чөкүне дүшүп отурышына, энтек говы аякланмадык чал тайчанагың эмелсизлик билен сокжап, эжесини эмжек болшуны сынлаярды.

Гелен ики адамың эллери саралгыды. Гүп ялы чишен йүзлери дуршуна ярады. Кешплери танар ялы болманы үчин, каган олара тарап өврүлди-де, гең галып сорады:

— Ким борсуңыз?

— Бейик каган! Озал биз сениң мүңбашыларыңдык. Хәзир велин гөрден чыкандан тапавудымыз ёк. Хорезмиң шасы бизи масгаралап, эдил гаракчы ялы кабул этди. Онуң янындакы гедем ханлар болса эсгериң абрайы хем мертебеси болан сакгалымызы отладылар! Сонам серхеде гетирдилер-де, атларымызы хем бейлеки эхли затларымызы алып, масгара эдип ковуп гойбердилер.

— Мең вепалы көмекчим хем эгиндешим Ибн Кефреж Богра ниреде?

— Сең хатыны догры дуруп, болшы ялы оканы үчин

хорезмли итлер оны чапып ташладылар.

— О нәхили? Мең илчими керчгедилерми?! Эдермен, вепалы Ибн Кефреж Богра өлүпдир-дә онда?

— Хайп, шейле болды!..

Чингиз хан эңрәп, бир гысым гум алды-да, депесинден сечди. Юмругы билен яш сырыгян йүзүни сүпүрди. Ол агыр гөвресини тагашыксыз селкилдедип, тозанлы ёл билен өңе окдурылды. Голайында дуранларам онуң ызына дүшдүлер. Бу гыкылыгың себәбинден бихабар бейлеки нөкерлерем олара гошулдылар.

Каган хашлап, иң голайда дуран эерсиз атың янына барды-да, ялындан япышып, аркасына өзүни атды. Соңам сәхра билен алысда гөгерип гөрүнйән дага бакан тутдурды. Онуң ылгашып гелен огулларыдыр әхли жанпеналарам шол яна эңдилер.

Олар атларыны йүзин салып белент дагың этегине бардылар. Каганың чал гаяның депесинде пес бойлы сосналарың арасында дураны узакдан айыл-сайыл гөрүнйәрди. Ол телпегини чыкарды-да, юмругына гейдирди, гушагыны болса бойнундан асды. Бу онуң «дуркум билен өзүми асманың ыгтыярына табшырдым» диййдигиди. Ири гөзяшлар каганың гараягыз, үстесине-де гум сүртүлен йүзүнден ёл ясап сырыгярды.

— Бакы гөк асман! Сен ятша хемаят эдип, ямана гөз гөркезйәң! — диййип, каган гыгырды. — Сен мелгун мусулманлара ёвуз жеза берерсиң. Мениң эдермен герчеклерим, эшидйәңизми: мусулманларың шасы мениң достлуклы хат билен ёллан вепалы илчими өлдүрипдир, онуң хызматкәрлери болса эдил доңузың ләшини дагглан ялы эдип, бейлеки ики илчимиң сакгалыны отлапдырлар. Оларың атларыны алып, сергездан кысмы эдип ковуп гойберипдирлер. Хорезм шасының буйругы боюнча мениң сөвда этмәге баран әхли тәжирлерими өлдүрип, харытларының хеммесини талапдырлар... Хей, биз муңа чыдап билерисми?

— Бизи йөрише әкит! — диййип, монголлар гыгырышдылар. — Биз оларың шәхерлерини юмруп, әхли аялларына, чагаларына ченли гылычдан гечирерис!.. Әхли малларыны, атларыны эллеринден аларыс!

— О ерде — Хорезмде аяз, совук гайлар боланок! — диййип, Чингиз хан өңки хөрпүнде сөзүни довам этди. — О ерде элмыдама томус. Оларың юрдунда сүйжи гавун, пагта, үзүм өсйәр... Өлеңлеринде томсуна үч гезек от етишйәр. Биз оларың ерлерини эллеринден алып, отла-

рыс, шәхерлерини ер билен епсан эдерис. Юртларыны текизләп, арпа экерис. Ол ерлерде атларымызы бакарыс, монгол өйлерини дикерис. Оларда бизиң вепалы аялларымыз хем чагаларымыз яшар. Сиз мусулманлаң юрдуна сөвеше гитмәге тайынмысыңыз?

— Бизе диңе душманлаң ниреде дигини гөркезсең бор. Олары гылычдан гечирип, юртларыны депгиләрис — дийип, монголлар гыгырышдылар.

— «Багтлы айың»[1] вагты етип гелди. Хаял этмән гозганмагы хем оларың үстүне йөрише уграмагы буюрярын!..

Агшамлык өз чадырына доланып гелен Чингиз хан иң улы харбы баштутанларыны янына чагырды. Оларың арасында каганың яшлык йылларының ёлдашлары — шан-шөхрада бесленен, биллери бүкүлен, сач-сакгаллары агаран, эти-ганы гачып, хамлары салпарышып дуран гаррылар-да, аңлары кесгир, дережә, шөхрада, байлыга тешне яш батырлар-да барды. Хер бири өз байдагының астына ярагы гурат, йөрише гитмәге тайын болуп дуран ~~бир түмени — он мүң атлыны~~ жемлейән бу харбы баштутанлар дос-догры отуз адамдан ыбаратды.

Бол-элин мейлисден, тәзе йөришиң башланжагындан кейпи гөтерилен Чингиз хан тагтында айбогдашыны гурап отырды. Ол бишен этиң бөлеклерини алярды-да, айратын хеззет эдеси гелен мыхманының агзына өз эли билен дыкярды. Мейлисиң соңрагында ол:

— Ханы, мең хемише хызмата гайым уйгурым ниреде? — дийип сорады.

Соралaрына мәхетдел мүрзе хем мөхүрдар гарры уйгур Ысмайыл хожа чадыра гирди. Ол тагзым билен тагта голайлады-да, дыза чөкүп, элиндәки дүйрленен кагызы депесине гөтерди.

— Сен Хорезмиң мең илчими өлдүрен гедем шасы Мухаммеде хат яздыңмы?

— Эййәм тайын, хөкүмдарым!

— Өрән оңат! Ока!

Ысмайыл хожа лабыз билен окап уграды:

— «Бакы гөк асман мени әхли халкларың каганы

---

[1] «Багтлы ай» — ягны, нәхилидир бир мөхүм ише я-да йөрише башламак үчин пюрханларың «багтлы» дийип беллән гүни.

эдип белледи. Мениңки ялы улы патышалыгы гадымы дөвүрлерден башлап, хич ким дөреден дәлдир. Мен боюн эгмедик хөкүмдарларың юрдуны ер-егсан эйләп, илатыны айылганч эҗире сезевар эдйән. Сен нәме үчин мени әсгермезлик эдйәң? Сен мениң илчилерими масгаралама га ненең хет этдиң? Энтегем гич дәлкә, аклыңа айлан...»

Чингиз хан тагтдан аякларыны саллап, эдил гудузлан ялы Ысмайыл хожа топулды-да, энтек окап гутармадык хатыны элинден какып алды.

— Сен муны киме язяң? Мең билен геплешмәге мынасып хөкүмдарамы я-да сары гулак итиң оглунамы? Душман билен шейле геплешилйәнмидир? Сен нәме, Мухаммедиң мени өзүнден горкяндыр өйтмегини ислейәрмиң?.. Башга мүрзәни чагырың!

Ысмайыл хожа йүзүни хала берип, түкге душүп ятышына горкусындан саңңылдаярды. Каган оны гушагындан тутуп, сүйрәп гапының агзына элтди-де, сыртына депди.

Чингиз хан өврүлип гелип, ене-де тагтында орнашды. Ол чеп аягының дараклыгына галып, саг дызыны гуҗаклап эсли салым пикире чүмүп отурды. Пишигиңки ялы гөк гөзлери кә гиңелип, кә сүзүлйәрди.

Эли галамлы, сыялы хем арасса кагызлы башга бир мүрзе тагтың янында хәзир болды. Чингиз хан гахар оды учганаклаян гөзлерини сүзүп, сесини чыкарман, бир нокада гарап отырды. Соң ол мүрзә тарап йүзүни өврүди.

— Шейле дийип яз: «Сең ниетиң урушмакды — шонада етдиң!..» Мөхүри бер!

Ол гөк реңке батырылан алтын мөхүри алды-да, кагыза басды. Кагызың йүзүнде шу сөзлер пейда болды:

Асманда — худай. Каган — онуң ердәки кувваты.
Хеммелериң тәлейи онуң элинде.
Күлли адамзадың хөкүмдарының мөхүри.

Дым-дырс чадырда Чингиз хан монголларың хүҗүме геченде гыгырян сөзлерине сесиниң етдигинден арлады:

— Кю-ур! Кю-ур! Кю-ур!

Чингиз ханың чадырың гапдалында даңылгы дуран сөйгүли атлары эелериниң сесини эшидип кишңедилер. Сәхел вагтдан лагериң эхли күнчлериндәки монгол атлары олара сес гошдулар.

— Хаты... Мусулманлаң серхедине уграт малы... Ча-

парың янына саклав гошмалы... Уч йүз атлы гитсин...

Мүрзе чадырдан чыкды. Чингиз хан отуранлара назар салып, пишигиң мыррылдысы ялы мәхирли сес билен сөзе башлады:

— Басым мусулманлаң ерлеринде кейп чекерис. Мен эййәм атларың тозанының баглары, мейданлары долдурып, гүнүң өңүни перделейшини гөз өңүне гетирйән... Горкуп, хайяты гөтерилен адамларың гачып баршыны, бойнуна сыртмак дүшен аялларың сүйрелип барярка чыгырышларыны эшидйән. О ердәки деряларың сувы адам ганындан эдил шу мей ялы гызарар, янян обалардыр шәхерлериң түссесинден яңа асман гаралар...

Ол гөзлерини сүзди-де, ёгын, келте бармагыны ёкары гөтерип, лагериң әхли еринде кишңешйән атларың гохуна, «Кю-ур! Кю-ур! Кю-ур!» дийлен сеслере диң салды Горжалан ары кетегине дөңен монгол гошунының гыкылык-топгуны барха гүйҗейәрди.

VII. Багтың үчин гылыч чал

Эгер биз ит йүрекли бу душманларымыза «Парахат яшаалың» дийсек, пайхасы дуры адам бизи акыллы саймаз. Сөвешсиз ыза дөнсең — олара дүнйәни аркайын талабериң дийдигиң болар.

Арап эртекисинден.

Чингиз хандан бәш сөзден ыбарат ёвуз хаты алансоң, Мухаммет ша иң улы харбы баштутанларың, белент дереҗели ханларың, ак сакгаллы ымамларың хем бейлеки ёкары чинли адамларың гатнашмагында адатдан дашары маслахат чагырды. Йыгнананлар халының үстүнде йыгҗам отурышларына шаның харбы тежрибеси, душманларың гаты тиз меркини берип, юрды ховпдан халас эдип билҗекдиги барада гүррүң эдйәрдилер.

Мухаммет ша көп вагтлап гара бермеди. Ол көшгүң ички отагларында — эйран, хинди, арап ярагларының сакланян ериндеди. Адамларың гөзүнден четде ерлешйән шол отагларың биринде ол оглы Җелалетдин билен икичәк маслахат эдйәрди. Шахыншах гаты аладалыды, кешби тутукды. Онуң хемишеки болшы ялы, шейле середенинде гаты парахат гөрүнйән оглы хәзир гахардан яна ысытма тутян ялы галпылдаярды, йүпек

эляглыгы билен тиз-тизден дерини чалярды. Ша пессай сес билен гүрледи:

— Мен алжыраян... Бир вагтың өзүнде үч тарапдан чапар гелди... Душманлар әхли ерден гара булут ялы сүйшүп гелйәрмиш!

— Шоң үчинем, оңа уруш дийилйәр-дә — дийип, Желалетдин совуклач жотап гайтарды.

— Биринжи чапарың айтмагына гөрә, чыпар гаплаң Чингиз хан эййәм серхетдәки Отрар шәхерини алыпдыр, онуң хөкүмдары Ыналжык Гайыр ханы тутуп, гөзлерине хем гулакларына күмүш эргинини гуйдурып, ичини совадыпдыр... Белкем, Чингиз хан эййәм мең үстүме гелйәндир.

— Гой гелсин! Бизиңем гарашянымыз шо-да!

— Сен хатда шуң ялы ховп абанып гелйәркә-де бигамлыгыңы гояңог-ов.

— Шунча гошунымыз барка, горкасы зат ёк.

— Икинжи чапар гүнортадан гелди — дийип, Мухаммет ша пышырдады. — Ол эййәм Кашгар дагларында-да монголлары гөрендиклериниң хабарыны гетирди.

Желалетдин эгинлерини гысды:

— Гөренлери бир сәхелче гошундыр-да. Эгер улы гошун боланлыгында хәзирки ялдайда — язың башында даг гечгитлеринде гарың астында галмаклары ахмал.

— Шейле-де болса, дагдан дүшүп, монгол гошуны бизиң Хиндистана тарап ыза чекилжек ёлумызы баглапдыр.

— Кака, сең айдян затлаң нәме? Нәме үчин биз нирәдир бир ере ыза чекилмелимишик? Элиңдәки әгирт улы гошун сең хүжүме гечмәге буйрук берериңе гарашып дур.

— Ене-де бир хабар говушды: монгол гошунларыны Гызылгумда-да гөрүпдирлер!

— Хезрет, сен о ере он муң атлыдан ыбарат гошун ёлладың ахырын.

— Олар монголлары саклап билмез — дийип, Мухаммет ша эдил душман нөкерлери дашыны галлап барян ялы, төверегине гаранжаклап мыдырдады. — Белки, ол гызыл сакгал махлук Бухара голайландыр? Онуң атлыларының бизи гөзләп, әхли ерлерде алакжашып йөрен болмагам мүмкин? Икимизе бу ерден басымрак гарамызы сайламак герек!

Желалетдин дымып отурышына, гахарына бәс гелип

билмән, элиндәки йүпек яглыгыны җыррам-җыррам этди.

— Нәме җогап берең, ок?

— Сен мени самсыкдыр өйдйәң... Башга нәме диейин?

— Саңа геплемеги буйрук берйән.

— Онда ялкасаңам, келләми алсаңам, йүрегимдәкини айдайын — Желалетдиниң гахардан яңа додаклары титрейәрди. — Эгер-де нәлет сиңен Чингиз хан эййәм үстүмизе гелйән болса, онда бизиң гошунымыз шәхерлериң белент диварларының аңырсында букулман, парахат илаты гыргына берйән ол ганхоры гөзлемелидир... Мен эхли зада кайыл болуп йөрен пукаралары таламалы боланда батыр, эмма сөвеше чыкмалы дийилсе, япрак ялы галдырашып дуран гыпҗак ханларының эхлисини мейдана ковуп чыкарардым... Олара өлум ховпуны салып, шәхере гирмеги гадаган эдердим. Гой, мейданда пена болуп дурсунлар. Эсгери торажак зат — онуң гылыҗының тыгы билен вепалы атыдыр. Чыпар гаплаң бәрик гелйәр герек?.. Гаты говы! Диймек, онуң ёлы бизе аян. Атлаң башыны өврүп, онуң сөбүгинден дишлемели, ёлунда бөвет болуп дурмалы, чар тарапдан хүҗүме гечмели, эдил гелегурт сүрүси ялы топулып, онуң чыпар хамыны эти билен гопармалы... Эсасы бөлеги атлы гошундан ыбарат йүз мүңлүк гыпҗак йыгынының мейданда дәл-де, Самаркандың диварларының аңырсында дураныың нәмә хайры бар? Өзлер-э гоюн этини чекелейәрлер, түвелей ялы дабыраҗак атлары болса бикәр дуруп, гүйчден гачяр...

— Сен нәме, какаң берен буйрукларына телек диййҗек болярмың? Муны өнден бәри дуйян... Сен мең аҗалымы ислейәң!

Желалетдин йүзүни саллап, гуссалы җогап гайтарды:

— Бейле пикирим ёк. Әлем-җаханың сарсып дуран агыр дөврүнде мен сени еке ташламан. Йөне өз сарпа гойян гахрыманым Исгендер Зүлкарнайның хатырасындан ант ичйән: мен саңа эхли затда табынлык билен гулак асып, гаты ялңышыпдырын. Сөвешҗең лагер гурап, сениң элиң екеже херекети билен душмана топулмага тайын болуп дурмаса, дөрт йүз мүң адамдан ыбарат агыр гошунының нәмә гереги бар? Аңырсында аялларымыздыр чагаларымыз дәл-де, саңныгдашян хелейлериниң ёрганында яраглы батырлар гизленҗек болса, шә-

херлериң галың диварларындан нә хайыр? Сен маңа җеза берсеңем, дийшим ялы эт. Самарканда гидели-де, гошун билен...

— Ёк, Эйрана я-да Хиндистана гитмели!..

— О болмаз! Биз үчин диңе ики ёл бар: я-ха алдымбердимли севеше гирмек, ёгса-да, бендиликде масгара болуп өлүп-йитип гитмек... Биз монголлар билен гарпышмак үчин ачык мейдана чыкарыс... Йылдырым ялы окгунлы хүҗүм эдерис... Сең еңҗегиңе келләмден ант ичйән. Бейик серкерде хөкмүнде шөхратың иле долар. Өләйсеңем — шехит борсуң. Шоң үчинем, яйданма-да, херекете геч!

— Серкерде дәлдигиң бес-белли-дә — дийип, ша алмаз йүзүкли бармагыны чоммалтды. — Сен диңе батыр йигит. Бу болшуң билен душманың үстүне гөзсүз батырлык эдип топулян мүң, хатда он мүң йигиде-де баштутанлык эдип билерсиң... Мен велин уммасыз юрдуң хөкүмдары боланым үчин әхли заады өлчерип-дөкмели, өңүнден салдарлап гөрмели. Мен башга карара гелдим. Гошуны харбы баштутанларыма гоюп, өзүм Эйрана гидип, тәзе гошун топлаҗак. Гөрйән велин багт менден йүзүни өвреи ялы. Эйранда ол ене маңа гүлүп бакар...

— Багт диййәңми? — дийип, Җелалетдин газап билен гыгырды. — Эдермен адамдан багт йүз өвүрмез! Багтдан гачмалы дәл-де, онуң ызындан етип, сачларындан товлап тутага-да, гаңрып, дызың астына алмалы... Багты, ине, шейдип өзүңе табын этмели!

— Бесдир! Бесдир! Шиндем сең шол өңки бадыховалыгың галмандыр!

Җелалетдин какасының донуның сыныны өпди-де, отагдан чыкды. Ол шо гүнем йитирим болды. Хорезм шасы көп ваглап ондан хич хили хабар-хатыр билмеди.

Харбы маслахатың гечҗек залына гирен Хорезм шасының кешби тутукды. Ол алтын чайылан тагтында габарылып орнашды. Шыхулыслам дога окап, сөзүни шейле тамамлады:

— Патышаның хайры хем шөхрады үчин Хорезмиң гүл ачян топрагыны ярадан алланың өзи пенасында аман сакласын.

Хеммелер эллерини гөтерип, бармакларының уҗуны сакгалларындан йөретдилер. Ша шейле дийди:

— Мен сизиң хер бириңизден көмеге гарашян! Нә-

хили эдениңде говы болар өйтсеңиз, хериңиз өз гезегиңиз геленде чекинмән айдың.

Илкинҗи болуп бейик ымам, көп ылымлардан хабарлы, «диниң сүтүни, патышалыгың даянҗы» хасап эдилйән гарры Шихабеддин Хивакы сөзе башлады:

— Мен бу ерде-де хер гүн метҗидиң белент мүнберинден айдян сөзлерими гайталамакчы: «Ким өзүни, эмләгини горап җан берсе, шол шехит болар». Хәзир хеммәмизиң гүнделик хысырдыларың гафлатындан чыкып, боюн сунмак ёлуна дүшмегимиз, аладаларың лешгерини эдерменлик хем ыхлас гылыҗы билен даргатматымыз герек!

— Хеммәмиз җең мейданында баш гоймага тайын! — дийип, отуранлар гыгырдылар.

— Ери, сен нәме маслахат берйәң? — дийип, ша сорады.

— Сен бейик серкерде. Сен — тәзе Исгендер! — дийип, гарры ымам сөзе башлады. — Сен өз сан-саҗаксыз гошуныңы Сейхуның (Сырдеряның) кенарына сүрүп, шол ерде-де отпараз монголларың үстүне айгытлы хүҗүм этмели. Сен Азияның чөллеринде ёл сөкүп усурган монголлара дынч алмага май бермән, тәзе гүйчлериң билен үстлерине дөкүлмели.

Мухаммет ша габагыны саллап, сесини чыкарман отурды-да, геплемек гезегини индикә берди.

Гыпҗак ханларының бири шейле дийди:

— Монголлары өз патышалыгымызың ички чәклерине гойбермели. Шол ерде-де ерли ягдая белет боланымыз үчин олары ап-аңсат ёк эдерис.

Бейлеки гыпҗак ханлары айгытлы сөвешден гача дуруп, Самаркант билен Бухараны гораҗак болман, оларың белент галаларына бил багламагы, эсасы горагы монголлар аңрык-Эйрана гечмез ялы, көп сувлы Җейхуның гечидине топламагы маслахат бердилер.

— Эдермен Тимур Мәлик, сен нәме маслахат берйәң?

— Ким хүҗүм этсе, шолам еңйәр. Диңе гораняң адам өзүни бетбагтлык лайына батыряр — дийип, Тимур Мәлик парахат җогап гайтарды. — Шоң үчинем, гөрәймәге говшак адамыңам хүҗүм эдип, өзүнден энчеме эссе гүйчли, гана сувсан гаплаңы еңәйдиги боляр. Дагдан аңрык гитмек, бол сувлы деряң о кенарына гечмек — душман билен йүзбе-йүз болмакдан горкуп, аягы тибирдейәнлериң тапян гепи. Менден гайталап масла-

хат сорамак нэмэ герек? Мени өңдәки монгол отрядлары ниреде гөрлен болса шо ере ибер дийип, сенден нэче вагт бэри товакга эдип йөрүн? Пейкамымың догры дегйэнини — дегмейэнини, гаррылык зерарлы голларымың гүйжүниң гачаныны-гачманыны, гылыжымың кесгирлигини я күтеклигини мен олар билен гарпышыкда барлап гөрмекчи.

— Гой, сең диениң болсун, — дийип, Мухаммет ша сесленди. — Басым өз гылыжыңы монголларың келлесинде сынамага шерт дөрейэр. Сени Хожант галасындакы гошунын баштутаны эдип беллейэн.

Хеммелер йүзүни ашак салды. Сөвешде гөзсүз батырлык эдиши ялы, гүрлэнде-де айлавы, сересаплылыгы билмейэн Тимур Мэлиге шаның гахарының гелени эшгэрди. Гарры серкерде хич вагт Хорезм шасының якымлы, бадыхова сөзлерине онуң гулагына ярайжак геп гошжак болуп аррыгыны гынанокды. О диен эхмиети болмадык Хожант галасында сэхелче гошунын бардыгы үчин, Тимур Мэлик оңа баштутан белленмегини өзүниң кемсидилдиги дийип дүшүнди. Тимур Мэлигиң тикенли сөзлери Мухаммет шаның четине дегипди. Ша сөзүни довам этди:

— Тимур Мэлик диңе хүжүм эден еңйэр дийип тассыклаяр. Йөне урушда көре-көр батырлык дэл-де, хемме затдан өңүрти пайхаслылык герек. Мен хич бир шэхериң төвнүне дегип, горагсыз гоймакчы дэл. Самаркантда мейлетин гошулжак шэхерлилери хасап этмэнинде-де, йүз он мүң эсгерли гошун, йигрими санам гөрнүши элхедер алдырян сөвеш пили бар. Бухарадакы эсгерлериң саны элли мүңе етйэр. Шонуң ялы-да, мен бейлеки шэхерлеринем кэсине йигрими, кэсине йүз мүң гошун ибердим. Совуга өвренишен поссунлы монголлар бизиң ыссымыза чыдап билмэн сэхел вагтдан ёгуны чекселер герек. Галаларымыздан гирип билмэн, тутуш бир йыл сакланса, Чингиз ханың гошуны нэ хала дүшер өйдйэңиз? Оңа тэзе гошун-а гелмез, боланжасам новруз гары ялы, деррев эрэп гутарар... Хорезмиң парахат илаты үчин иң говы гораг — бизиң галаларымызың сарсмаз диварларыдыр, хемем....

— Сениң кувватлы голуңдыр, акыл-пайхасыңдыр! — дийип, яранжаң ханлар сесленди.

— Менем сиз бэрде горанянчаңыз Эйранда тэз... шуи топларын. Шолар биленем монголларың баш... шейле бир оюн саларын велин, оларың агтык-човлукла-

рына ченли бизиң топрагымыз агзаланда саңдырап дурар ялы боларлар.

— Эншалла! Хернә, шейле болсун! — дийип, ханлар сеслендилер.

— Бу еңилмезек серкердәң тапайҗак пайхаслы сөзи!

— Маңа ёла дүшмәге вагт болды — дийип, ша еринден турды. Ол ымамың окан догасыны соңуна ченли диңледи-де, көшгүң ички җайларына тарап йөнелди.

VIII. Чингиз хан Хорезмиң үстүне гграды

Йөрише ограмазының өң янында Чингиз хан иң соңкы табшырыкларыны бермек үчин өз дөрт оглуны — Җучыны, Җагатайы, Угедейи, Тули ханы, шейле хем иң улы харбы баштутанларыны маслахата чагырды. Ол гошуны херси өзбашдак херекет эдип билер ялы, айратын отрядлара бөлмек карарына гелипди.

Йыгнананлар эййәм сөкүлен чадырың өңүне язлан ак кечелериң үстүнде сеслерини чыкарман отырдылар. Хытайлы гуллар гаймалашып, чадырың айры-айры бөлеклерини чөкүп отуран әпет сары тангут дүелерине йүклейәрдилер.

Чингиз хан йүзүне гара хытай йүпеги чекилен йөнекей йөриш гейминде самыр дерисинден тикилен поссуныны эгнине атып, чоммалып отырды. Онуң өңүнде чаларак эгри, гара гайыш гынлы көне гылыҗы хем бир бармаклы гара эллиги ятырды. Келлесинде эрңегине тутулан самыр дериси мазалы түйдүлен гара гайыш гулакҗыны барды.

Бейик каган махал-махал дөрт бурч аясы билен узын, чал сепен сары хем гаты сакгалыны сыпап отурышына парахат, ядав сеси билен бирейййәмден бәри хеммелере белли, таныш зат барада сөзлейән ялы гүрлейәрди. Онуң саг элиниң улы бармагында йүзүне шовлулык гетирйән дога оюлып язылан гөгүмтил якут гашлы күмүш йүзүги барды. Чингиз хан сары гайыш балагының бир тайыны ёкары чекди-де, гемрик-гәдик дырнаклары билен гызыл менеклерден долы чал түйли будуны узак вагтлап харт-харт гашады. Сөйгүли кичи оглы Тули хан соң оңа көп вагтлап геймлени үчин тозаң-[illegible]ан, *ичине кече тутулан уллакан ак гайыш эдигине* ба[illegible]ны сокмага көмеклешди.

[illegible]ранларың херси эййәм нәхили ёл билен хайсы шәхериң үстүне ограмалыдыгы барада буйрук алыпды.

Ёвуз хөкүмдарың өзүниң докуз гуйруклы ак сөвеш байдагыны галгадып, хайсы тарапа ёла дүшжегини отуранларың хич бириниң сорамага богны ысмады. Ол хич вагт хич киме өз планлары барада дил ярмазды. Хачан-да о хакда кимдир бири сорайса-да, гаты гахары гелерди.

— Мениң ёк вагтымда бүтин гошуның үстүнден эгэ Бугуржы Нойон баштутанлык эдер — дийип, Чингиз хан сөзе башлады. — Өндэки ики отряды окгунлы хүжүм эдйэн Жебе Нойон, Тохучар хем габав ишлерине өкде Субудай батыр алып гидер... Мейданың бугдайыны депгилэйсеңиз, эшитмедим диймэң. Бейтсеңиз мениздан барян отрядымың атларыны ач гоярсыңыз... Мениң пикиримче, биз Хорезмиң шасы Мухаммет билен Бухараның хем Самаркандың аралыгындакы дүзлүкде душушсак герек. Биз оңа үч тарапдан хүжүм эдерис... Шаның эсасы гошуныны ёк эденимден соң мен бадабат эхли мусулман юртларының иң гүйчли хөкүмдары болян.

Хызматкэрлер яйбаң габың үстүнде берёзаның көкүнден оюлып ясалан кэселери гымыздан долдурып гетирдилер. Чингиз хан дэп боюнча монгол гошунларының пенакэри Сульдэниң хорматына гымызың азажык бөлегини ере дөкди-де, овуртлап, кэсэни отуранлара гечирди. Хеммелер гезек-гезегине овуртлап, гелжекки йөришде шовлулык арзув этдилер-де, атларына тарап уградылар.

Отряд мензиллери тизлик билен гечип, гүнбатара сүйшүп уграды. Яйраң баряны үчин гошун уммасыз улы хем сан-сажаксыз ялы гөрүнйэрди. Чингиз ханың буйругына лайыклыкда, хер отряд бири-бириниң ызына дүшмэн, өз айратын ёлы билен гитмелиди. Шейдилмесе, дүшлег махалы атлар төверегиндэки эхли отлары ийип, ыздан гелйэнлере зат галжак дэлди. Чингиз ханың отряды иң ыздан барярды. Хер докуз гүнден бейлеки отрядлардан гелйэн чапарлар оны эхли ягдайлардан хабардар эдип дурярдылар.

Гошуның саг ганатыны дүзйэн иң өңдэки отряда бейик каганың энчеме сөвешлерде сынагдан гечен эгиндеши Субудай батыр баштутанлык эдйэрди. Чингиз ханың улы оглы Жучы хем шол отряддады. Ол какасы билен хемише алагөзди. Шонуң үчинем, ёвуз хөкүмдар онуң дилдүвшик гурап, тагтына гөз гыздырарындан этияч эдип, мүмкин болдугыча өзүнден дашда саклаярды.

Оңа ерине етирмеси гаты кын, ховплы табшырыклар берйәрди. Жучы Чингиз ханың империясының «монгол атының тойнагының етип билжек чәклериниң» иң четки демиргазык хем гүнбатар велаятларының мирасдар хөкумдары хасапланярды.

Өңдәки бу отряд илкинжи гезек хорезмлилериң гошуны билен Иргиз дерясының голайында чакнышды. Сөвеш ики гүне чекен-де болса, нетижеси белли болмады. Себәби эртеси ирден үстлерине чозжак болуп дуран гаршыдашларыны алдава салып, монголлар гиже өз лагерлеринде гаты кән уллакан алав якдылар-да, дуйдансыз йитирим болдулар.

Нәхилем болса бу сөвешде хорезмлилер белли бир дережеде үстүнлик газандылар.

Гошуна Желалетдин баштутанлык эдйәрди. Ол монголлары шор батгалыга тарап гысды. Душман гошунының бир бөлеги батганың тейине гитди, бир бөлеги чапылды, бейлеки галанлары болса атларының башыны ызына өврүп, зут гачдылар. Желалетдин шо гезек монголларың сөвеш тәрлерине белет болды: олар хемише бири-бирине жебис дуруп, топбак хүжүм эдйәрлер. Башарсалар, алдава салжак болуп дыржашярлар. Бирбада еңсе берип гачан боләрлар. Дагынык ятдайда ызларындан коваласаң, олара түйс гереги шол: бада-бат ыза дөнүп, хүжүм эдйәрлер-де, әп-аңсат ёгуңа янярлар. Көпи гөрен эсгерлер Желалетдине монголлардан өвренмели харбы тәрлериң бардыгыны, хорезм гошуныны индики сөвешлере берк тайярламагың зерурдыгыны айдыпдылар.

Монголларың Чингиз ханың баштутанлыгындакы айратын отряды Хорезмиң Отрар шәхериниң голайындакы серхединде гаты тиз пейда болды. Хеммелер Сейхуның (Сырдеряның) кенарыны сырып, онуң ёкары акымына тарап гидилер өйдйәрдилер. Йөне Чингиз хан гүнбатара гитмеги довам этмели дийип буйрук беренсоң, атлылар кервен ёдалары билен Гызылгумың жүммүшине аралашдылар.

Гүндизине гөзүңи гамашдырып барян февраль гүнеши азда-кәнде чойянам болса, гижелерине көлчелер доңуп, такыр мейданың гөвсүнден узалып гидйән ёда гатаярды. Гошун сес-селемсиз херекет эдйәрди. Не атлар кишңейәрди, не-де яраглар шакырдаярды. Хич ким айдыма хиңленмәге-де хет эдип биленокды. Айратын йүзлүклер бири-бирине голай аралыкда барярды. Сәхел

салымлык дынч алыш вагтында эсгерлер жылавы эллерине орап, атларының өң аякларының янында уклаярдылар.

Гиҗесине эллери янян летдели аңтавчылар ондан-оңа алакҗаярды. Олар алаңларың үстүне чыкып, отряд ёлдан азашмасын, бири-бирине гарышмасын дийип от билен дуйдурыш берйәрдилер. Олар өз душманлары болан мусулман гошунларының арасында түркмен атлылары барада айратын ховатыр билен шейле гүррүң эдйәрдилер: «Олар ел ялы узын аяк атлары билен галаның аңырсындан барс ялы атылып чыкярлар-да, гошуның ичине күрсәп уруп, алҗыраңңылык дөредйәрлер. Бир серетсең бойнуна сыртмак атылан есирлери сүйрәп, эййәм аллаоварадан гачып баряндырлар».

Монголлар илки Гызылгум чөлүниң ичи билен гөни Хорезмиң пайтагты Үргенҗе тарап баряндырыс өйдүпдилер, йөне ики гүн ёл йөрәнсоң Сейхуның буланык сувы ызда галып, гүнүң аркадан дәл-де, чеп тарапдан доганына гөзи дүшен эсгерлер атларының башының гүнбатара дәл-де, гүнорта — бай Самарканда хем ылым ожагы Бухара тарап айлананыны дуйдулар.

Чингиз хан яйбаң дөшли, ачык чыпар реңкли атың үстүнде барярды... Бүтин гошун чарваларың атландырышы ялы, «мөҗек сеңкилдиси» билен гидип отырды. Элликли саг элинде жылавы говшатрак тутуп отуран бейик каганың даш гөрнүши парахатды. Онуң сүзүк гөзлери кәвагт чалаҗа ыш ачярды: иркилип отырмы, бир затларың пикирини эдйәрми я-да шол ышдан алыс-якындакы әхли затлары сынлап барярмы... билҗек гүманың ёкды.

Каган бу йөришде хич хили хаял-ягаллыга ёл бермеди. Өзи үчин өем дикдирмеди. Эпленен кечәниң үстүнде ятып мыдар этди. Уклаҗак махалы ол гайыш тувулгасыны чыкарып, чал келлесине этегине гара самыр дериси тутулан гулакҗыныны геййәрди. Ол иркилип ятышына, махал-махал сүңклериниң агырысына чыдаман иңлейәрди. Төверегинде отуран дөрт саны вепалы җанпенасы кече тутуп, хөкүмдары елден, ягышдыр гардан гораярды.

IX. Бухарада нәмелер болярды

Әхлихалк агзалалыгындан йыдызлы асман гышарыпды. Дүнйәни гаплан уруш-женжелден... әлем-жахан лерзана гелйәрди.

«Гизлин хекаятлар».

Бухараның төвереги ховалалы метжитлердир медреселер билен гуршалан мейданында худая дабаралы ыбадат болуп гечйәрди. Әдил кераматлы китабың хатлары ялы хатара дуран ыбадатчылар гымылдаман, гөрнүши ховуны басян ак сакгаллы ымамың херекетлерини үнс берип сынлаярды. Ымам эллерини гулагына етирип, ашак эгиленде бирнәче мүң диндар онуң херекетини болшы ялы гайталаярды Даш дүшелен мейданда диңе уммасыз кән адамың бир ваттда эглип-галмагындан дөрейән шовурды шемалың өвүсгини ялы болуп эшидилйәрди.

Ыбадат гутарансоң йигитлер белент метжидиң гиң басганчакларының янына гөзлери учганаклап дуран, гуйругы гызыл, гүлгүне реңкли ичиргисине гүллериң шекли тылла сапаклар билен чекилен уллакан дор аты гетирдилер.

Метжитден ап-ак селлеси алмаз сапаклар билен безелен, узын бойлы, хайбатлы, гара сакгаллы Хорезм шасы чыкды-да, үйшүп дуран мәхелләйүзленди:

— Әхли диндарлар — бир кувватлы халкдыр. Йити гылыч — бизиң ялңыз горагчымыздыр. Ысламың эсгерлери, алла бизи әлем-жаханың иң сайлантгы адамлары эдип дөретмек билен, мусулманлары ердәки, гөкдәки әхли затларың хөкүмдары эдип белледи... Бизи горкузжак, ховп салып билжек нәме бар? Гурханда-да: «Алла өз эшретлерини ыхласлы, жаныпкеш гулуна багш эдйәр, ялта хем горкаклар ондан махрумдыр» дийлип язылыпдыр. Шоң үчинем, сиз батырлык гылыжы билен душманың меркини бермәге әхли гүйжүңизи жемлемелисиңиз... Сөвеше барян эдермен мусулманларың газаплы толкунының өңүнде дуруп билжек гүйч бармыдыр? Душманы гөрен ериңизде өлдүриң, ковуң! Газабы гүйчли алла, дини башгалары еңмәге бизе көмек эт!

— Дини башгалары өлдүрмели! Отпаразлары ковмалы! — дийип, адамлар гыгырышдылар.

Хорезм шасы дор атына атланып, ене-де бирнэче сөз айтды:

— Бизиң максадымыз сизе бирнэче говы маслахат бермекди. Онам бердик! Биз юрдумыза күрсэп гирен, обаларымызы отлаян душманлар билен гарпышмак үчин Самарканда уграярыс... Оларың дат гүнүне! Душман бизиң горкы-үркини билмейэн эсгерлеримизиң ойнуны гөрер... Сизи аллага табшырян!

— Яшасын Мухаммет — батыр эсгер! Яшасын дини башгалара гөз гөркезҗек Хорезм шасы! — дийип, мэрекэниң ичинден гыгырышдылар. Яныңдакы беземен гыпҗак ханлары билен гечип барян шаны:

— Сен бизиң иң ыгтыбарлы пенамыз! — дийип уградылар.

Бирденем мэрекэниң ичинде хышы-вышы гүррүңлер көпелди. Илки ювашлык билен гулага пышырдалып айдылян сөзлер соңабака барха гаталды. Дуранларың бири Гызылгумдан чарваларың гачып гелендиги, оларың гумда горкунч монголлары гөрендиклери, халклары гыргына берижи ёвуз Чингиз ханың өз гүйчли гошуны билен гумуң ичинден окгунлы сүйшүп гелйэндиги, ене бир гүнден отлы сүтүн ялы Бухараның дервезесиниң өңүнде дикелҗекдиги барадакы хабары яйратды...

Дервүш лыбасына гирен бирнэче адам Чингиз ханың гошуныны еңмегиң мүмкин дэлдиги, олара пейкамыңам, гылыҗыңам өтмейэндиги, адатдан дашары гүйчлүдиклери, хэзире ченли хич бир халкдан еңилмэн, гайта хеммесини табын эдендиклери барада ховсалалы гүррүң яйрадярды. Бу айданларынам аз гөрйэн ялы: «Монголларың бойы адаты адамларыңкыдан эссе ярым узын, херси бир отурышына тутуш гоюны чиглигине иййэр, өзлерем гушуңкы ялы инчеҗик гүрлейэрлер» дийип, хасам йүрекяргынч затлары үстүне гошярдылар.

Бай тэҗирлер хем атлы бухаралылар топланышып, өз араларында ховсала билен пикир алышярдылар:

— Ёвуз Чингиз хана совгат-серпайлы илчи иберэйсек нэхили борка?

— Юрда айылганч уруш ховпы абанды... Халас болара чэре ёк! Эхлимиз ылла гай турян умманда болшы ялы, бетбагтлык толкуның тейине гидерис!

Эгни гыммат баха йүпек донлы, горкусындан яңа гөзлери петрэп дуран аррык гожа метҗидиң басганчагына чыкды-да, мэхеллэ йүзленди:

— Хорезмли мусулманлар! Маңа гулак асың! Сизи

алдава салдылар. Бизиң шахыншахымыз дини башгалар билен урушмага Самарканда дәл-де, Келифе — Эйрана тарап гитди. Ол шо ерде гизленжек боляр... Биз нәтсеңиз шейдиң дийлип ташланан адамлар. Ягдайымыз тупаның ичине дүшен сыпалдан энайы дәл... Бизе келләмизи этегимизе салың, дини башгаланң патышасының янына гидәймекден башга чыкалга галмады.

Башга бир ғожа онуң сөзүни бөлүп, хасам гаты гыгырды:

— Эглен башы гылыч кесмез дийипдирлер. Дагы башга чыкалгамыз бармы? Бизден салгыт йыгнамалы боланда-ха, ша-да, онуң ялягыларам мыдама янымыздады... Ине, индем душман Бухараның дервезесине голайлап, бизе горагчы герек вагтам ол эдил үркүзилен кейик ялы, уммадан чыкды!

Голайда дуран хас элёшан гейимли дервүш өңе окдурылды-да, гаррыларың икисинем ашак ителәп ғойберди. Даш бастанчаклардан тогаланып гайдан гаррыларың гыкылыгы гаты чиркииди.

— Ёк болуң шу ерден, шагаллар! — дийип, дервүш гыгырды. — Гылыч билен чапым-чапым этмәнкәм, гараңызы сайлаң!.. Яланчы кеззап, бинамыс, дөнүк диерлер сизе! Мен какам хакда япа дегмежек ялан геп яйрадяңыз!

Дервүш ужы чиш белент телпегини, оңа чатылып, йүзүни япып дуран булашык сачыны хем яма-яма көне япынжасыны сыпырып зыңды... Шондан соң ол эгни гара чәкменли, кемери салланып дуран келте гылычлы яш йигиде өврүлди.

— Желалетдин! Батыр Желалетдин! — дийип, оны танан бухаралыларың бирнәчеси гыгырды. — Бу Хорезм шасының оглы. Сен бизиң арамызда бол, Желалетдин!

Онуң йүрекден чыкян дуры сеси әхли адамы үшерилип гулак асмага межбур этди:

— Араңызда болуп, мәхрибан топрагымыз үчин сиз билен бирликде сөвешмекчи. Ким ватаныны сөйүп, онуң үчин жандан гечмәге тайын болса, эсгерлериң хатарына ғошулсын! Шәхериң он бир дервезесинем дессине япың! Душман эгер Бухараны басып алмага геләенде-де, бизиң белент, гадымы диварларымыза кәр эдип билмезлер. Бизе ғоркар ялы нәме бар? Эгер горкжак болсак, өлүмденем хас бетер затдан — өз халкыңа дөнүклик этмекден горкмалы... Мен ватанымызың азатлы-

гы үчин жаныны орта гоюп билжек герчек йигитлери өз дашыма топлаян. Шейле йигитлер билен душманы күл-пеекүн этжегимизе ант ичйән.

Яш бухаралылар әхли тарапдан Желалетдине тарап омзап утрадылар. Гаррыларың кәбири ене-де гыгырып башлады:

— Ол аклы чашана тулак асман! Ковуң оны! Яш болансоң, ховайы гүрләп дур. Мунуң ялы мөхүм ишде гаррыларың пайхасына бил багламалы.

Яш бухаралылар оларың ал-петинден алдылар:

— Сизиң бар пайхасыңыз гечиңки ялы сакгалыңызда. Горкыңыздан яңа аклыңыз чашып, намысы, буйсанжы, эдерменлигем унудыпсыңыз.

Бирден йүзүнде реңк-пет галмадык бири мейдана атыны йүзин салып гелшине гыгырды:

— Душманлар үстүмизи басды. Олар шәхериң әхли чыкалгасыны габадылар.

Бада-бат жын даган ялы болан мәхелле горкунч атлылары сынламак үчин гала тарап эңди.

Желалетдин метжидиң басганчагында аркайын дуршуна өзүне эстер болмага дөвталап яш йигитлер билен өңде дуран гөреши нәхили эденинде гөвнежай гурап болжакдыгы барада пикир алышярды.

X. Эдермен Тимур Мәлик

Демри диңе демир билен юмшадып болар. Мөжегиң таршысына мөжек хәсиетини уламалы.

Нызамы.

Энтек Хорезмиң Отрарың голайындакы серхединде дурка Чингиз хан огуллары Угедей билен Жагатая шейле буйрук берди:

— Сиз тә хөчжет Ыналжык Гайыр ханы дири эле салянчаңыз, Отрарың габавыны айырмаң. Оны мең яныма зынжыр билен сарап гетириң. Оңа энтек гөрүлмедик жеза бересим гелйәр.

Улы оглы Жуча Жент хем Енгикент шәхерлерини алмагы буйруп, гошунының бейлеки бөлеклерини башга тараплара ёллады.

Чингиз хан Алак Нойоны бәш мүң атлысы билен Бенакет шәхерини алмага утратды: шәхери гыпжакларын

отряды горамалыды. Үч гүнлүк габавдан соң гыпҗаклар хем шәхериң бейлеки илаты бай тәҗирлери совгат-серпай билен аман дилемек үчин монголларың үстүне ибердилер. Алак Нойон олара эркек гөбеклилериң әхлиси шәхерден чыкып, эсгерлер, хүнәрментлер хем бейлеки халк айры-айрылыкда хатара дурсун дийип буйрук берди. Хачан-да эсгерлер яракларыны гоюп бир тарапа чекилен махалы, монголлар чозага-да, оларың әхлисини гылычдыр пейкамдан гечирдилер.

Бейлеки адамларың иң гүйчлүлерини сайлап, онлуклара, йүзлүклере хем мүңлүклере бөлдүлер-де, өз адамларындан баштутан белләп, мал ялы сүрдүлер. Олар шәхерлере хүҗүм эдиленде галалары юмурмалы, илки болуп дөшлерини ока гөрмели адамларды.

Бенакетиң илаты шонда оларың рехим-шепагатына бил баглап, мейлетин табын болмагың нәмедигине гөз етирдилер. Мәхрибан топрагыны, машгаланы иң соңкы дамҗа ганына ченли горамалыдыгына дүшүндилер. Монголларың масгаралап гөвүн солпусындан чыкан аяллардыр гызлары әрлериниң, какаларының, доганларының нәбелли бир тарапа сүрлүп барянына гөрүп, сачларыны яйып, йүзлерини йыртып эңрешдилер... Эмма эййәм гичди, хич ерден көмек гелҗек гүманы екды!

Елда монголлара гарахытайлыларың аламанчылары хем бейлеки тайпалардан болан гарым-гатым адамларың топары гошулмак билен, Алак Нойоның гошуны онларча мүң эсгере етди. Бу гошун чалт акян көп сувлы Сейхун дерясының кенарында ерлешйән Хоҗант шәхерине етди. Шәхериң илаты өз галаларының берклигине бил баглап, монголларың мейлетин табын болмак барадакы талабыны рет этдилер.

Шәхере яп-яңы харбы ише түрген, батырлыкда якасыны танадан, гөнүмел хем тутанъерли Тимур Мәлик баштутан сайланыпды. Ол хайдан-хай деряның ики шаха болуп бөлүнйән ериниң якынындакы адада гала салмага гиришди. Ол ере көп мукдарда ярат хем иймит алапасыны дашатды.

Шәхере хүҗүм эдйән монголлар есирлери өңден гойбердилер, олары гамчыдыр гылыч билен сайгылап, Хоҗандың диварларына сөелен мердуванлара дырмашмага меҗбур этдилер. Шәхериң илаты узак вагтлап эдерменлик билен сөвешди. Йөне өз топлан байлыгыны әхли затдан илери тутян түчҗарлар: «Бизиң өз доганларымызың гаршысына уршасымыз гелёнок» дийип гыгы-

рышдылар. Соңам Тимур Мэликден гизлинликде атлы яшулуларың бирнэчесини кэн совгат-серпай хем «Биз сизиң рехимдарлыгыңыза бил баглап, шэхери горамагы бес этмеги мүвесса билдик» диен хабар билен монголларың үстүне ёлладылар.

Бу дөнүклиги вагтындан гич дуян Тимур Мэлик мүң саны эдермен йигиди билен эхли гайыклары алды-да, адада орнашды. Хожандың илаты болса шейтселер уруш бес эдилер диен тама билен шэхериң дервезелерини ачдылар. Монголлар бада-бат шэхере күрсэп гирдилер-де, дереге ярар ялы затларың эхлисини таладылар, гүнэсиз гаррыларың, аялдыр чагаларың мүңлерчесини гырдылар... Шэхерде энчеме гүнлэп эден-этдилик хөкүм сүрди.

Сонра монголлар хытайлыларың даш зыңян машыны билен ададакы галаны ока тутдулар. Йөне дашларам, эпет окларам беркитмэ етмэн, патлап гачярды. Монголлар Хожандың эхли яш йигитлерини, Бенакетден хем бейлеки обалардан алнан есирлерем гошуп, элли мүң төвереги адамы деряның ики кенарына топладылар. Олары онлуклара хем йүзлүклере бөлдүлер-де, иң голайда үч фарсахлыкда (21 км. чемеси) ерлешйэн дагдан даш чекдирип, Сейхун дерясыны беклемек карарына гелдилер.

Шол вагт Тимур Мэлик он ики саны сал ясатды-да, үстүнем монголларың одундан горанар ялы, палчыга эйленен өл кечелер билен япдырды. Бүтин төверегинде-де пейкам атар ялы ышлар гойдурды. Ол хер гүн даңданлар саллары алты-алтыдан деряның ики тарапына-да уградярды. Эсгерлер душман билен газаплы сөвеше гирйэрдилер. Душманың атян отлы пейкамлары оларың салларына зыян эдип биленокды.

Тимур Мэлигиң табшырыгы боюнча эсгерлер гижесине ханжарларыны дишлеринде тутуп, сес-селемсиз душман лагерине чозярдылар. Укуда ятан монголларың үстүне дуйдансыз дөкүлйэрдилер-де, энчемесиниң жаныны жэхеннеме ёллап, олары хемише ховп астында саклаярдылар.

Монгол гошунындакы өкде хытай уссалары тэзе, хасам гүйчли машынлары ойлап тапярды. Дашлары хем уллакан оклары узак аралыга зыңып билйэн шол машынлар Тимур Мэлигиң гошунына улы зыян етирип башлады. Ягдайының чыкгынсыздыгына төз етирен Тимур Мэлик гараңкы гижэни пеналап, гаты кэн гайык-

дыр сал ясатды-да, әхли затларыны йүкләп, эсгерлериниңем барыны шюлара мүндүрди. Бирденем, гайыкларың, салларың әхлисинде алав якып, летде ютлап, деряның гүйчли толкунларының угруна отлы акым болуп ёла дүшди.

Монголлар деряның ики кенары билен олары ковалап уградылар. Тимур Мәлик гайыкдыр салларыны душманың үстүне угрукдырып, яйдан пейкам ягдырып, олары ыза серпикдирйәрди. Ол монголларың Бенакетиң янында деря гермән демир зынжырыны бир зарбада үзүп, ене-де өңе гитди.

Монголлар дерьяда хас гүйчли пәсгелчиликлер гурап болаймасын дийип ховатыр эдип барян Тимур Мәлик Бар-Халыгкендиң якынында уллакан ат сүрүсини гөрди. Ол гайыкларыны, салларыны саг кенара диреди-де, әхли эсгерлерини ата мүндүрип, сәхра тая йүзин салды. Монголларам оларың ызына дүшди. Тимур Мәлигиң эсгерлери атың башыны чекип, сөвеше гирйәрдилер, душман ыза серпигенсоң, ене-де ёлларыны довам эдйәрдилер.

Хич кимиң боюн эгеси теленокды. Оларың көпүсине монгол лагериниң ичинден саг-аман гечип, халас болмак башартды. Гүнбатара гидип отурышларына олар ахыры Желалетдиниң топлан гошунына бирикдилер.

Бирнәче эсгер билен галан Тимур Мәлик атларының гүйжүне бил баглап, сөвеш билен барха сәхраның жүммүшине чекилйәрди. Әхли ёлдашлары өлүп, еке өзи галан Тимур Мәлигиң янында бары-ёгы үч пейкам барды. Ол үч саны монголың өз үстүне ат салып гелйәнини гөрди. Пейкам билен гелйәнлериң бириниң эдил төзүнден жайдар урды-да, бейлеки икисине тылыч сырып топулды. Олар бада-бат атларыны ыза өврүп, гачдылар.

Окданында ики пейкамы галан Тимур Мәлик чөлүң ичинде Хорезм гошунының аңтавчыларының дүшлән гуюсының үстүнден барды. Олар гарры серкердә демгир дуран ат бердилер. Тимур Мәлик шол ат билен Үргенже барып, гелжекки сөвешлере тайынланып уграды...

XI. Бухара өз келлесини монгол гылыжының астында гойяр

Гүйчли душман чозуп, юрда өлүм ховпы абанан махалы мәхрибан топрагы горамак үчин агыз бирикдирип, бир кувватлы юмруга дөнметиң ерине ики саны душ-

манчылыклы лагере бөлүнен шәхер өз-өзүни хеләкчилиге сезевар эдйәр!

Бухара-да шейле гүне душди.

Мор сакгаллы Чиңгиз ханың өз өңдәки отряды билен пейда болуп, шәхериң илатыны горкузмак үчин сары чадырыны иң улы дервезесиниң өңүнде дикен гүнүндәки ягдай барада бу вакаларың шаяды болан сене языжысы шейле язяр: «Горкудан зәхреси ярылан шәхер илаты рухдан дүшүп, боюн эгижиликден, ялбармакдан хем гыйматлы совгат-серпайлар билен вагшы монгол басыбалыжысының рехимдарлыгына бил багламакдан башга хич зат этмеди». Оларың бары Бухараның гүлүни чүртйән, деми ер ярян хөкмүрован адамларды. Эли ярат тутянларың башыны жемләп, гадымы шәхериң диварларына ерлешдирмели, тораныша баштутанлык этмелилерем шол адамларды.

Бейле этмеден гечен, гайта өзлери басга дүшүп, элеврешйәрдилер.

— Сөвешсиз бир ягдай этжек болмалы! Хәзир пайхаслылык билен боюн эгенден говусы ёк! Желалетдин гөреше чагыран болуп, диңе кераматлы Бухараның ишини гайтар. Алланың назар салан шәхериндәки кераматлы ымамларың догасы монгол хөкүмдарының хер ненең тошуындан гүйчлүдир. Гойнунда гаты кән кераматлы ата-бабаларымызың мазары ятан Бухара эбедилик берклигине, аң-билимиң өйи хем магрыфет асманының парлак йылдызылыгына галар! Сөвдагәрлер, склад эелери, ымамлар хем алым уламалар ялы шәхериң иң бай адамларының торкушы бейлекилеринем чакы дәлди. Олар өз топлан уммасыз байлыкларындан, бол-телки дурмушларындан эл үзмежек болуп чытрашярдылар. Йөне бу яплашып дуранлардан башга шәхериң эсасы илаты хүнәрментлерден, мистәрлерден, яраг ясаянлардан, уссалардан, эрчилерден, күйзегәрлерден хем оларың көп санлы шәгиртлеринден ыбарат онларча мүң гарамаяк зәхметкешлерден ыбаратды. Шәхериң берк галасының чозушы узак вагтлап саклап билжегине ынанян ол адамлар мекир монголлара эглишик этмән, барлышыксыз гөрешмегиң тарапдарыдылар. Йөне оларың барының гүйжүни бир ере жемләп, айгытлы гөреше угрукдырып билжек сердар герекди.

Тимур Мәлигем, бейлеки гарры, тежрибели серкерделериң ислендигем бу ишиң хөтдесинден гелип билжекди. Йөне херси өз отрядына баштутанлык эдип, мон-

голлар билен сөвешмәге тайынланян ол серкерделер Бухарадан узакдады.

Адамларың көпүси Желалетдиниң сердар боларыны исләп:

— Ол шахыншахыңам көмекчиси болды. Харбы ишденем говы баш чыкаряр. Иргиз дерясының янындакы сөвешде монголлара гөз гөркезен адам! — диййәрдилер.

Бейлеки бирнәчелер гаршы чыкып, шейле диййәрди:

— Бухараның байлары солтан Желалетдини йигренйәрлер. Желалетдин өзлеринин монголлар билен геплешигине пәсгел берип, герекмежек гыргынчылыга себәп болар өйдүп горкярлар...

Бай яшулулар өзлериниң гизлин маслахатында Желалетдини Бухараның душманы, эхли мусулманлара хөкүмдарлык этмек үчин алла тарапындан иберилен бейик Чингиз ханың гаршысына халкы өжүкдирижи хөкмүнде гүнәләп, оны гөрлен еринде өлдүрмели диййлен буйрук билен бүтин шәхере етмиш саны жансыз ёлладылар.

Желалетдиниң вепалы ёлдашы Гара Ханжар мәхелләниң арасында айланып йөршүне жеделлешйәнлериң, горкусындан гирере дешик тапман хүңүрдешйән налажедейинлериң болшуна гахары гелип, сеңригини йыгырярды. Бир ере баранда ол: «Желалетдини хем Гара Ханжары тутуп, шәхериң хөкүмдарының янына элтмели» диен сеси эшитди.

Даражык гараңкы көчә совлан Гара Ханжар ызындан бәш саны адамың гелйәнини гөрди. Ол әдимини хаяллатды-да, диварың бурчуны пеналап дурды. «Булар жансызлар болмалы. Мени эле саларыс өйдйәндирлер!» диййип ичинден пикир өвүрди.

Жансызларың икиси деңине геленде Гара Ханжар оларың еңсесинден пенжеледи-де, бар гүйжи билен сүсүщдирди. Гара гана боялан ики киши жынссыз увлады. Бейлеки үчүси бирнәче әдим аралыга гачдылар-да, аяк чекдилер. Гара Ханжар топулып оларың бирини гылычдан гечирди. Галанлары улы гыкылык турзуп, зут гачдылар.

Гара Ханжар шәхер диварының гапдалы билен узалып гидйән даражык гараңкы көчеден хайдап уграды. Кәвагт эгни ичине паты-путусы салнан дүвүнчекли ёлагчы, чагаларының элинден тутуп барян аял я-да бирдир-икидир гарры-гурты болаймаса, бу көче имисалалыкды.

Бирден гаравулың дурян гөзарасының янында онуң гөзүне бир гара каклышды. Ол Желалетдинди.

— Мен хәзир әхли базарлары айланып чыкдым. Адамлар аклындан азашыпдыр — дийип, Гара Ханжар сөзе башлады. — Хут учудың гырасына барярлар. Эртир монголлар Бухараң үстүнде ахырзаман гопдурарлар. Йөне нәме үчиндир шәхериң эелери кераматлы Бухараң багтлы гелжеги барада янраярлар, Желалетдин солтана хем душман билен сөвешмек ислейәнлериң әхлисине нәлет окаярлар.

Желалетдин шейле дийди:

— Бизе бу ерде галмак болмаяр. Улы хем узак вагтлык уруш үчин гошун топламак герек. Мен атлы отрядың гаравулы билен геплешдим. Хәзир ол атларың янына гитди. Бизе бир топар тылдан өрүлен сыртмак гетирмәге сөз берди. Гаравул олары бири-бирине чатып, бизи галадан саллар. Шейдибем, бу ери терк эдерис. Мен оң бу хызматына ики саны алтын пул берейин дийдим.

Хә диймән гаравул гелди. Онуң ызында башга-да бирнәче адам барды. Гара Ханжар олар билен сөвеше тайын болуп хешерленди. Йөне атлы отряддан болан ол бәш адамың Желалетдини сорамагы билен ягдай ене өңки каддына гелди.

— Солтан, бизем сең билен гитмекчи. Бу ичянлардыр мөйлериң шәхеринде галарлык ёк. Сең янында болуп, мәхрибан топрагымыз үчин сөвешесимиз гелйәр. Йөне атларымыз бәрде. Шолары нәтсеккәк? Йүп билен ашак саллаб-а болмаз.

Желалетдин олара йүзленди:

— Шу гүнден бейләк сиз мең доганым. Сиз я-ха эртир дервезе ачылар велин атларыңыз билен чыкың-да, Келиф тая уграң, я-да атларыңыздан гечип, хәзир ызыма дүшүң. Шу ики ёлуң хайсы гөвнүңизе жай болса сайлайың.

Йигитлер атларына дөзмән, эртир Желалетдиниң ызындан етмәге сөз бердилер.

Гара Ханжар белент дивардан илки болуп салланды. Онуң ызындан Желалетдин, иң соңунданам гаравул ашак дүшди.

Үч ёлагчы тиз-тиз әдимләп Бухарадан ара ачып угранларында йүзүни булут өртен нурана ай сес-селемсиз ятан жеңңеликден хаяллык билен галып башлады. Олар Желалетдиниң төверегине эдермен йигитлери топ-

лап, урша тайынлык гөрмеги йүрегине дүвйән ери болан Овган дагларына тарап йөнелдилер. Җелалетдиниң ёлы чага вагтындан башлан кән гезек барып гөрен ерине — Тимур Мәлигиң мүлкүне тарапды. Серкерде өзүниң ав эден ваггында хем сөвеше гиденде мүнйән иң говы атларыны бу мүлкүнде саклаярды. Бу ерде онуң уллакан багы болуп, ичинде ики саны гаплаң, гара сугун, бирнәче җерен, ики җүбүт екегапан, он чемеси гулан хем бейлеки хайванлар гезишер йөрерди. Хорезм шасы Мухаммедиң өзем кәвагт бу бага гелип, келтеҗик найза билен окдурылып барян сугуны я-да гуланы авламагы говы гөрерди. Ол екегапан авуна атлы чыкарды. Бирден гарры екегапан шаха топулаянда-да горар ялы, бирнәче йигит онуң төверегинде боларды.

Җелалетдин Тимур Мәлигиң сүрүсинден өзүне хем ёлдашларының херсине бирини мүнүп, бейлекисине-де йүкдүр ийм йүкләр ялы ики атдан сайлады.

— Шунча говы атларыңызы аланым үчин небсиң агырмасын — дийип, ол мүлкүң гөзегчисине гөвүнлик берди. — Биз бу атларда душман билен гарпышмакчы. Эгер сен мүлкде сакланян затлары Келифе я-да ондан ары бир ере ашырып етишмесең, әхлиси вагшы монголлара олҗа болар. Өзүнем аман гоймазлар.

Ир билен бейлеки галан йигитлерем атларыны йүзин салып гелдилер. Олар шәхериң эелериниң он ики дервезәнем ачандыкларыны, горкунч душманларың кераматлы Бухара күрсәп гирип, әхли зады таландыкларыны, иң бай яшулулардан башлап, әхли адамлары тыраңдыкларыны, диңе хүнәрментлери сайлап, мал ялы өз алыс юртларына сүрендиклерини гүррүң бердилер.

— Инди бизиң өңүмизде таты кын ёл ятыр — дийип, Җелалетдин ёлдашларына йүзленди. — Биз монгол гошунларының гапдалындан билдирмән гечмели. Мен какамы гөзлемәге гитмекчи. Оны тапып, өз кувватлы гошуна баш бол-да, гелмишеклер билен сөвеше сүр диймекчи.

Җелалетдин өз ёлдашлары билен гүнбатара тарап ёла дүшди. Ол Хорезм шасы Мухаммедиң нирә гидени, хайсы ерде гизленйәни барада әхли ерден сораг салярды.

XII. Әхли зады барка, түвмаяк галды!

Хорезм шасы Мухаммет Бухараны ташлап, Самарканда тарап ёла дүшди. Гидип баряркалар ол бирден совулды-да, ёлбеледе Җейхундан гечилйән ердәки Келифе барян ёлы гөркезмеги буюрды. Шаны ики йүз чемеси харбы баштутанлар хем йигитлер гораярды... Олар илки бада шаны вепалы гораглап, әхли буйрукларыны ерине етирйәрдилер. Дурабара хөкүмдарың берйән үзлем-саплам табшырыклары, барян угруның анык дәлдиги адамларда аласармык дуйгы дөредип, олар гачып-тезип уградылар.

Ша өз серкердеси Тимур Мәлигиң шәхериң четиндәки мүлкүне гелди. Ол ерде йигрими дүеден ыбарат уллакан кервен хем кырк ат шаха гарашып дурды. Дүелере йүкленен гайыш сандыкларда Хорезм шасы өз ата-бабаларының узак йылларың довамында топлан генҗи-хазынасыны, алтыныны алып барярды.

Өзүни ал-арвахлар ызарлаяндыр өйдүп басга дүшйән хөкүмдар ховлукярды. Ол гиҗелерини чирим этмән гечирйәрди. Бейтмесиниң себәби барды: ир билен онуң ёрганының үстүнден чадыры чар тарапдан дешип гечен пейкамлар тапылярды. Шонуң үчинем, ол ятян ерини хер гиҗе үйтгедйәрди.

Онуң ёлы демиргазык Эйраның иң эсасы шәхерлериниң үстүнден гечйәрди. Нирә барса ерли беглер, ханлар хөкүмдары улы хормат-сылаг билен гаршылаярдылар. Йөне ша кервен пәсгел берени үчин төвүн диен тизлигинде херекет эдип биленокды. Бистам галасына баранда ол өз эмири Тәҗеддин Омара сандыкларың бир бөлегини табшырды. Олары чуң ерземинде гизләп, үстүнем гум билен гөммеги саргады. Бейлеки сандыклары болса Адрахан галасына ибермәге буйрук берди.

Соң бу хазына барада халкың ичинде хер хили эртекә чалымдаш гүррүңлер яйрады. Йөне Хорезм шасының шол бимөчбер байлыгының анык ыкбалы хич киме мәлим болман галды.

Ондан соң Мухаммет ша көне-күшүл гейиме гирип, гүйчли дайхан атына мүнди. Шейдип гидип барышларына деңзе голайланларында онуң отряды монголлар билен чакнышмалы болды... Чингиз хан өзүниң иң эдермен хем тежрибели серкерделери Субудай билен Җебәни он мүңлүк гошуна баш эдип, дүнйәниң о четине ченли гитмелем болса гидиң-де, Хорезм шасыны тутуп ге-

тириң дийип иберипди. Сөвеш газаплы болды. Мухаммет шаның өзем эдерменлик билен сөвешип, гылычдыр найза билен үч монголың җаныны җәхеннеме иберди. Соңам Этрек дерясының ашак акымларындакы җеңңеликде гизленди.

Җануй велаятының эмирлеридир ханлары сең хызматыңа тайын дийип, тагзым эдип Мухаммедиң янына гелдилер. Халыс тапдан дүшен кеселли ша:

— Хей, ериң йүзүнде маңа монгол гылыҗындан дашракда демими дүрсәр ялы асударак ер тапылмазмыка?— дийип, текрарлаярды.

Шонда эмирлер эгер-де ша Абескун (Каспи) деңзиндәки адаларың бирине өзүни атса, аматлы болар диен карара гелдилер.

Ша айдыланларың әхлисине кайыллык билен разылашды. Онуң мүнен кичиҗик тайыгы хич хили яшайыш аламаты ёк ялы төрүнйән кичирәк ялңыз ада тарап йөнелди.

Хачан-да гараяг чалнан оңайсыз тайык ызына угранда йүзи гараөрт болан Хорезм шасы аданың чәгесөв бурнагында оя батып, алыслара середип дурды. Күрекчи түркменлер гытак чал елкени галдырдылар. Шаны уградан эмирлер хөкүмдарың назары өзлерине гөнүгени үчин хич тарапа айланмага богунлары ысман, гайыгың үстүнде эллерини гарынларының үстүне гоюп, тагзым эдип дурдулар.

Елкени елден долан гайык ыранды-да, толкунлары бөвсүп, алысда думанлап төрүнйән Эйран дагларына тарап бадыны чалтландырды.

Инди Хорезм шасыны өз ватаны хем ондакы хемише нәгиле, питнечи халкы билен баглаян арагатнашыкларың әхлиси үзүлди. Монгол атлыларам, чыпар Чингиз ханам инди оңа ховп саланокды. Бу ерде чырпының, ятан умманың ортасындакы адада гечмиши ахмыр билен ятламага, хәзирки болян затлара керемара баха бермәге, гелҗек барада ойланмага нәче дийсең вагт барды.

Шаның бир айлап иер-ичери үпҗүнди. Эмирлер чәге алаңларының арасындакы ойтакда тара өй дикип, онуң ичине мис газан, бир халта түви, гоюн ягы, мешик, пил, палта хем бейлеки герек болайҗак зерур затлары салыпдылар.

Хер гүнки ийҗек-ичҗегини өзи тайярламалы шаның инди дервүшден кәнбир тапавуды ёкды.

Голай бир ерден эшидилен шытырды, пышырды шаның пикирлерини дув-дагын этди. Ол төверегине ялтакланда, депеҗигиң үстүнде өсен чалымтыл өсүмлигиң арасында эгинбашлары сал-сал, айылганч кешпли, чишен чым-гызыл йүзлери габарчыклар билен өртүлен бирнәче адама гөзи дүшди.

Өзүне тарап эмедеклешип гелйән бу гөрүлмедик махлуклары сынлап дуран ша: «Булар нированден чыкды? Адам кешплерем-ә ёк булаң... Йүзлери дагы нәтеңет?..» дийип ойланды.

— Ким сен? — дийип, оларың хайван сыпатлы бири гыгырды. — Бизиң адамыза нәме үчин гелдиң?

— Сизиң өзүңиз ким?

— Биз худайың гарган хейвере кеселлилери. Дирем болсак, өлүден пархымыз аз. Серет, ине, муң эхли бармаклары, оң болса дабанлары хем эли тирсегинден гопуп тачды. Шоң үчинем ол эмедекләймесе, йөрәп биленок. Муң дили гопды, шондан бәрем лал.

Мухаммет ша дымып дуршуна хол алысда гара нокада дөнуп, гөзден йитип барян гайык барада ойланды. Ол ызына дөнди-де, хас-хас эдип, чәгесөв бурнага тарап энди. Баршына-да, деңзиң кенара зыңан гуры япракларыны, шахалардыр габыклары үйшүрип алав якды. Гойы түссе бурум-бурум болуп асмана гөтерилди. «Бу түссәни кенардакылар гөрүп, гайыклы гелерлер-де, мени ызыма экидерлер — дийип, Мухаммет ша эшидилер-эшидилмез самырдады. — О ерде уруш гидип, эхли ерде татар атлылары гаймалашянам болса, оваррам. Олар дири, сагдын адамлар. Бу дири маслыкларың арасындан гидип, оларың агыларыдыр түлкүлерини эшитмек — барыпятан багтлылык. Ине, шу ерде мен өз өмрүмиң хич киме терек дәлдигине дүшүндим».

Ша бирнәче гүнүни алавың янында гечирди. Эшиклерине, иер-ичер ялы затларына гөз дикип, чар тарапдан бөсңешип гелйән хейвере кеселлилерден горанмак үчин ол найзасыны элинден сыпдыранокды.

Келлесинде агыр пикирлер ат салярды: «Бетбагтлыклардан долы бу агыр йыл эдил тупан ялы башымдам иниып, мени отуран белент орнумдан гайдырып гойберди... Эхли задым барка, түвмаяк галдым».

Дeпәниң аңырсындан хейвере кеселлилер увлашярдылар, даш зыңярдылар.

— Чалтрак өл! — дийип, олар гыгырярды. — Гара-

шып халыс болдук. Сең затларыны, иймитиңи пайлашасымыз гелйәр! Биз ач!..

Хорезм шасы ериндән турды. Алысдакы эйран дагларына середип дуршуна, ол хенизем белент елкенли гайык гөрнер өйдүп, гөвүн йүвүрдйәрди. Агыр, эҗирли пикирлер оңа язылганлык беренокды:

«Мениң бейик, гүйчли, өзүме табын халкым барды. Шаларың гөзи гидйән белент шәхрадым барды. Ахыры нәме болды? Самсык ялы, элимдәки багтымы ташлап гайтдым. Индем айылганч өлүмиң гырасында дуруп... Оглум көпем болса, бири җуда үйтгешикди. Көп ишлерде мең маслахатчым болупды. Аклы чашан эҗемиң йигренҗи маслахатларына эерип, оглумың гөвнүне дегдим, вепалы достумдан җыда дүшдүм. Җелалетдиниң бу ере гелмеҗеги белли! Ол хәзир мәхрибан топрагыны горап, монголлар билен гарпышяндыр. Эгер бирден сөвешде вепат болайса-да, халк ол хакда аҗап айдымлар дөредер, ады асырларбойы шөхратланар! Мен дәлирәп йөрүн едйән... Гулакларыма шол айдымлар эшидилйәр. Ол овазлар эдил булутлардан гелйән ялы... Эзиз оглум! Сени ене екеҗе гезек гөрүп өлсем, арманым ёк!..»

Думан гаплан деңзиң гиңишлигинден йигитлериң сөвеш айдымының сеси юваш җадан согуп эшидилйәрди. Бирден укудан айңалан ялы болуп бурнага тарап ылган хөкүмдарың гөзлери өзүне тарап гелйән гайыгы сайгарды. Узын күреклериң хер талгамасы гайыгы ада якынлашдырярды. Гыра гелип дирелен гайыкдан Җелалетдин бөкүп дүщди-де, какасына тарап оқдурылды.

— Кака, кака! Сең диридигиңи гөрүп, мен өрән шатландым! Сени ызыңа алып гидейин дийип гелдим.

Мухаммет ша оглуны гуҗаклады. Олар керт кенарда янашык отурдылар.

— Өмрүмиң соңунда алланың гарашык эдип, сең дидарыңы ене бир гезек гөрмек багтына миессер эденине мен йүз-де-мүң шүкүр! Мең инди ахырым голайлады. Табым барха餘селйәр. Эййәм өзүме габырам газып гойдум. Сен мең җеседими шол ерде җайла-да, үстүмде уллакан алав як. Йөне өлүмимиң өң янында сенден бейик Хорезмиң ыкбалыны билесим гелйәр.

Җелалетдин нәме үчиндир диңе өлүм хакда түрлейән какасына ховсала билен серетди-де, сөзе башлады:

— Уруш эдил айылганч янгын ялы, Бейик Хорезмиң эхли ерини гаплап алды. Газаплы монголлар эхли

ерлерде ат дабырадып йөрлер. Олар парахат илатын башына оюн салярлар. Иң говы хүнәрментлери топлап, өз алыс юртларына сүрйәрлер. Нәлет сиңенлер аялларДыр чагалара-да рехим эденоклар. Хорезмиң гана боялан топрагы өзүни горамага, душманлардан ар алмага чагыряр.

Мухаммет ша эхли гүйжүни жемләп, кынлык билен ериңден турды-да эгри гылыч салланып дуран кемерини өз билинден айрып, Желалетдине дакды. Йигитлериң әхлиси голая гелди.

— Сөвер оглум! Ата-бабаларың болан Хорезм шаларының небересиниң кераматлы тылыжыны сең билиңе дакян. Эдил хәзирки вагтда Бейик Хорезмиң хорланян илатыны диңе сең халас эдип билжегиңе ынанян. Йигитлер, сизиң өңүңизде Хорезмиң тәзе шасы, солтан Желалетдин дур! Бу эдермен, яш. Сизи арзылы еңишлере диңе шу етирер!

— Узак яша хем шалык сүр, Желалетдин! — дийип, йигитлер шовхун турузды. — Басымрак душманларымызың меркини бер!..

Халыс ысгындан гачан Мухаммет ша энтиреклэп йыкылды.

Ылгап баран Желалетдин оны голдап, дикелтжек болды.

— Оглум, азара галма. Мен авы ичдим. Хош гал, сөвер оглум! Ватана ховп абананда оны ташлан адамың яшамага хакы ёк!..

Желалетдин элини дөшүне гоюп, чуңңур оя батып көп вагтлап дурды. Йигитлер бир гырада онуң бержек табшырыгына гарашып отырдылар. Ол бирден айңалды-да, көне тылыжыны ёкары гөтерип какасының дөшүнде гойды. Соңам батлы сес билен шейле дийди:

— Мен Хорезм дөвлетини хачан-да оны душманларың басып алып, паралаян дөврүнде доландырмалы болдум. Озалкы дуркундан диңе ады галып, өзи тупаның демине дүшен япраклар ялы дарган гошуна баштутанлык этмек мең пайыма дүшди. Йөне мусулман юртларының депесине чөкен бу гараңкы түмлүкде мен дагларда сөвеш алавыны якып, эдермен йигитлери өз дашыма топларын. Какамдан мирас алан гылыжым билен өмрүмиң ахырына ченли мәхрибан топрагымызы вагшы душманлардан арассаламак үчин гөрешжекдигиме касам эдйән!..

Желалетдин йигитлер билен бирликде какасының

жеседини мазара гойберди. Мерхум йигитлериң бириниң уллакан ак селлесинден эдилен кепене чолангыды.

Олар топлан гуры шахаларыны Хорезм шасының мазарының үстүнде үйшүрдилер-де, от бердилер. Одуң гызыл ялны гөйә булутлары ялап гайдян ялы дуюлярды. Желалетдин мазарың башындан көп вагтлап айрылмады. Йигитлериң бири онуң янына барды-да, элини эгнине гойды.

Гапдалдакы алаңың аңырсындан хейвере кеселлилер гыгырышып башладылар:

— Солтан Желалетдин! Биз бичәрелере-де эчилениңден садака бер. Биз какаң рухуна дога окарыс.

— Эй, худайың гарган бенделери! Мен шу гайыкда нәме гетирен болсам, бары сизиңки. Йөне сизем шахыншахың мазарыны горап, сарпасыны саклажагыңыза сөз бериң. Шейтсеңиз мен соңам гадырыңызы билерин.

Бирден туран шемал алавың диллерини тебил тапдырып, гайыгың елкенини чиширди.

Желалетдин хем онуң йигитлери хаяллык билен ададан ара ачдылар. Думана тапланан деңзиң гойнундан оларың сес гошуп айдян айдымының овазы көп вагтлап эшидилди дурды:

Гоч йигитлер сап тутуп,
Жеңе уграса эгер,
Душман чар яна даргап,
Чөпе-чалама синер.

Топуланда душмана,
Ёлбарс дейин гүйчлүдир.
Гылычлары ялав дек,
Ганымлардан өчлүдир.

Пейкам дек шувлап,
Атылар өңе.
Йигитлең херси
Тай гелер муңе!

2-нжи бөлүм

БАШБЕРМЕЗ ЖЕЛАЛЕТДИН

Хорезм шасы Мухаммет билен бирликде онуң өйүниң шугласам думана дувланды. Йөне намысы халас эдилди. Мунуң үчин ол Желалетдин солтана миннетдар болмалы.

Мухаммет Несеви.

XIII. Үргенжи ядыңда сакла!

Үргенч шәхериниң рехим-шепагатсыз монгол гошунларының хүжүминден еди айлап адатдан дашары кынчылыклара дөз гелип, гахрыманларча гoранышыны беян эдер ялы мынасып сөзи ниреден тапып боларка?! Бу горануша эхли киши — эркеклерем, аялларам, галаның диварларында сөвешйән эне-аталарына керпичдир даш дашаян көрпелерем гатнашды. Алланың өзи иң бир агыр гүнде шәхери горайжыларың эхлисини йылдызлар ялдырашып дуран сынына чолап еди гат асмандакы Эрем багына алып гитди! Шәхере зор салян вагшы монголларам онуң газабына дучар болдулар: Жейхун дерясының жошуп, ханасындан чыкан сувы бейлеки эхли затлар билен бирликде шәхере күрсәп гирен монголлары-да гүйчли бады билен сүпүрип экитди. Шейдип, Бейик Хорезмиң уммасыз бай пайтагты чөлүң ичинде хараба дөнүп, гугарып галды...

Көп сувлы Жейхуның чеп кенары билен барян ёлаггы деряның ашак акымларындакы чәгели дүзлүкде селеңләп гөрүнйән белент минара, мазар үстүнде бина эдилен овадан мавзолейлере, бир үйшмек кесеге өврүлен жайлара, гиден мейданы тутуп ятан улулы-кичили депелере габат гелер... Оларың бары энчеме ажайып көшклери, метжитлердир кервенсарайлары болан бай хем уллакан шәхериң гадымы гечмишинден гүррүң берйәр. Хәзир олар ачык гүнешиң астында дымып ятырлар. Ол ердәки гоюн бакып йөрен гарры чопандан: «Бу харабалар нәме?» дийип сорасаң, ол гөвүнжеңлик билен мундан еди йүз йыл өзалкы гадымы гечмиш, бу ерде Бейик Хорезмиң пайтагтының боландыгы, оңа дүнйәниң еди ыклымындан бай кервенлериң гелендиги барада гүррүң берер...

— Бу шәхерде бизиң бейик ата-бабаларымыз яшапдыр! Олар барада айдымлар, ровайятлар галыпдыр — дийип, гарры чопан башыны яйкар. — Соңкы несиллер бу шәхериң шанлы гечмишине гуванмалыдырлар.

...Гытак елкенли гайык хейвере кеселлилериң адасындан араны ачансоң Желалетдин солтан онуң угруны гүнорта — Субудай батырың баштутанлыгындакы монгол гошунларының Хорезм шасы Мухаммеди гөзләп йөрен ери болан Эйран дагларына дәл-де, демиргазыга — Маңгышлак ярым адасына тарап үйтгетди. Желалетдин ол ерде чәгесөв кенарда дүшүп, чар тарапдан ылгашып гелен чарва гыргызлар билен узак вагтлап сөхбетдеш болды. Солтан олара юрдуң башына нәхили агыр гүнүң инендигини, нәлет сиңен душманлар билен сөвеше гирмек үчин нәхили адатдан дашары тагалланың герекдигини дүшүндирди...

— Эгер-де биз гөреше башламасак, Бейик Хорезмиң эхли халкының петине гар ягар, жаханың гиңишликлерине пытрап, йитип гидер!

Гыргызлар Желалетдине хем онуң ёлдашларына мүнер ялы ат, гечмели кын ёлларында хорланмазлык үчин иймит бердилер. Кәбирлери болса ватан үчин сөвешмек ислеги билен эдермен солтаның топарына гошулды.

Олар тизлик билен ёл ашып Бейик Хорезмиң пайтагты Үргенже етдилер. Шәхериң даш-төверегинде алжыраңңылык, гайда-гаймалашыклык хөкүм сүрйәрди. Шәхерлилериң бирнәчеси гош-кетеллерини дүелере, эшеклере йүкләп, Гарагум чөлүниң жүммүшине тарап чекилсе, Үргенжиң голайындакы мүлклерде яшаянлар өз затларыны галаның ичини хас ыгтыбарлы сайып, шәхере дашаярдылар.

Түркан хатын Үргенчде көп йыллардан бәри Хорезмиң долы ыгтыярлы хөкүмдарыды. Ол хәзирки ялы ховплы ягдайда юрды эдара этмеги өз өсгүн дырнаклы кичижик пенжесине алып, эхли халкы ыңдарылып гелйән горкунч монголларың гаршысына гөреше галдырып билжекди.

Йөне ичигара ша хелей эхли затдан өңүрти өз башыны гутармак максады билен шәхерден гачмак карарына гелди. Ураамазының өң янында ол өз залымлыгыны ене-де бир гезек әлеме әшгәр этди. Хорезм шасы-

ның толастындакы айры велаятларың эмирлеридир беглериниң йигрими секизисиниң огуллары онуң көшгүнде яшап, тербиеленйәрдилер. Өз табынлыгындакы ханлар топалаң турузмасын диен максат билен, ша ол огланлары пайтагтда замун саклаярды. Түркан хатын өз көшк эмелдарларына шейле дийди:

— Бу огланлары янымыз билен экитжек болсак, бизе артыкмач азар. Булары бәрде галдырып гитмегем ховплы. Улалансоңлар, буларың Хорезм шаларының несилден-несиле гечип гелйән тагтына ээ чыкып, юрда хәким болар горкусы бар.

Шонуң үчинем, Түркан хатын желлатлара йигрими секиз шазаданы гайыга мүндүрип Жейхун дерясының ортасына элтмеги, аякларына агыр даш даңып, сува ташламагы буйрук берди.

Соңам хөкмүрован ша хелей Хорезм шасы Мухаммединң харемханасыны янына алып, уллакан кервен билен Гарагум чөлүни кесип, Эйраның демиргазык велаятына тарап гыссанмач ёла дүшди. Баран ерлеринде онуң бүтин кервени монголларың элине дүшди, бүс-бүтин таланды, аяллар нөкерлере пайланып, бейлеки адамларың эхлиси гырылды. Түркан хатының өзүни болса Чингиз ханың янына уградтылар. Монголларың хөкүмдары муңа хош вагт болуп нахар вагтында Хорезмиң озалкы ша аялының гапының агзында отурып, өз ватанының вейран болшы барада айдым айдып отурмагыны буюрды. Өзи болса оңа кәмахал гемрилен сүңк оклаярды...

Түркан хатын гиденден соң гыпжак ханлары нәме этжеклерини билмән, элевредилер. Олар гарамаяк иланың башына өңкүденем бетер оюн салдылар. Метжиде гөвүнли-гөвүнсиз гатнаян адамлары соңуны сайман енчмели дийлип рейислере буйрук берилди, шәхери горамак үчин герек диен бахана билен тәзе салгытлар гиризилди.

Пайтагтда баш хәкимлик солтан Хумар Тегиниң элине гечди. Ол гошунбашыларың харбы маслахатында монголларың хатыны гөркезди. Хатда илата: «Горкмаң-да, шәхериң дервезелерини ачың, монголлара ынанайың, олардан хич хили зыян гөрмерсиңиз» дийлен чагырыш барды.

— Олар билен ылалашаянымызда нәме боларка?— дийип, Хумар Тегин отуранлара йүзленди. — Әхли илаты гыргына берип, шәхери от-ялна габсадандан, олара

кән пач берип, иши парахат усулда чөзенимиз говы болса герек.

Гошунбашылар оңа гаршы чыкдылар:

— Патышамыз, сен монголларың Бухараның, Самаркандың, Мервиң хем бейлеки шәхерлериң илатының башына нәхили кыямат тогдурандыкларыны унудыпсың өйдйән? Шол шәхерлериң илатам яраглaрыны ташлап, аман диләпдилер. Монголлар оларың арасындан иң говы хүнәрментлери сайлап, өз юртларына иберипдилер, бейлекилерини болса ужуна токга демир беркидилен таяк билен уруп өлдүрипдилер.

— Нәхилем болса монголларың нәме ислейәнини билмегимиз герек.

Гиже Хумар Тегин якын адамларының бир топары билен гизлинликде Үргенчден чыкып, Чингиз ханың үч оглунуң — Жучының, Жагатайың хем Угедейиң мейлис гуруп отуран шәхериң четиндәки көшгүне бардылар. Ол ханларың өңүнде дилеге гелен ялы мысапырлык билен гол говшурып, баш эгди.

Монголлар оны кемсидижи гүлки билен гаршыладылар:

— Бизиң янымыза элиң бош гелдиңми? Шәхерлериңизиң дервезелериниң тылла ачарлары ханы? Бизден нәме ислейән?

— Мен көпден бәри Гүндогарың хөкүмдарының өңүнде чөк дүшүп, ери өпмегиң арзувындадым. Мени монгол гошунына алмагыңызы хайыш эдйән. Шонда бейик кагана вепалыдыгымы өз хызматым билен субут эдердим.

— Үргенжиң налажедейин горагчысыны биз башымыза япалымы! Хөкүмдар халыңа өз шәхериңе, мәхрибан топрагыңа хеммеден өңүрти дөнүклик эдениң үчин сең йүпүңе одун гоюп болмаз. Биз саңа өз эден ишиңе лайык жеза берерис.

Солтаны хем онуң янындакылары лагериң четиндәки ачык мейдана чыкардылар. Соңам эхли гейимлерини сыпырдылар-да, бил онурталарыны яздырып, ташлап гайтдылар.

Ол дири маслыкларың көп вагтлап жаны чыкмады. Гиже ачык гөзлерини йылдызлы асмана дикип ятышларына янларына гелип, этлерини чекеләп угран шагаллары ковмага-да межаллары ёкды.

XIV. Бүргүт ганатыны герйәр

Өз кичирәк отряды билен Маңгышлакдан Үргенже сат-аман телен Җелалетдин хаял этмән, харбы маслахатың гечйән ерине уграды. Ол ерде габарылышып отуран текепбир гыпҗак ханлары нәхили уруш этмелидигн барада пикир алышярдылар. Оларың арасында отуран үч доганы оны душман ялы гаршылады. Җелалетдин Мухаммет шаның өлендигини, өзүни күлли Хорезмиң хөкүмдары эдип белләндигини отуранлара хабар берди. Монголлар билен мукаддес урша баш гөтерен эхли гошуна баштутанлык эдер ялы какасының өз билине дакан алмаз гылыҗыны гөркезди. Маслахатда отуранлар оңа диңе бир ынанмазлык дәл, эйсем, ачык душманчылык билен гарадылар.

— Биз диңе бир мирасдары — Озлаг шаны билйәс. Гошуна баш болуп, монголлар билен сөвеше-де өзүмиз галдык. Башга гошунбашының бизе гереги ёк. Тизрәк шу ерден гараңы сайла. Эгер хәкимиети эле алмага далаш этсең, өзүңе-де, тарапдарларыңа-да масгарачылыклы өлүм гарашяр.

Җелалетдин илки сыгырып, ызынданам гүлди-де, шейле дийди:

— Сизиң Бейик Хорезмиң тәлей китабына язҗак сахыпаңызың шөхратлымы я-да масгарачылыклы болҗагыны вагт гөркезер!

— Угра, ёк бол шу ерден! — дийип, гыпҗак ханлары гылычларыны галгадып, газап билен тыгырышдылар.

Ягдая гөз етирен Җелалетдин бирчак йүрегиңе дүвен задыны ерине етирмек үчин пайтагтың иң улы базарына бакан уграды. Ол ерде базар мейданының бүтиң төверегинде демирчи уссаларың, мисгәрлериң, ярагы ясаянларың хем бейлеки хүнәрментлериң уссаханалары ерлешйәрди. Җелалетдин шол хүнәрментлериң яшулуларындан Беркуш пәлваны, Мухаммет Полат уссаны, Сурхад Хеким экәни хем бейлекилери гөрди. Олар шәхери нәхили горанында говы болҗагыны маслахатлашдылар. Җелалетдиниң гүррүңдеш болян адамлары ок гечмейән совут, хер ненең дөвүшлере-де чыдаян берк гылыч, еңил галкан хем бейлеки яраглары ясамакда өңүне адам гечирмейән уссаларды. Эхли кәрдешлериниң арасында оларың сылаг-сарпасы белент тутулярды.

— Бизем бу ягың гаршысына нәме алач эдип билҗегимиз барада энчеме ёла келле дөвдүк. Илки билен-ә

көмек я маслахат сорап, гыпжак ханларына йүз тутмалы дэл диен карара гелдик. Солтан Хумар Тегиниң олара бил баглап нэ гүне учраныны хеммэмиз билйэс. Бейик Хорезмиң иң улы шэхерлериниң бири болан Үргенҗиң гадымы, берк диварлары монголлары гечирмэн саклар диен ынамымыз бар. Йөне гыпжак ханлары нэме этмелидиги, кими гошунбашы сайламалыдыгы барада җеделлешйэнчэлер монгол шазадаларының үчүси пайтагтың дашкы дүнйэден арасыны үзмек үчин кемкемден онуң дашына айланды.

— Сиз нэме этдиңиз? — дийип, Җелалетдин сорады.

— Биз шэхери бөлеклере бөлүп, херсиниң башындада өз адамымызы гойдук. Йөне хайынлык эдилмесе, узак вагтлап шэхери монголлара бермэн саклап болар. Бизиң арамыздан хайынлык эден адам тапылмаз. Әхли яраглрымызы шэхери горайҗылара пайлап, өзүмиз тэзесини ясамагы довам этдирерис. Сувумыз бар, иймит алапамызам кэн вагта етер. Бизден яңа гаты аркайын бол, Җелалетдин солтан... Сең өзүң душман билен нэхили гөрешсем диййэң?

— Мен дагдан ашып, Гуруң, Хырадың, Газнаның, Кандагарың хем бейлеки шэхерлериң бизе ковумдаш тайпадан болан хөкүмдарлары билен гүрлешип, кувватлы гошуның башыны җемлемек үчин ёла дүшмекчи. Көпден бэри бири-биринден өчли ол тайпаларың агзыны бирикдирмек аңсат дүшер өйдемок. Йөне ёвуз душманың хеммэниң башына дең абанып, элемҗаханың лерзан урян вагты бу агзалалык самсыклык дэлми?..

Гүррүң узага чекди. Соң турдулар-да, дога окап, гуҗаклашдылар, бирек-биреге ишлериниң угра бармагыны арзув этдилер. Ондан соңра Җелалетдин өзүниң Тимур Мэлигиң баштутанлыгында пайтагтың этегинде дуран отрядына бакан уграды.

Җелалетдин шол гиҗе өз отряды билен Гарагум чөлүниң гөвсүни дилип, Көпетдагың этегинде ерлешен Нусай галасына тарап ёла дүшди. Бу узак хем кын ёл адамларам, атларам нэче дийсең сурнукдырды.

Нусайда еди йүз атлыдан ыбарат монгол гарнизоны барды. Олар мес атларыны мейдана гойберип, затдан бихабар дынч алышып отурдылар. Дагың этегинде бир сүри гоюн отлап йөрди.

Чәге аланларынын арасында гизленен Желалетдин йигитлерини чагырып, маслахат этди.

— Середин, ханха, мес атлар отлашып йөр. Монголларын иймитем кән, яраглары говы. Бизде велин хич зат ёк диен ялы. Атларымызам халыс тапдан дүшди.

— Биз нәме этмели?—дийип, йигитлер сорадылар.— Өзүмиз-ә гаты ядав, монголларынам гүйҗи бизинкә ики эссе дагы бар.

— Дамарымызда гызгын ганымыз ат саляр. Узын ханҗарларымыз хем сөвешлерде тыгы гемрик-гәдик болан гылычларымыз янымызда — дийип, Желалетдин җошгунлы гүрледи. — Биз эдил ат тезегине букулып билйән мөҗек ялы, дуйдурман монголларын алкымына барып, дерби-дагын этмели. Эгер шейдип билсек, биз халас боларыс. Болмаса-да, аҗалымызы боюн алаймалы. «Төвекгелин ишини танры онар» дийипдирлер. Монголлар энтек бизи гөренок. Шон үчинем, хүҗүме хут хәзирин өзүнде гечмели...

Җелалетдинин йигитлери душманын үстүне томус гүни яган долы ялы болуп дөкүлдилер. Ансат енишгазанмага эндик эден монголлары бу дуйдансыз хем газаплы чозуш алҗыратды. Олар гидер угруны йитирип, хайсы тарапа гачсалар-да, гылычларыны тазаплы ишледйән йигитлерин гирисине дүшйәрдилер. Тар-мар эдилен монголларын көпүси гылычдан гечирилди, бирнәчелери болса өзлерини кәризе оклап җанларыны гутардылар. Оларын әхли ярагы, иймитлери, атлары Җелалетдинин йигитлерине олҗа болды.

— Бизин бу ерде еке гүнем артыкмач эгленмәге ягдайымыз ёк — дийип, Җелалетдин йигитлерине йүзленди. — Душманын шу голайларда айланышып йөрен башга-да отрядлары болмалы. Атлары, яраглары алын. Хәзирин өзүнде бу ерден гарамызы сайлаяс.

Җелалетдине шөхрат гетирен бу сөвеш мусулман гошунларынын монголларын енилмездигини пуҗа чыкаран илкинҗи енишиди. Хаял этмән ёла дүшен Җелалетдин даг ёдалары билен саг-аман Овганыстана ашды. Ол ерде-де монголлары ёк эдип билҗек гошун топламага гиришди. Нусайда онун янына шол шәхерде доглан тарыхчы алым Мухаммет Несеви гошулды. Сонра ол Җелалетдинин әхли йөришлерине гатнашып, солтанын өмри хем алып баран урушлары барада аҗайып китап язды.

XV. Өлмез-йитмезлер шәхери

Ол ериң боюн эгмезек халкы бар. Олар гахар-газаплары хетден ашанда, гөврелерини өз гылычларының үстүне оклап өлйән адамлар.

Гүндогар эртекисинден.

Чингиз хан Үргенч ялы улы шәхериң габавына бейлеки шәхерлере гаранында хас улы гошун сүрмели болды. Монгол хөкүмдары Бейик Хорезмиң бу гадымы, бай пайтагтының үстүне өз үч оглуның — Жучының, Жагатайың хем Угедейиң гошунларыны бир вагтда сүрди.

Илкибада монголлар шәхериң голайында гөрүнмәнсоңлар, үргенчлилер өз үстлерине йыгын дартып гелен чарва ордаларының нәхили кешпдәки адамлардыгыны-да гөз өңүне гетирип биленокдылар. Монголлар Үргенжиң дашына гиң халка болуп айландылар-да, кичирәк ханларың пайтагта голай ерлешен мүлклерини, обалары таламага башладылар. Малмы, иер-ичер ялы азыкмы я дерде ярар ялы башга затмы — нәме душ гелсе сырып-сүпүрдилер. Үргенч бирбада көп вагтлап уршуң голайдадыгыны дуймады. Адамлар шәхериң «Дүнйәниң дервезеси» атландырылян дервезесинден аркайын гирип-чыкып йөрдүлер. Ол ерде диңе кичирәк атлы отряд гаравул гойлупды.

Бир гүн гүнортанлар иң улы ёлдан шәхере тарап тозан турзуп гелйән мал сүрүси гөрүнди. Бирден тозаның ичинден чиркин сеслер эшидилди-де, эгинлери пoссунлы вагшы сыпатлы гең атлылар мүчеси кичи, ялы хем гуйругы узын атларыны йүзин салдырып сүриң үстүне дөкүлдилер. Оларың болшы чопанлары гылычдан гечирип, маллары ыза сүрмекчи боляна меңзейәрди.

Үргенжиң дервезесинден чыкан топар атлы душманлары азлыкдыр өйдүп, үстлерине чозды. Монголлар ал салып, гачан болдулар. Үргенчлилери ызларына дүшүрип, букуда дуран гошуның үстүнден элтдилер-де, дашларына айландылар. Газаплы сөвешде хорезмли эсгерлериң аз санлысына халканы бөвсүп, шәхере өзлерини атмак башартды.

---

[1] «Үргенжиң горалышы гүррүңсиз, тарыхдакы ажайып вакаларың биридир» (В. Бартольд).

Үргенчлилер диңе шондан соң хакыкы уршуң башланандыгына гөз етирдилер. Тизден монголлар шәхере эржел хем иргинсиз хүҗүме башладылар. Олар голайдакы обалардан йыгнан гаты кән яш йигитлерини өңлерине салып, галаны забт этмәге сүрдүлер. Йигитлер зора чыдаман, гала сөелен мердиванлара дырмашярдылар. Гаршылык гөркезенлери монголлар рехимсизлик билен чапярды. Ёкарда галаның гөзараларында дуран эллери палталы, таяклы хем найзалы горайҗылар өзлерине голайлашанлары мердивандан гайдырярды.

— Бизе рехимиңиз гелсин! — дийип, йигитлер гыгырярдылар. — Бизем өз хорезмлилериңиз ахырын!

— Онда нәме бизиң үстүмизе босуп гелйәңиз? Ыза дөнүң-де, монголларың үстүне топулып, мердивандан агдарың!

Галаны горайҗылар өзлерине голайлашанларың хич бирине рехим эденокдылар. Кә онда, кә мунда пейда болуп, горайҗыларың рухуны гөтерйән Беркуш пәлван, Мухаммет Полат усса хем оларың ёлдашлары палтадыр узын саплы чекич билен голайлашан монголларың келлелерини пытрадярдылар.

Монгол гошунбашлары есирлери хем өз гошунларыны иргинсизлик билен гала хүҗүме сүрйәрдилер. Йөне оларам өңкүлер ялы ёкарда дуранларың гайдувсыз гаршылыгына сезевар болярдылар.

Шол вагтың сене языҗысы монголлардан өлениң шәхер илатындан хас көп боландыгыны язяр. Ярым асыр соңам көне Үргенҗиң харабалыкларының янында өлдүрнлен монголларың сүңклери депе-депе болуп ятыпдыр.

Бүтин шәхериң ховсала билен дем алян махалында Хорезм шасының яңы-якында-да әхли адамың үнсүни өзүнде җемләп, юрдуң чар күнҗүне газаплы солтаның буйрукларының йылдырым чалтлыгында яйрадылян ери болан көне көшги эгнини гысып, сес-селемсиз ханлап ятырды.

Сыратлы, инчемик йигит эндиклерине гөрә, көшгүң агзында иркилишип отуран эллери найзалы гарры хызматкәрлериң гапдалындан еңил әдимләп гечди. Ол яңыяңыларам шахыншахың мерхемедине я-да газабына гарашып отуран адамлардан яңа хың берйән заллара гең галып середйәрди. Аяк сеслери батлы яңланярды. Бу-

рүнч шемданлар, күмүш кәселердир күйзелер гөйә бир ере ибермек учин ховул-хара топланан ялы столларың үстүнде тертипсиз үйшүп ятырды. Яш йигит залларың биринде шаның якын адамларындан бири болан Өгулхажып сердара габат гелди. Онуң янында гылыч, найза хем бейлеки яраглардан йүкленен бир топар йигит барды.

— Бейик сердар, сизиң саклаяныңыз учин өтүнч сораян — дийип, яш йигит эллерини дөшүне гоюп, эдеп билен тагзым этди. — Сизден этҗек уллакан хайышым бар.

— Гулак асян, яшы йигит, айдыбер.

— Мен Желаледдин солтаны тапар ялы ёл салгы бермегиңизи сораярын. Үргенчден дуйдансыз гидени учин оны гөрүп билмән галдым. Ол мени өз янына алмага вада берипди.

— Хәзир хаял-ягаллык эдер ялы вагт дәл. Ховпуң дуйман дуркан халас болмак гапысыны япып, бетбагтлык дервезесини ачаймагы мүмкин. Гулагыма дегишине гөрә, батыр бүргүдимиз Желалетдин Жейхуның ёкарларына бакан гидипдир. Ол шол ерде Хырадың голайындакы тайпаларың сердарлары билен душушып, монголлара гаршы сөвеше тайынлык гөрҗекмиш. Сен ким борсуң, эдермен йигит? Белкем, саңа көмегим дегер.

— Мен шаның сене языҗысы Шакир Сүлейман ал-Хорезминиң мүрзеси хем китап окайҗысы Бент Занкыҗа. Ол шу вагта ченли хер гүн мөхүм вакалары шахыншаһ Мухаммедиң эдерменликлери хем сөзлери языляң китаба язып гелди. Йөне ол инди гаты гаррап, тапдан дүшенсоң «Хадысалар китабыны» алып, көшги терк этди-де, өзүни эклэп-сакламагы боюн алан агтыкларынында гитди. Инди меңем оңа герегим ёк. Шоң учинем, Желалетдиниң гөзлегине чыкдым. Эдерменликлер китабыны язмак меңем элимден гелйәр. Инди нәме, бизиң хорезмли бүргүдимизден башга эдерменлик гөркезип билҗек бармы?

— Сен гыз экениң-өв? Узак ёлуң кынчылыкларына, душ гелен халатында вагшы душманлар билен дөвүшмәге сеңгайратың чатармыка? Илки шо хакда ойлан.

— Мен бар зады өлчерип-дөкдүм. Еке-тәк ислегим яш бүргүди тапып, оңа мүрзе болмак.

— Онда саңа көмек эдейин. Мен шу гүн гиҗе ики мүң атлы билен Үргенчден уграмакчы. Шәхерде атлара

берер ялы иймит галмады. Биз чөлүң ичи билен догры Мерве тарап уграмакчы. Шол ерде-де Желалетдин солтаның гөзлегине чыкарыс. Мүнере атың бармы?

— Мең гайратымдан башга хич задым ёк. Йөне төвнүми бире багламсоң, эдил атылан ок ялыдырын.

— Ягшы. Мен саңа атам, ханжардыр гаргы гамышдан эдилен еңилжек найза-да берерин.

— Кераматлы Хыдыр сени өз пенасында саклап, ишиңи ровач этсин!

Бейик Хорезмиң гадымы пайтагты төверекден гелжек эхли көмекден кесилип, гаты агыр ягдайда галды. Бейик Жейхун дерясының аякларындакы уч-гыраксыз дүзлүкде ерлешйән Үргенч гадымы кервен ёлларының чатрыгындакы сөвда хем сенагат меркези хөкмүнде шөхратланярды. Ол ердәки уссалар демирден ажайып шайлар, мешхур совутлар, тувулгалар, яраглардыр биркемсиз тапланан гылычлар ясаярдылар. Тутуш хатары эеләп отуран уссаларың бейлеки бир топары галкан, эер, ат эсбапларыны ясаярдылар, селлелик хер хили маталар докаярдылар. Монголларың өз үстлерине йыгын дартып гелйәндиги барадакы хабарың яйрамагы билен, көп илатлы шәхер горжалан ары кетегине дөнди... Мүңлерче хүнәрментлер мейданлара үйшүп, нәме этмелидиги, душманлара нәхили гайтавул бермелидиги барада пикир алышмага башладылар...

Монгол гошунларының сан-сажаксыздыгы, эдил жошан деңиз ялы, Жейхуның бүтин кенарыны тутуп, сүйшүп гелйәндиги барадакы гүррүңлерден хайыкман, шәхериң илаты горанмагы йүрегине дүвди.

Шәхерде Бейик Хорезми доландырмак ишини өз эллерине алан гыпжак ханлары кәнди. Йөне олар парахат илаты талап, оларың хажатларына гөз юмяндыклары үчин көпчүлиге өзлерини йигрендирипдилер. Өзлерине арка дуруп, гызыл сакгал Чингиз ханың сөвешлерде тапланан гошунының гаршысына дөшлерини гермежекдиклерине гөз етирен илат олардан йүз өвүрди.

Үргенжиң сөвешлер ичре бишишмедик илаты гаты кән гахрыманлык, мертлигиң хем жанаямазаклыгың ажайып нусгаларыны гөркездилер. Арман шәхер элден гиденсоң, о затлары гүррүң берер ялы адам галмады. Мен диен батырларың әхлиси монголлар билен гарпышыкда баш гойдулар. Деряның кувватлы толкунлары

дири галан аз санлы эсгерлери йыкылан җайларын галындылары билен бирликде сырып-сүпүрип экиденсоң, бу болан ишлере шаятларың эхлиси диен ялы онуң билен бирликде гайып болдулар. Диңе бир сэв билен аман галан аз санлы адамлар Бейик Хорезмиң илатының нэхили эдерменлик билен гөрешендиги барадакы хакыкаты иле долдурды.

Гарры Шерип бабаның демирчилик уссаханасы Үргенчден Бухара узалып гидйэн ёлуң угрунда ерлешйэрди. Ол араба бежерйэрди, тигирлериң дашына демир халка гейдирйэрди. Дайханларың хожалыкда уланян дүрли-дүмен затларыны чеңклейэрди, күндедир кэтмен хем тайры шуңа меңзеш гуралларыны ясаярды.

Ол көп татнавлы, тозанлы ёлуң чатрыгында узак өмүр сүрди. Еди огул етишдирип, иле гошды. Огулларының үчүси Үргенҗиң улы базарында мисгэрлик эдйэрди, икиси Азияның соңсуз ёлларында кервениң яны билен гатнаярды. Бейлеки ики етгинҗек оглы болса уссаханада гарра көмеклешйэрди.

Ёвуз, бирехим монголларың чозандыгы барада ховсалалы хабарлар эшидилип угран бадына Шерип баба өтегчилери саклап, айдылянларың чындыгыны-яландыгыны аныкламага башлады. Гоңшы обада яшаян молланың янына гидип гелди. Ахырам: «Уссахананы ташламалы-да, пычак, палта хем еңилҗек найза билен ярагланып, гадымы мэхрибан шэхери дөш герип горамак үчин Үргенҗе — огулларымың янына гитмели» дийип, йүрегини бире баглады.

Ол эхли гуралларыны үйшүрип, бир чукура гөмди, галанҗа арпадыр бугдайынам оларың янында ерлешдирип, илки саман язды-да, соңра үстүнден гум сүрди... Соңра гарры чыпар байталыны гетирип, хожалыкда зерур герек болайҗак гошлардыр азык салнан хоржуныны йүкледи-де, Үргенҗе тарап ёла дүшди. Ики көрпе оглы билен кемпирем онуң яны билен барярды.

— Гадымы эртекилерде: «Газаплы душманлар үстүмизе дөкүлди. Хеммэмизиң элимизе яраг алып, онуң гаршысына чыкмагымыз герек» дийилйэрди. Шейле ягдай хэзир бизиң башымызда. Гарры Шерип баба өзүниң мэхрибан топрагыны горап, җаныны гурбан эдип билйэндигини яш йигитлере гөркезер.

Үргенчде яшулы огулларыны тапды. Олар чекичле-

рини шаңкылдадып, гылычдыр найзаның ужуны ясаярдылар. Бу машгаланың эхлисине монголлара гайтавул берер ялы, галаның үстүнде өз дурмалы орунларыны гөркездилер.

Яраг уссасы гарры Беркуш пәлваның Огулбоссан атлы агтыгы барды. Ол шәхерде энесиниң өй ишлерине көмеклешип, асуда өмүр сүрүп йөрди. Бир гүн ол эхли гоңшуларының сөвеш шайыны тутяныны гөрүп, энесине шейле дийди:

— Мен гызларымызыңам өз мәхрибан шәхерлерини горамакда йигитлерден пес отурмаяныны гөркезерин.

Бу догумлы гыз ир билен галаның үстүне чыкды-да, бөсңешип гелйән монголлара тарап даш ягдырып уграды. Бир мәхнет гөврели гарры монгол гызы гөз астына алып, шондан дынмагың угруна чыкды. Ол үч гезек галаның ичине аралашмага сынанышды. Йөне хер гезегем депесинден үзнүксиз ягян дашлар зерарлы ыза чекилмели болды.

— Мен бу нәлет сиңен гызжагаз билен беллисини эдерин! — дийип, монгол гыгырды-да, эржеллик билен мердивана дырмашып уграды.

Ол гызың эдил алкымына барып, элинден япышды-да, гылыжыны согурмага чемленди. Шол вагт Огулбоссан барс ялы чаласынлык билен онуң үстүне товусды. Белент галаның депесинден гайып гайдан ики гөвре ашакдакы дашларың үстүне дүшүп, ягты жахан билен хошлашды.

Монголларда бир горкунч яраг — ичине сувук янгыч гуюлан тогалак күйзежиклер барды. Галаның ичине бат билен зыңлан ол күйзежиклер тогаланып барышларына от пүркүп, агачдан гурлан жайлары дессине отлаярды.

Үргенчли аялларың эхлиси бир адам ялы болуп өз өйлерини горамага аяга галыпдылар. Олар туташып угран янгыны сөндүрйәрдилер, гылычлашып, яйдан пейкам атын, душман билен гарпышярдылар, яралананлары букы ерде пеналаярдылар. Монголлар олара хич хили алач эдип биленокды.

Мухаммет Полат уссанының галада өз орны барды. Ол узын саплы палтасыны алдыгына ишледип, гала дырмашып гелйән монголларың голайлашанының келлесини пытрадярды. Муңа халыс гудуз ачан душман онуң эдил габадына даш зыңян машыныны сүйрәп гетирди. Олар сайлама яй атыжылардан бир топарыны

машының үстүне чыкардылар. Усса галкана пеналанып, сөвеши өңкүси ялы довам этдирйәрди. Бирден дуйман дурка яйдан шувлашып сыпан бирнәче пейкам гая ялы дөш герип дуран уссаны агыр яралады. Ызы үзүлмән ягян пейкамлар зерарлы оны ховпсуз ере чекмәге-де ягдай ёкды. Шол вагт онуң кичиҗик агтыгы сүйшенекләп гелди-де, дашлардан дивар өрмәге башлады. Кемкемден хаяллык билен дикелен дивар уссаның гөвресини душманлардан пеналады. Диңе шондан соң гарының аялы гелип, яраларыны ювушдырып, даңды.

Гүнлер, хепделер, айлар гечип дурды. Монголлар диварлара ярмашып, Үргенҗе хүҗүми довам эдйәрдилер. Галаны горайҗылар эрҗеллик хем эдерменлик гөркезип, олары ыза серпикдирйәрдилер. Ярым йыл гечди. Шәхер энтегем душманлара алдырарлы дәлди. Гүндогар сене языҗыларының язмагына гөрә, Үргенҗиң алнаны барада хабар бармансоң, газаба мүнен Чингиз хан хич бир себәпсиз йүзлерче есирлери җезаландырыпдыр. Хорезмиң пайтагтыны гаты тиз алмак барада огулларына газаплы буйруклар ёллапдыр. Олары серхошлыкда, бири-бири билен җеделлешип, агзыбир херекет этмезликде айыплапдыр. Ахырсоңы ол кичи оглы Угедейи монгол гошунларына иң улы баштутан белләп, Җучы билен Җагатайы онуң гарамагында болмалы дийип буйрук берипдир.

Шәхери габамак хас шовлы гидер ялы, Чингиз хан ол ере хытайлы уссалары ёллапдыр. Олар агыр дашлары, отлы пейкамлары ичи янгычлы гаплары зыңян әгирт улы катапульталары ясапдырлар. Монголлар есирлери сүрүп гетирип, зор билен шәхериң дашындакы уллакан гарымы дүзледипдирлер. Диңе шондан соң даш зыңян машынлары галаның хас голайына әлтмек башардыпдыр. Машынларың зыңян әпет дашлары галаны юмруп башлапдыр, янгычлы күйзелер көп бөлеги агачдан гурлан шәхере от берипдир.

Соңра Җучы диварың хем галаның бир сеңңериниң ашагындан-ериң астындан гарым газдырыпдыр. Монголлар шоларың ичи билен барып, шәхериң бир бөлегини эеләпдирлер. Шейлелик биленем, илкинҗи гезек сеңңериң үстүнде Җучының еди дилкавлы ак байдагы пасырдапдыр. Эмма шәхериң бейлеки бөлеклери газаплы горанышы довам этдирипдир. Монголлар хер көчә-

ни эележек боланларында атыр йитгилер чекмели болупдырлар.

Үргенҗиң илаты ченсиз-чаксыз эдерменлик хем тутанъерлилик гөркезипдир.

Ил арасында кераматлы хасапланян ики адам — шых Нежметдин Кубра билен алым Алаэддин Хаяты хем галаны горайҗыларың арасында айланып, оларың хасам рухларыны гөтерипдир дийип гүррүң эдйэрлер. Душманларың башына оюн саланларың хатарында серкерде Сипех Алар, Кухы Дуругы, Әрбука пәлваң ялы башга-да энчеме герчеклер болупдыр. Өзүниң бәш йүз адамлык отряды билен иң ховплы ерлерде пейда болуп, монголлары еңсе бермэге межбур эден Фиридун Гуры хем шейле эдерменлериң бири экен.

Онуң өзүниң батырлыгы хем угуртапыжылыгы аркалы газанан бир еңши барада шейле гүррүң берйэрлер: Монголлар Акабилан дервезесиниң голайындакы уллакан канала көпри гурмакчы болярлар. Үч мүң адам ховлукмачлык билен бу ише гиришен махаллары бирден дервезе ачыляр-да, Фиридун Гуры өз отряды билен оларың үстүне дөкүлйэр. Шол газаплы сөвешде монголларың эхлиси ёк эдилипдир.

Шәхериң габалан вагтындан бәри еди ай гечди. Үргенҗиң улы бөлеги эййэм хараба дөндерилипди. Одуң етирйэн зыяныңа писинди отурмадык монголлар шәхери Җейхуның сувуна басдырмагы йүреклерине дүвдүлер. Олар бейик каналың иң эсасы бендини юмурдылар. Ыңдарылып гайдан мес сув Үргенжи тутушлыгына басды. Уммасыз мейданы тутуп ятан пайтагт көп вагтлап сувуң астында галды. Монголларың деминден аман сыпан хорезмлилериңем кимси сува гарк болса, кимси юмрулан диварларың тейинде галды.

Бейик Хорезмиң гадымы, ажайып хем көп мәхеллели пайтагты шейдип өмрүни паявлады, соңам хич вагт гайтадан дикелдилмеди. Шәхери горайҗылар ынсаның элинден гелип билҗек эдерменлигиң нусгаларыны дашяны билен гөркездилер, өз ватанларының азатлыгы угрунда ширин җанларыны орта гойдулар.

Гахрыман Үргенҗиң «Өлмез-йитмезлер шәхери» дийлип атландырылмагы хакыката лайыкдыр. Себәби оны горайҗыларың деңсиз-тайсыз эдерменлиги хич вагт унудылман, соңкы несиллери тәзе, хас шанлы еңишлере рухландырар.

Үргенҗиң сынматы билен бирчаккы кувватлы Бейик

Хорезм дөвлети даргады. Монгол отрядларының юрдуң эхли ерлеринде алакжашып йөрени, түрки ханларың болса өз араларында агыз бирикдирип, бир кувватлы юмруга дүвүлмәни башармандыклары я-да ислемәндиклери себәпли, бу дөвлети яңадан беркарар эдере адам тапылмады.

Бейик Хорезми гайтадан дикелтмәге диңе Желалетдин сынанышык эдйәрди.

XVI. Еңши тайынламак герек

Онуң гөзлеринден от сычраяр, йүзи болса шапак ялы шугла сачяр.

Гүндогар эртекисинден.

...Көп адамлар «Желалетдиниң өзүне чекижилигиниң сыры нәмеде?» дийип сораярдылар. Йигитлере-де, гарамаяк халка-да, харбы баштутанлара-да шол болса боланы. Оңа ынанмакларының, говы гөрмеклериниң себәби нәмеде?

Көп гезек гөрен адамлар: «Ол орта бойлы, гараягыз, түркмендигини сораман билэймели» дийип, салгы берйәрлер. Гөзлери чаларак гыйык, додаклары хемише йылгыржак болуп дуран бу йигидиң шадыян гүлкүси адамлары өзүне бенди эдипдир... Дашындан гөрәймәге, гайгы-аладасы бара меңземейән болса-да, өз гайраты, эрки билен гөвнүне дүвен задына етип билжегине ынанмак ялы хәсиетлер оны бейлекилерден тапавутландырыпдыр.

Желалетдинде гөриплик, хәкимиете ымтылмак ялы хәсиетлер ёгам болса, адамлар онуң янына гелип, отряда баштутанлык этмегини хайыш эдйәрдилер.

Онуң ене-де бир ажайып укыбыны беллэп гечмек герек: Желалетдин бири-биринден өчли ханлары басым ярашдырып, башларыны жемлемеги, шейдибем, гүйчли, бир эрке табын болан гошуны дөретмеги башарярды.

Самаркант масгара халда сөвешсиз табын боланда-да, Бухара өз келлесини Чингиз ханың гылыжының астына мейлетин гоянда-да, Үргенжиң дашы габалып, Бейик Хорезмиң бичәре халкына халас болара хич хили чыкалга галмадык ялы ягдай дөрәнде-де, Желалетдин шол бир болшуны саклап: «Гелжекки еңишлер бизиң элимизде. Олары гөзяш билен тизлешдирип болмаз» дийип, йүзи салык адамларың рухуны гөтерйәрди.

Монголларың отрядыны Нусайың янында дерби-дагыя эденсоң, Желалетдин уч йүз йигиди билен Эйран дагларындан ашып Ованыстана барды-да, харлук, өзбек, халаж, түркмен, оваган, гур хем бейлеки түрки тайпаларың сердарларыны гөзлемәге башлады.

Ол хеммелере өңки агзалалыгы бес эдип, Хорезм топрагына чозуп гирен душманларың гаршысына улы гүйч болуп бирлешмэге чагырярды. «Бизиң эхлимиз бир бейик тайпаның огуллары, гүндогарың уч-гыраксыз сәхраларындан Мавераннахрың[1] хасыллы дүзлүгине гелен батырларың несиллери болан биз бүтин юрды басып алып, еке-тэк, кувватлы Бейик Хорезм дөвлетини дөретдик. Шонам гүйчли, эркин ягдайда горап сакламалыдырыс...» дийийэрди.

Желалетдин бу сөзлери ханларың, эмирлериңдир йигитлериң гулагына шейле жошгунлы, өз сөзлериниң хакдыгына белент ынам билен гуяны үчин, эхлиси бигытыяр бөврүни диңләп, оны баштутан эдип сөвеше гидилсе, ажайып еңишлер газаныл болар диен пикире уйярдылар.

Желалетдиниң эхли достларының, вепалы ёлдашларының арасында онуң еңилмезеклигине, шанлы гележегине йүрекден ынанян бири барды. Олам — сансыз сөвешлерде эндам-жаны тыг ызлары билен торланан Тимур Мэликди. Желалетдиниң өзи бу серкердэниң шэгирди боланы үчин сөзлеринде-де, бейлекилере эдйэн өвүт-үндевлеринде-де яшлыкда халыпасындан өвренен затларының ысы гелип дурды.

Демиргазык Ованыстаның чал гаялы дагларының арасында ерлешен шовхунлы лагерь эсли мейданы тутярды. Гөк өвүсйэн эңңитлерде йүзлерче атлар отлашып йөрди. Түсселейэн алавлар жүлгэниң дүйбүне ченли узалып гидйэрди.

Бир депэниң үстүнде чүр депесинде учуп барян бүргүдиң шекли ялдырап гөрүнйэн алабедер матадан эдилен чадыр ховаланып гөрүнйэрди. Дүрли тарапа барян топар-топар атлылар гөзе илйэрди. Оларың кэбири гыкылыклап, атыны йүзин салып баршына еңңлжек найзаларыны гөге зыңып гапярды.

---

[1] Мавераннахр — Орта Азияның Сырдеря билен Амыдеряның аралыгында ерлешйэн ери.

Халыс сүрнүген хор яшулы улы ёлдан гарры байталыны майдалына сүрүп гелшине өңүнден чыканларың эхлисинден бир затлар сораярды. Оңа түлүп жогап гайтарярдылар:

— Гарры байталыңы мытдылдадып, нирә уградың? Муның билен җөвен дөвәймесең, урша-ха яраҗак зат дәл.

— Бу сөзлериңи гит-де, энеңе айт. Мең байталым сизиң сөвеше мүнйән атларыңыздан пес отурса, хасабам дәл.

Узын сакгалыны совудының ичинде йыгнан, яшы дуругшаң бир эсгер беземен атының башыны чекип, яшула йүзленди:

— Ханы, дайы җан, говуҗа дүшүндирсене. Кими гөзлейәң, саңа нәме герек?

— Мен шу ерде Хорезми боюн эгдирмәге телен душманларың гаршысына гошун топлаярмыш дийип эшитдим. Бизиң батыр йигитлеримизиң баштутанам Җелаледдинмишин. Шу айдылянлар догрумы? Менем онуң отрядына гошулмакчы. Палта ишлетмекде яш йигитлерден пес отурарын өйдемок... Адыма Шерип баба диййәрлер.

— Ниетиң-ә говы экен хорматлы Шерип баба. Мен саңа көмек эдейин. Шу җүлгәң ичи билен гидибер. Ол ере барыбам Әрбука пәлваның чадырыны сорап тап. Оңа мени Тимур Мәлик иберди дий... Эгер мең атбакарым боларын дийсең, яныма алайын. Мени шо ерден тапарсың.

— Сағ бол, бейик сердар Тимур Мәлик. Сең шөхратлы адыңы көпден бәри эшидйәрдим. Хызматкәриң болуп билсем, башга арманым ёк.

Эсасы чадырда сердарларың хем әмирлериң маслахаты гидйәрди. Бу уллакан җүлгә йыгнанан гошуның ичинде гурларың, харлукларың, овганларың, халаҗларың хем бейлеки тайпаларың отрядлары барды.

Сердарларың эхлиси мелевше реңкли овган халысының үстүнде дөвре гурап отырдылар. Сүйҗүмтик түйчли чакырдан долы кәселер элден-эле гечйәрди.

Маслахатың баршында агзыбирлик ёкды. Хер ким өз гошуныны сан тайдан бейлекилерден көп болмаса-да, батыр, сөвешде эрҗел, хүҗүм вагтында окгунлы дийип магтаярды. Овган гошунының баштутаны Эмин эл-Мүл-

күн табарылышы бейлекилеринем чакы дәлди. Халаҗларын баштутаны Аграк Мәлик билен гурларын баштутаны Ыгтыяреддин Харпуст ондан пес отурман җеделлешйәрдилер.

— Халаҗлар олҗа пайлашмалы болса есердир.

— Гурларын ин онарян зады — ат огурламак!

Маслахатда отуран Тимур Мәлик олары көшешдирип билмеди. Җедел барха мөвҗәп, ызы сөгүше язды. Сонам сердарлар ярага япышдылар.

— Хорматлы сердарлар, ханлар, көшешин. Биз устумизе ёвуз ховп абанан хәзирки гүнде бирек-биреге достлук голуны бермәге гелипдик ахырын.

— Адамлар бу болуп дурушларына, хей, бири-бирине достлук голуны узадарлармы?

— Гурларын огурлыкдан башга онарян затлары болмаз! — дийип, чадырын четинден биринин богук сеси эшидилди.

— Халаҗлар-а огурлыга-да яранок. Яланач гылыч гөрдүклери, тайзарылып гач дийсен олара.

Шол вагт даңдан голайлашып гелйән мәрекәнин говры эшидилди.

— Гулак асын, кимдир бири гелйән ялы-ла.

Яш йигитлерин айдымы, шовхунлы гүлкүлери, гыгырышып саламлашян сеслери эшидилди.

— Бу гелйәнлер серхошмы — нәмеми — дийип, Эмин эл-Мүлк сесленди. — Хәзир гылычларын чархланмалы вагты буларын болуп йөрүшлери бирхили өз-ә.

Гүпүрдешип, эдил чадырын янында аяк чекен атлардан бирнәче адам бөкүп дүшди. Эгни күмүшсөв совутлы, якасы ачык, яш, сырдам бойлы йигит оларын өнүне дүшүп гелйәрди. Келлесинде тувулгасы болманы үчин товлам-товлам сачлары эгинлерине дөкүлип дурды. Шәхдачык йылгырып дуран йигидин хатара дишлери агарып гөрүнйәрди, шадыян ойнаклаян сүзгегрәк гөзлери төверекде дуранларын ин бир майдаҗык херекетлерине ченли сыпдырман сынлаярды.

— Җелалетдин! Җелалетдин солтан гелипдир. Гой, ол мүн йыл өмүр сүрсүн! — диен сеслер янланды.

— Мен көне, вепалы достум Эмин эл-Мүлк ниреде? — дийип, яш батыр гыгырды. — Ол мени хәзир танасам ёк-ла? Дызында отурдып, башымы сыпаян вагтларын мен еди яшымдадым.

— Җелалетдин солтан, мен яныма гелме. Илки бир Ыгтыяретдин Харпустын келлесини тогалайын.

— Бейдэймек болмаз-а. Харпуст шерап ичмэге есердир. Ол дайысынам хорматлаяр. Алнында ери өпмэге-де тайындыр.

— Сен тойдан гелйэн-э дэлсиң-дэ? Гаты кейпи чаг гөрүнйэң-ле?

— Гелшим тойдан дэл. Йөне тоя барян. Эмин эл-Мүлк, сенде мең райымы йыкмажак гыз-а ёкдур-да? Бар болса, хэзириң өзүнде өйленжек!

— Сең үчин ша гызы хер хачанам тапылар.

Чадырдакы душманчылык, жеделлер ятышды. Хеммелер гүлшүп, Желалетдин билен хенек атышярдылар.

— Бизе хэзир уллакан, шовхунлы той гарашяр!.. Первана шэхериниң голайында бир жүлге бар. Биз шо ерде монголлар билен дөвүше гирерис. Олар бизиң сөбүгимизе дүшүп, ковалап гелйэрлер. Тизден *гара* берерлер... Шунуң ялы гүнде хеммэмизиң доган болмагымыз герек. Эхлимизем бир халкың огуллары ахырын. Диңе бирлешен халатымызда бир сарсмаз гүйже өврүлип, монголлары дерби-дагын эдип билерис. Ким бирибири билен алагөз болан болса, гылычларыны гынына салып, элине шерап ичилйэн кэсесини алсын. Биз хэзир уллакан еңшиң өңүсырасында дурус. Мунуң шейле болжагына ант ичйэн!..

XVII. Бейик гүнүң өңяны

Мениң сенден ислейэн еке-тэк задым — достлук. Эгер шоңа етсем, мең үчин бүтин Земин гум-кесеге, адамлар болса сиңеге барабар болар.

Ибн Хазм.

Желалетдин жүлгэниң эхли ерини айланып гөрди. Дагың эңңидинде дашы ярым йыкык көне галалы Первана шэхержигиниң пытраңңы жайлары ерлешйэрди. *Ахыры ол өз гөзлейэн* задыны тапды. Желалетдин бир депэниң үстүне чыкды-да, дагың хайбатлы керт гаяларыны сынлап дуршуна белентдэки писсе токайлыгының гырасында бир үйшмек гарамча гөзи дүшди. Олар кимкэ? Өз адамларымызмыка я-да монгол аңтавчыларымыка?

Желалетдин ховлукмачлык билен песе инип, атының жылавыны овганларың сердары Эмин эл-Мүлкүң чеш-

мәниң боюнда ерлешен чадырының янында дуран йигидиң элине тутдурды. Соңра халының үстүнде дөвре гурап отуранларың арасында орнашды-да, сөзе башлады:

— Мен бу уллакан жүлгәни айланып, бири-бирине тарап узалып гайдян ики саны даг улгамына душ гелдим. Олар гошуны гапдал ургулардан өрән оңат горап билжек. Гөзегчиликде дуран адамларымыз монголларың бизиң үстүмизе ат дайрадып, ховлукмач эңип гелйәндиклерини маңа хабар бердилер. Бизи сыпдырмажак болуп алңасаяндырлар. Гөрели бакалы, душуп, бал ялаярмыкаңыз. Олаң нәхили херекет этжегини мен билйән. Бизи горкузмак үчин улы гыкылык турзуп чозарлар. Йөне биз олаң тутан гушуны үтүп гоймалыдырыс. Гошунымызы жүлгеде кеселигине хатар-хатар эдип ерлешдирерис. Монголлар өз асла гарашмаян затларына дучар боларлар. Пыяда гошуның жебис хатарлары берк дивар ялы эгин деңлешип дурарлар.

— Атлар ниреде болмалы? — дийип, ондан-мундан сеслер эшидилди.

— Жылавлары гушага багланан атлар эсгерлериң аркасында дурар. Гыкувлашып чозуп гелйән монголларың эдил яззы маңлайындан гөз ачып билжек яй атыжы мергенлери гошуның ортасында ерлешдирмели. Душман ыза серпикди дийип, оларың сөбүгине дүшмели дәл. Өңки орнуңызда гозганман дурмалы. Олар гайта-гайта хүжүм эдип, хер гезегем маңлайлары даша дегер. Шейдип, өзлерем, атларам мазалы ядар. Гошунымызың ики четинде депрекчилер мениң буйругыма гарашып дурарлар. Монголларың тапдан душенини гөрен бадыма, депрек какмага буйрук берерин. Шондан соң йигитлеримиз атларына атланып, душманың үстүне окдурылар. Асмандакы парлак йылдызлар говулыгы аңладяр: биз көпден бәри арзув эдйән арзылы еңишимизе етерис. Шовлулык эдерменин хемрасыдыр!.. Бейик Исгендериң хатырасындан ант ичйән: биз эртир душманы күл-пеекун эдерис!

— Монголларың гошунбашысының кимдигини билеңокмы?

— Мең гөзегчилем бир азашан монголы эле салыпдырлар. Онуң айтмагына гөрә, гошуна баштутан болуп Чингиз ханың гарындашы, озал казы хем желлат болан Шики Хуту-Ху гелйәрмишин. Өзлерине батыргай гар-

шылык гөркезйән бизи җезаландырмак үчин Чингиз хан оны йөрите уградандыр.

Җелалетдиниң укусы тутанокды. Ол лагере айланып, алавың башында отуран я-да атларына ийм берйән эсгерлер билен гүррүң эдйәрди, өңдәки сөвешиң планыны дүшүндирйәрди.

Дагларың аңырсындан гөтерилен долы ай бүтин җүлгә күмүш нуруны чайды. Алавлар бири — бириниң ызындан сөндүрилди, сеслер ятышды. Асудалык еңил ганатлары билен елпәнсоң, хорезмли эсгерлериң габаклары бүрүлди, бүтин җүлге үмсүмлигиң гойнунда меймиреди.

Махал-махал дагларың гойнундан ач бөрүлериң согуп чыкян үвввулдысы хем шагалларың чиркин сеслери эшидилйәрди. Бу сеслериң өз арасында нәмедир бир затлар хабарлашян хайванларыңкыдыгыны я-да усуллык билен голайлашян монгол аңтавчыларыныңкыдыгыны аңшырар ялы дәлди.

Җелалетдин өз кичирәк йөриш чадырының голайында язлан халычаның үстүнде отырды. Онуң башында агыр пикирлер гаймалашярды, ынам билен шүбхе гөрешйәрди: әртирки сөвеш нәхили боларка? Хорезмли батырлара ёвуз екегапан я-да айылганч гаплаң авунда эдишлери ялы, найзадыр пейкам билен душманың билини омурмак башардармыка?

Ол ядав келлесини элине яплан бадына, гөзлериниң өңүни еңилҗек укы думаны өртди. Эдил шо вагтам голайҗакдан эшидилен шыгырда тисгинип гөзлерини ачды.

Онуң өңүнында, халычаның бир четинде гара гейиме чоланан чепиксиҗе гөвре отырды... Йүзи гасын-гасын бу кемпириң элинде букҗасы барды.

— Ким борсуң? Гиҗәң рухумы я-да гөрден чыкып гелдиңми? Бу ерде нәме ишләп йөрсүң? Нәме герек саңа?

— Сен мени азат этмәге сөз берипдиң. Ине, инди мен азат, эркана. Шол вагт сенден янында болуп, хызматыңа ярамак багтына ытыяр бермегиңи хайыш эдипдим. Сен мең сөзлериме питива этмән, үмдүзиңе чыкып гитдиң.

— Хеммеси ядымда. Йөне мен о сөзлери алабахарың хошбой ысыл гүлүне меңзеш бир гыза айдыпдым.

Сен оң энеси болайма? Шо гыз хакда гүррүң берермиң?

— Ёк, мен шо диййән гызың өзи — Бент Занкыжа!.. Сени тапмак үчин йүзүме йыгырт чекдим, элим хасалы гедай геймиңде ики бүкүлип ёла дүшдүм. Шу мысалам мени ярамаз адамлардан горады. Монголларыңам элине дүшдүм. Оларам азар бермеди. Сен мени ковуп билерсиң. Эгер шейтсең, сең нурана кешбиңи ене бир гезек гөрмек багтына миессер боланым үчин асмана алкыш окап, өзүми ханжарың үстүне окларын!

Желалетдин сувлы күйзәни алды-да, гызың өңүнде гойды. Соңам чадырына гирип, ловурдап дуран гыммат бахалы монжук хем гүллер билен нагышланан овадан йүпек көйнек алып чыкды.

— Мени бу ерде өйлендирҗек болуп, достларым хер хили совгатлар ибердилер. Эгниңдәки гедай геймлериңи зың-да, шу той лыбасыны гей. Йүзүңдәки гасынларыңам ювуп айыр. Мундан бейләк хич затдан хедер этмән яшарсың.

Гыз халы букжасыны Желалетдиниң өңүнде гойды-да, шейле дийди:

— Мунуң ичинде ики китап бар. Бир-ә ики шахлы Искендериң өмүр беяны. Өңки гөчүрип берениңи гачха-ковлукда йитирен болмагың мүмкин дийип, ене гетирдим. Бейлеки китап энтек арасса. Оңа мен гайратлы яш бүргүдиң еңишли учушыны язмакчы!..

Бент-Занкыжа күйзәни хем геймлери алды-да, чадырың аңырсына гечди. Аз салымдан доланып, Желалетдиниң гашында даянан кадды-каматы сырдам, йүзгөзлери шадыян гүлүп дуран, гашлары гарлаважың ганаты ялы герлен яш гыз айың яттысына ялкым сачып дурды.

Гыз эллерини депесине гөтерди-де, асмандакы гөз гыпышян йылдызлары сынлап дуршуна шейле дийди:

— Сениң элинде багтлы йылдызлары өзүне табын эдйән жылавы гөрйән. Өз йүрегиңе дүвен эхли ишиң шовуна болжагына, нурана гележегиңе ынан.

Желалетдин сычрап еринден турды-да, Бент-Занкыжаның чепиксиже эллерине япышды.

— Сен маңа ыкбалың пешгеш берен тәсин периси. Сен янымда болсаң, маңа хемише багт гүлүп бакар.

— Бу гүн мең өмрүмде үйтгешик гүн — дийип, Бент-Занкыжа пышырдады. — Багт гүлүниң япраклары бу гүн мең үстүме сечеленйәр.

XVIII. Депреклериң дүкүрдиси астында

Бирине хөтде гелсен — йүзүсиниң аягы титрәр.

Гүндогар накылы.

Гиҗе җүлгәни гойы думан гаплап алды. Аңры чети гөрүнмейән җүлгәниң о тарапындан сурнайларың сеси, «Кю-ур! Кю-ур! Кю-ур!» («УР! УР!») диен чиркин гыкылыклар эшидилип уграды.

Гүн гаяларың аңырсындан хаяллык билен гөтерилип, пессай өвүсйән шемал сүйт реңк үмүри бир яна сүрүп әкитди.

Җүлгәниң о четинде үйшүп дуран монголлар гөрүнди. Ярагларың шакырдысы, атларың кишңемелери эшидилйәрди. Оларың кәбири җүлгеде атларыны йүзин салып, ене-де өз үйшмеклерине доланярдылар.

Хорезмлилер тайын болуп дурдылар. Оларың ики даг улгамының арасында сап-сап болуп ерлешен хатарларындан сес-селем чыканокды. Җелалетдин солтан эсгерлериң сөвешҗең хатарыны аз-кем үйтгедип, йүз саны сайлама йигиди өңе чыкарды. Оларың үстүне ене-де узын саплы агыр палталар билен яраглананан ики йүз чемеси пәлваны гошды. Эллери адам бойы узынлыкдакы яйлы, окданлары тапланан йити пейкамлардан долы атыҗыларыңам әнчемесини оларың янында ерлешдирди.

Монголлар гозгалаң тапып, бирденем: «Кю-ур! Кю-ур!» дийип чиркин гыгырышдылар-да, эдил сил сувы ялы ыңдарылып гайтдылар.

Бири-бириңден өңе дүшүп, атларыны йүзин салып гелйән монголлар эсасы ургыны хорезмлилериң сөвешҗең хатарының эдил ортасындан урмагы ниетлейәрдилер. Олар шол батлары билен өңде дуран сайлама йигитлердир пәлванларың үстүне дөкүлдилер. Ики тарап гарым-гатым болды. Яй атыҗылар хем пәлванлар өз ишлерини хатасыз ерине етирйәрдилер. Чаласын ишлейән агыр палталар голайлашан монголларың келлесини пытрадярды. Шувлашып гелйән пейкамлар адамларам, атларам пайхынлаярды. Гөзлериңден пейкам санҗылан атлар агырдан яңа гидер угурларыны йитирип, өз гошунларының арасында башагайлык дөредйәрди. Душманың хорезмлилериң четдәки хатарларының үстүне дөкүлен топарларам айгытлы гаршылыга сезевар болдулар.

Бирден монголлара ыза чекилмэге чакылык — бурунч галканлара урлуп, узаклара яйраян шаңңы оваз яңланды. Бу буйругы эшиден душманлар бада-бат атларының башыны ыза өвүрди. Йөне хорезмлилер Җелалетдин солтаның табшырыгыны бержай эдип, оларың ызындан ковмадылар.

Сөвеш мейданының эхли еринде өлен адамлардыр атларың җесетлери яйрашып ятырды. Кә ерде гөвреси атың ашагында галан ялы монголларың гыкылыклары эшидилйәрди.

Өз гошунының гапдалындан овадан гара атыны чапдырып барян Җелалетдининң сеси бегенчли яңланярды:

— Берекелла батырларым! Сиз ене-де шулар ялы урга ики-үч гезек тап гетирип билсеңиз, душманың меркини берйәңиз. Сабыр эдип, депрек какылянча гарашың.

Монголлар өзара маслахат эдип, топарларың орунларыны үйтгедип, кән эглендилер. Хорезмлилер гечен сөвешде монголларың айры-айрылыкда дәл-де, бири-бирине голтгы берип, топарлайын хүҗүм эдйәндиклерине гөз етирдилер.

— Оларың бейтмеси догры — дийип, эсгерлер макуллаярдылар. — Хакыт өвренәймели зат!

Гүн хаяллык билен сүйшүп дик депә чыкды. Монголлар ене-де зарп билен хүҗүме гечдилер. Олар атларыны йүзин салып гелишлерине эгри гылычларыны галгадып, җынссыз гыгырышярдылар.

Өңки пәлванларың ерине башгаларыны гоян хорезмлилер душманы озалкы ялы газаплы гаршыладылар.

Газаплы гарпышык энчеме ёла гайталанып, душман хер гезегем ыза серпикдирилди.

Гүн мазалы өйләне санып, газаплы сөвеш гидип дуран махалы ене-де монголлары ыза чекилмәге чагырян буйрук яңланды. Олар атларының башыны ыза долан махаллары Җелалетдининң ышарат этмеги билен депреклериң гүңлеч сеси яңланып уграды. Хорезмли эсгерлер демгир дуран атларына шадыянлык билен бөкүп мүндүлер-де, душманың ызындан окдурылдылар. Ел ялы атларда салымыны бермән ковуп етен хорезмлилер душмана гурт ялы дараярды. Җүлгеде җесетлер гызыл яйырт болуп ятырды.

Хорезмлилериң ургусына тап гетирип билмедик монголлар гаты кән эсгерлериниң җеседини сөвеш мейда-

нында галдырып, бу айылганч жүлгеден гарасыны сайладылар.

Монголларың гошунбашысы Шики Хуту-Ху гаяның үстүнде дуруп сөвешиң гидишине сын эдйәрди. Ол эсгерлериниң пайхын болшуны гөрүп, өз жаныны гутармагың, басымрак монголларың лагерине доланмагың гамыны ийди. Ёлда бирнәче аты чалшып, ол Чингиз ханың хузурына өзүни атды.

Монголларың дәбине гөрә, ол чөврүлен поссуныны келлесине бүрәп, дызанаклап хөкүмдарының тагтына голайлашды. Өз отрядының ёга чыкандыгыны аглап— энрәп хабар берди.

Өңки аркайынлыгындан үйтгемән отуран бейик басыбалыжының кешбинде хич хили өзгериш дөремеди.

— Нәме, пышдыл ялы ерден сүйренйән, хорматлы бейик казы Шики Хуту-Ху? Саңа шу вагта ченли ишиң угруна боланы үчин текепбирсирейән адам диерлер. Сен мең гөргүр гөзүм, эшитгир гулагымдың... Бу еңлиш саңа гайдып башармажак задыңа баш гошмазың ялы сапак болар.

Шики Хуту-Ху поссуны билен гөзяшларыны сырып, еринден турды. Чингиз хан оңа өз гапдалындан орун берип, эсли салым дымып отурды.

Бирденем ол сычрап еринден турды-да, вагшыяна сес билен гыгырды. Чадырдакыларың әхлиси йүзлерини аялары билен япып, ере язылдылар. Онуң гөзлери газаплы ловурдаярды.

— Мен бу шовсузлыкда кимиң элиниң бардыгыны билйән — диййип, Чингиз хан пессай, гырык сес билен гүрледи. — Бу бада-бат бүргүт болмага хөвес эдйән агзы сары гушжагазың ишидир! Мен оңа монгол гошунының гүйжүни гөркезерин. Әхли батырларыма, нойонларыма, гошунбашыларыма буйрук берйәрин: шәхерлери габап дуран гошунларың әхлисини хаял этмән шу ере — мең чадырымың янына йыгнамалы. Желалетдин солтаны эле салмак үчин өзүм гошуна баштутан болуп гитжек. Оны дири тутуп, шу эллерим билен богуп өлдүрерин.

XIX. Гүйжүң гаршысына батырлык

Чингиз хан шейле диййпдир: «Мен оларың агтык-човлукларына, иң соңкы тулуна ченли гырарын».

«Гизлин хекаятлар».

Чингиз ханың чадырына монгол кебтевүли[1], онуң ызы биленем эгни күмүшсөв совутлы, эли кичирәк найзалы йигит гирди. Найзаның ужунда сув гечирмейән, яг ёкмаян пергамент кагызы акжарып гөрүнйәрди.

Кебтевүл шейле дийди:

— Хөкүмдар, сең яныңа Хорезмиң шасы Желалетдин солтаның илчисини гетирдим. Найзаның ужундакы онуң ёллан хаты.

Алтын чайылан тагтының үстүнде айбогдашыны гуруп, гымылдаман отуран Чингиз хан тутук назарыны чапара гөнүкдирди.

— Илчи диййәнинем шүми? Бу гыз. Өзем эркек лыбасына гирип, мең яныма гелмәге йүрек эдип билен болса, батыр гыз болмалы. Маңа нәме диймекчи? Нәме үчин гызларам сөвеш лыбасыны гейипдир?

— Мен саңа өз солтанымыз Желалетдиниң хатыны гетирдим... Ватаны горамак үчин гызларымызам эллерине яраг алды. Менем шолаң бири.

Гарры уйгур мүрзеси найзаның ужундакы хаты алды-да, эсли вагтлап йүзүне середип дурды. Соңам шейле дийди:

— Бу хакыкатданам, хат... Хорезмиң шасы Желалетдинден... Язылышы гөдек, сыпайчылыксыз.

— Ока! — дийип, Чингиз хан хеңкирди.

— Ине, оң язян зады: «Урушмак үчин гөвнүң халан ерини сайла. Саңа шо ерде гарашарын».

Чингиз хан ёгын гарныны силкеләп, гөвнүхошлук билен гүлди.

— Шу гүн гелмек билен, сең багтың гетирди. Ёвуз шириң хәзир гарны док. Саг-аман ызыңа гидип билерсиң.

— Мен динө берҗек җогабыңа гарашян, бейик каган.

— Яш чапар, — дийип, Чингиз хан сөзе башлады.—

---

[1] Кебтевүл — шахсы җанпена; ол «гиҗе көшге гирмәге сынанышан ислендик адамың келлесини алмага борчлы».

Өз хөкүмдарың гашына бар-да, шейле дий: «Мен өз кувватлы голларымдакы патышалык уянларымың гыйматлы безеглерини онуң гаравсыз гопарып дурмагына ёл берип билмен. Агзы сары гушжагаз болан сениң гарры бүргүт билен ойнуң дең гелмез. Мунуң етмединк ажала эл буламак боляр. Мен сең билен душушара ер беллешип дурман. Эдил тупан ялы, сөбүгиңе мүнерин-де, ериң дешигинде-де болсаң сыпдырман. Асманда болсаң — аягыңдан, деңзиң дүйбүнде болсаң — гулагыңдан чекип чыкарарын. Дири тутуп, шу эллерим билен богуп өлдүрин».

— Сең сөзлериңи болшы ялы оңа етирерин, хөкүмдар — дийип, чапар сесленди. — Йөне гележекде киме нәме гарашяныны алланың бир өзи билмесе, бендеси билмез.

Чингиз хан гашларыны чытды-да, элини салгады:

— Илчини лагерден чыкарып гойберин! Саг-аман гитсин. Бармагыңызам батыраймаң!

Чапар дашары чыкансоң Чингиз хан еринден сычрап турды-да, гудузлан ялы бөгүрмәге, бүрүнч кәселердир бейлеки гап-гачлары ере пылчап урмага башлады. Дуранларың әхлиси эллерини йүзүне тутуп, халының үстүне йыкылдылар.

— Бугуржы нойон нireде?

Йүзин дүшүп ятан гарры монгол:

— Мен бәрде — дийип, ысгынсыз сесленди.

— Ериңден тур-да, маңа гулак ас. Сен дүрли шәхерлере дарган отрядларымың әхлисине чапар ёлла. Гой, олар хаял этмән Талкан шәхерине йыгнансынлар. Мен өз әхли гошунымы шол ере йыгнап, текепбир гушжагазың сөбүгине мүнмекчи. Ол Хиндистана гачып гизленжек болар. Йөне мен даг гечелгелеринде ёлуны кесерин. Ол гайдувсызлыгы үчин еңиш өз тарапымда болар өйдйәндир. Йөне бейле хәсиетли адамлардан әгә болунса кем дәл. Ондан дөрежек аждархалар мең леллим хем эмелсиз агтыкларымы чейнемән ювдарлар. Шоң үчинем, биз онуң ёгуна янмалы. Мен оны гөзләп тапарын, ковалап, ысгын-мыдарыны аларын-да: бокурдагына япышарын!..

Каганың ёвуз буйругыны алан монгол отрядлары думлы-душдан белленилен ере сүйшүп уградьі. Талкан шәхериниң янына йыгнанан гошун етмиш мүңе етди.

Чингиз хан өзлерини овган дагларының гечелгеси билен гыссаглы алып угрансоң, эсгерлериң хатда нахар биширинмәге-де вагтлары болмады. Агыр йүкли кервенлериң әхлисини шәхерде гойдулар. «Өз гошуны билен овган дагларындан ашып, Хиндистана тарап гыссанмач барян Җелалетдининң ызындан ковуп етмели» диен пикир монгол хөкүмдарына языгланлык беренокды.

Чингиз ханың дага сиңенем шолды велин, ол ердәки Гарҗыстан галасының хөкүмдары эмир Мухаммет Мараганы гарлы геришлерден дүшүп, онуң агыр йүкли кервенлерининң үстүне дөкүлди.

Ол Чингиз ханың алтын хем бейлеки гыммат бахалы затлар йүкленен арабаларындан алып биленини алды. Сүри-сүри гылялларыны сүрүп, кән бендилери азат этди.

Соңра ол эле салан шонча байлыгы билен Гарҗыстаның җеңңелликлерине сиңип гитди.

Бир йылдан соң Чингиз ханың Гарҗыстана ёллан гошуны бәш ая чекен габавдан соң даглыларың әхли галаларыны дерби-дагын этди.

Эмин эл-Мүлкүң чадырына гелен Җелалетдининң дийсең кейпи көкди. Ол гапының агзында атының башыны чекди. Чадырдан гахарлы гыкылыклар, дөвүлйән гап-гачларың сеси эшидилйәрди.

— Шол көне хең — олҗа пайлашыгы башланыпдыр өйдйән — дийди-де, Җелалетдин атдан дүшүп, уяныны голайында дуран йигиде оклап гойберди.

Чадыра гиренден онуң гөзлери ортадакы акан-дөкәнлиге дүшди: сәхел вагт озал монголларың гаршысына эгин-эгне берип гөрешен ханлардыр эмирлериң хәзирки болушлары бири-бирини дүйт-мүйт эдәерли гөрүнйәрди. Түркмен ханы ики гыпҗак ханының үстүне нагарасыны дөвүп, олары монголлардан бир дүе йүки алтындыр бейлеки гымматлы совгатлар аландыгы, Җелалетдининң гошунындан айрылмага сөз берендиклери үчин гүнәлейәрди. Гыпҗак ханы келҗелериң отрядының баштутаны Аграгың депесинден гамчысыны индерип:

— Өзүң монголларың хөкүмдарындан совгат алып, индем башгаларың бойнуна атяң — дийип, хеңкирди.

Соңра овганларың баштутаны Музафар Мәлик билен гарлыкларың сердары Азым Мәлик гошуны бирлешдир-

мегиң гөвүн диен нетижәни бермежекдиги, хер кимиң бир тарапа чекип, өз ерлерине дызаяндыгы, галыберсе-де, Гаржыстана гидип, Чингиз ханың таланан кервенинден дүшен олжадан пайларыны аласларының гелйәндиги барада гүррүңе башладылар. Ханларың кәбири гыпжакларың текепбирлигинден, гөдеклигинден, бейлекилери кемсидип, масгаралаяндыкларындан зейрендилер.

— О ханлар өң монголлардан өлер ялы горкярдылар. «Монголлар бу гөрүнйән адамлара меңзеш дәл. Олара гылыжам өтенок, пейкамам. Шоң үчинем, монголлар еңилмезек. Өзлерем хич кимден горканоклар, сөвешде олары еңип билжек гүйч ёк» дийип, довул яйрадярдылар. Инди чым-пытрак эдип, монголларыңам илден үйтгешик дәлдигине гөз етирен вагтымызда гыпжаклар ене өвнүп башладылар. Ёгсам, душманың өңүнде дөш герип, Первананың янында дерби-дагын эден биз велин...

Эллерини дөшүнде говшурып дуран Желалетдин ала галмагал болшуп дуран сердарлара гусса билен сын эдйәрди.

— Даваңыз нәме? — дийип, ол ханлара йүзленди.— Хей, агзалалыкдан гөрен лейдаңыз бармы? Гөрйән велин, Чингиз ханың гөзе илмез көлегеси араңызда айланып, жүбүлериңизе тылла ташлаяр өйдйән. Эгер-де хериңиз өз юрдуңыза даргасаңыз, бизи айры-айрылыкда ёк этмегиң Чингиз хана еңил дүшжегини билип гоюң. Перванаң янындакы сөвешде болшумыз ялы эгин-эгне берип, жебис дурсак, хич бир гүйч бизе кәр эдип билмез. Диңе шонда биз айылганч ягыдан үстүн чыкып Хорезмиң мәхрибан топрагында азат, эркана өмүр сүрүп билерис!

Желалетдиниң бу сөзлерине питива этмедилер. Гошуның ярсы бөлүнип гитди. Ол өзүни ташлап, атларына мүнүп уҥран ханлара йигренч билен сын эдип дурды. Онуң янында диңе вепалы Тимур Мәлик билен хемише сөзүниң эеси Эмин эл-Мүлк галды. Шейдибем, Чингиз хан билен гүйч сынанышмак барадакы максадың көкүне палта урулды...

Ол чадырың агзында сөвешде тыгы гемрик-гәдик болан гылыжыны йителдип, гусса батып отурды. Бирден ол бириниң өзүне тарап ат чапдырып гелйәнини гөрди. Эдил янына гелип, атың башыны чекенде онуң

Бент-Занкыжадыгыны танады. Атдан дүшүп, келте найзасына сөенип дуран гыз хабарыны берди:

— Мен саңа монгол хөкүмдарының жогабыны гетирдим.

Желалетдин сычрап еринден турды:

— Сен нәдип горкман оң янына барып билдиң? Бу хызматыңы хич вагт унутман. Ол ёвуз гаплаң нәдип сени өз сүрениниден аман-эсен гойберди?

Бент-Занкыжа оңа өзүниң Чингиз хан билен душушыгы, берен жогабы, соңам хич зат этмән уградышы барада гүррүң берди. «Эдермен йигидиң башыны гойян еринде начар зенаның ховпсуз ёда тапайдыгы боляндыр» дийип, сөзүниң үстүни етирди.

— Чингиз ханың бу хатындан горкаймалы — дийип, Желалетдин гашыны чытып сесленди. — Ол бикәр гүрлейән дәлдир. Бир зат дийдими — шонам эдер. Йөне менем аңсат боюн эгйәнлерден дәл. Энтеклер гөрешжегим хак! Онуң бу жогабындан соң бизиң бу ерден ара ачып, тизрәк овган дагларының жүлгесине сиңмегимиз герек. Эдермен, вепалы достум, өз китабыңа гызыклы сахыпа язып, онда «әлеми сарсдырыжы» Чингиз хан билен душушыгыңы беян эдерсиң... Биз овган дагларындан ашып, Хиндистаның серхетлерине гидерис. Мен ол ерде монгол хөкүмдары билен гарпышып, бокурдагыны чейнәр ялы гүйчли гошун топларын!

Гошунының ярысы бөлүнип гиден Желалетдин инди монголлар билен ачык сөвеше гирип билжек дәлди. Шонуң үчинем ол гүнорта тарапа ёла дүшмәге гыссанярды.

Ики тарапындан даг гысан көп сувлы, батлы акян Хинд дерясы онуң ёлуны бекледи. Солтан гошуны о кенара гечирер ялы гайыкдыр саллар ясатды. Йөне гүйчли акым олары белент даш кенара уруп, күловрам этди. Ахыры бир гәми тапып гетирдилер. Желалетдин оңа эжеси Айжәжеги хем бейлеки аяллары мүндүрмекчи болды. Ол гәмем өңкүлериң гүнүне дүшүп, чым-пытрак болансоң, аяллары гошуның янында галды.

Бирден атыны йүзин салып гелен чапарың ховсалалы сеси яңланды:

— Монголлар гаты голайда!

Тизден әхли зат гижәниң гара өртүгине дувланды.

Желалетдиниң Хинд дерясындан гечит гөзлейәнини билен Чингиз хан оны эле салмак карарына гелди. Гошуныны гыссап, узак гиҗе ёл сөкен хөкүмдар даң атансоң өз гаршыдашыны сайгарды.

Монголлар солтаның гошунына үч тарапдан голайлашып уградылар. Гошун бирнәче ярым айлаӑв гөрнүшинде дураны үчин Хинд дерясы яйың ыкҗам дартылгы җиршине меңзейәрди.

Чингиз хан Унер Гулуҗа билен Гугуз Гулуҗа өз отрядлары билен солтаны гысып, кенардан гайрарак сүйшүрмеги табшырды. Соңам бүтин гошунына шейле буйрук берди:

— Солтана ок атайман. Оны бойнуна кемент салып, мең яныма дири гетириң.

Желалетдин гайдувсыз еди йүз йигиди билен гошунының ортасында дурды. Чингиз ханың бир депәниң үстүнде гошунларына гөркезме берип дураныны гөрен Желалетдин йигитлери билен газаплы хүҗүме гечди. Өңүнден чыканы тар-мар эдип, түвелей ялы окдурылып гелйән бу йигитлерден элхедер алан монгол хөкүмдарының өзем атыны гамчылап зут гачды.

Гөрәймәге, еңиш Желалетдиниң тарапында ялыды. Йөне өңден гөрүҗи хем хүшгәр Чингиз хан сөвешиң өң янында сайлама эсгерлерден дүзүлен уллакан отряды букы ерде гизләп гоюпды. Олар ослагсыз халатда бир гапдалдан чыкдылар-да, Желалетдиниң үстүне хүҗүме гечдилер. Олар солтаның топарыны даргадып, саг ганата баштутанлык эдйән Эмин эл-Мүлкүң үстүне дөкүлдилер. Онуңам хатарлары даргадылансоң, бүтин гошун гарым-гатым болуп, ыза чекилип башлады.

Соңра монголлар чеп ганатам даргатдылар. Желалетдин өз вепалы йигитлери билен сөвеши довам этдирип, гүнортана ченли гарпышды. Озалкы асудалыгындан нам-нышан галмадык солтан ярал гапланң ялы, кә сага, кә чепе окдурылды.

Монголлар каганың буйругыны берҗай эдип, солтана ок атман, диңе халканы кем-кемден гысярдылар. Желалетдин душман хатарларыны бөвсүп гечҗек болуп, гудузлан ялы сөвешйәрди.

Өзүниң чыкгынсыз ягдайда галандыгына гөз етирен солтан тувулгасыны, совудыны хем гайры сөвеш энҗамларының әхлисини зынды-да, диңе алмаз гылыҗыны алып галды. Соңра өз сөйгүли түркмен атына сычрап мүнди-де, җылавыны деря тарап бурды. Ок ялы атылып

гелшине, аты билен бирликде белент гаядан Хинд дерясының товланып акян гарамтыл толкунларының гойнуна өзүни оклады.

Дерядан саг-аман йүзүп гечен Желалетдин керт кенара чыкды-да, гылыжыны булайлап Чингиз хана хайбат атды. Соңам ат чапдырып, голайдакы жеңңеле сүмүп гитди.

Адатдан дашары хайран галмакдан яңа бармагыны дишләп дуран Чингиз хан огулларына Желалетдини гөркезип, шейле дийди:

— Огул диениң шонуң ялы болмалыдыр!

Желалетдиниң деря ураныны гөрүп, сувдан гечмәге сынанышян монголлара хөкүмдар ковгыны бес этмеги буюрды.

Солтаның ызы билен онуң гошунының ярысы өзлерини сува оклады. Оларың эп-эсли бөлегине о кенара гечмек башартды, галанларыны жошлы толкунлар өз гойнуна долап экитди. Халас боланларың әхлиси Желалетдиниң гошун топламагы ниет эдинйән ерине — Хиндистаның серхедине тарап уградылар.

Монголлар сөвешде аман галан адамларың әхлисини гылычдан гечирдилер. Солтаның эсгерлери онуң аялыны, эжесини хем бейлеки зенанлары душманың элине бермежек болуп, деря зыңдылар.

Диңе Желалетдиниң еди яшлы огулжыгы монголларың пенжесине дүшүп, дири галды. Оны Чингиз ханың янына гетирдилер. Огланжык кесе отурышына кагана йигренч билен середийәрди.

— Душманларымызың небересини көки билен ёк этмели! — дийип, Чингиз хан газаплы хашлады. — Бейле эдермен хорезмлилериң неслем мениң агтыкларымың дамагыны терсине чалар. Шоң үчинем, огланжыгың йүрегини согурың-да, тазыма бериң!

Бейик кагана өз башарныгыны гөркезмәге ягдай дөрәнине чаксыз бегенен монгол желлады еңлерини чермәп, огланжыга тарап уграды. Оны бада-бат аркан ятырды-да, монгол дәбине гөрә, пычак билен күкрегини парран дилди. Соңам элини гапырганың астына сокуп, энтек тарсылдап уруп дуран кичижик йүреги согруп, Чингиз хана узатды.

Каган бирнәче гезек хыклады:

— Кху! Кху! Кху!

Чингиз хан дор атының жылавуны бурды-да, ики бүкүлип, йүз-гөзүни эңшидип дашлы ёда дүшүп уграды.

XX. Уруш алавы ене мөвжеди

Хеңңамың агыр күлпетлерине ян бермейән, ыкбалың хер хили оюнларындан баш алып чыкян, бир иши бейлекә гурбан этмейән, өз кәмиллик хәсиетлери боюнча еке-тәк болан адама берекелла.

Заххыр.

Хинд дерясының дашлы кенарында атының жылавундан тутуп дуран Бент-Занкыжа узак яйданмады. Бурнуны тазладып сува эңек басан ат деряның ак көпүржик толкунлары үстүне сув сычрадып гечeнде тисгинип гидйәрди.

Нәме этмели? Деряның саг кенарындакы чөп-чаламларың ичинде айланып, гечере гүзер гөзлемелими я-да йүреге даш баглап, сува урмалымы? Эгер төвекгеллик эдәенде, деряның батлы акян жошлы толкунларыны бөвсүп, о кенара гечмәге гайраты чатармыка?

Ол төверегине сер саланда, даг гершининң үстүнде дуран бир ковчум монгола гөзи дүшди. Ана, олар керт геришден песе инип градылар. Өлсем-өлейине салмалы! Өңде — ынамы хем Желалетдин бар. Белки-де, халас болуп билер... Ызда — масгаралык, гулчулык хем өлүм гарашяр.

Горкар ялы нәме бар? Ол гүйчли акым билен эржел гөрешйән, атларының ялындан япышып, кә чүмүп, кә чыкып, бейлеки кенара голайлашып барян бирнәче хорезмлини гөрди. Ана, оларың бири сувдан чыкды... Ызындан ене бири... Олар ызларына гаңрылып, гыза бир затлар дийип гыгырдылар-да, деряның акым угруна кенары сырып градылар.

Яйданып дурара май ёкды. Ол букжасыны барлады. Искендер барадакы китап өкүзиң бөвенине салнып, дашы берк сараланды. Бейлеки китабам шонуң ялы эдилени үчин, сув заялар горкусы ёкды... Совуды чыкарып зыңмалы! Ёгса, деряң дүйбүне гидәймегиң ахмал. Галкан билен гылыжам сувуң тейине ташланып, диңе гушага гысдырылгы хинди ханжары галды. Ики-үч әдимден деряның чуң ери башланярды. Ялдан берк япышан Бент-Занкыжа аты билен бирликде сува урды.

Ол деряның кувватлы толкунлары билен көп махаллап гөрешмели болды. Акым оны өз бадына акдырып

экидйәрди. Ол кем-кемден бейлеки кенарың голайлашяныны сайгарды. Ысгын-мыдардан гачаныны дуйса-да, ол эрҗеллик билен эллерини, аякларыны ишледип өңе херекет эдйәрди. Диңе гулаклары хем тумшугы сувдан чала сайланян атам хәли-шинди бурнуны тыззылдадып баршына өз ээси билен бир җан-бир тене өврүлипди. Аякларыны алдьгына ишледйән атам, онуң ээсем үстлерине лабырыны атан ховпы ецип геччмек үчин гүйчлеринде барыны эдйәрдилер. Ахырсоны ат оны кенара алып чыкды. Ол ерде хорезмлилериң бирнәчеси дашларың үстүнде отурып, гейимлериниң сувуны сыкярды. Олар Бент-Занкыҗаның гөвнүни гөтерҗек болуп гыгырышдылар. Ики саньсы ылгашып гелип, гызың элинден тутанларында, ол хушундан гитди.

Ол гөк отлы байрың үстүнде ятырка өзүне гелди. Төверегинде аяклары яланач, эгинлеринде абат гейимгеҗимлери болмадык эсгерлер отырды. Чытык йүзли, горкунч гоҗаның алыс бир ерлерде — дагларың аңырсында галаны, депелерине герлип дуран гөк асманың астында рахат яйнап отуранлары үчин өзлерини багтыяр дуйян эсгерлериң шадыян түлкүлери төвереге яң салярды.

Бейлерәкде эгни ак йүң япынҗалы яш чопан гүнорта тая элини салгап, бир затлар дийип гыгырярды.

Чөп-чаламларың арасындан эерленмедик ата атланан ярым яланач, гарры Тимур Мәлик чыкды. Ол хемише болшы ялы, эпей гөрүнйәрди. Гышарышып ятан, кәбири халык тапдан дүшен эсгерлериң арасында айланып йөршүне ол шейле дийййәрди:

— Җебал эл-Җуды галасына гиделиң. Ол ерде бизе хиндилериң шасы Рана Чатра гарашяр. Олам монголларың гаршысына гошун топлаяр. Бизе лукмалык бир сүри семиз гоюнам бар. Җелалетдин солтанам шол ерде. Җелалетдиниң болан еринде бизиң хор болмаҗатымызы өзүңиз билйәңиз-ә!

Хеммелер өр туруп, өсгүн от-чөплериң арасындан узалып гидйән йитигси ёда билен ядав атларыны идип ýградылар. Ики гезек гапланың гүңлеч аррылдысы яңланды. Думлы-душдан шагалларың чиркин уввулдылары эшидилйәрди.

Тизара гиҗе дүшүп, әхли зат гараңкының гойы пердесине дүвланды. Янҗа доган чым-гызыл ай агачларың аңырсындан хаяллык билен ёкары галып уграды. Онуң ягтысына ярым яланач, ысгын-мыдардан гачан эсгер-

лер эдил гөрден чыкан ялы гөзгыны гөрүнйәрдилер.

Даң атар-атмазда өңде улудан якылан алавларың ялны ялбырап гөрүнди. От башында отуранлар — хорезм гошунының кичирәк топары өз достларыны улы шатлык билен гаршыладылар.

Алавларың бириниң башында отуран Желалетдин көзе тутуп гузы этини биширйәрди. Онуң голайында солтаның вепалы ёлдашы эли найзалы Гара Ханжар сакчы дурды. Оларың атлары голайдакы агачлара баглаиыпдыр.

Бүтин машгаласы хеләк болан Желалетдиниң йүзи агыр, кешби тутугам болса янына гелйәнлериң әхлисиниң гөвнүни гөтерер ялы дегишме сөз тапярды.

— Нәме, йүзүңи саллаярсың? Эсасы зат — биз дири. Элимизем, келләмизем абат. Тизден ене өңки каддымызы дикләрис. Гөрйән велин, сең әдигиң ёк ялы-ла? Хут эртириң өзүнде текепбир хинди шасы Рана Чатраның аягындакыны сыпырып, саңа совгат этмәге сөз берйән. Хәзир умытсызлык гуюсына гачман, гайрат ганатыны яйматың вагты гелди!

Солтан өз голайында отуран йигитлериң бирине йүзленди:

— Эй, Гурбан, айдым айт! Гөвүнлеримизи ганатландыр!

Яш йигит айдыма башлады:

Сагдагым долы окдан
Хәзир саг. Чыкып чакдан,
Йигит кимин мейден гана ичсемдим!

Төверекдәкилериң әхлиси өзлериниң сөйгүли айдымларыны алып гөтердилер:

Бу сөвешде кададыр —
Мейден долы бададан
Ыкжам ганып, гара ери гучсамдым.

Йигит довам этди:

Сөйгүден долы калбым.
Нирде сен, леби гүлгүн?
Багрым гөзлең нештерине дешсемдим.

Йигитлер ене өңки хөрпде айдымы довам этдилер:

Кадасы бу женлериң —
Гулгун лебинден сениң
Соруп, соруп, гара ери гучсамдым.

Лагере кем-кемден умсумлик аралашды. Йигитлер сүйнүп ятышларына эртир өзлерине нәмәниң гарашяндыгы барада ховсалалы ойланярдылар.

Бирден гарашылман дурка айдым сеси яңланды. Оны айдян гүйчли, якымлы сесли аял машгалады:

Уч, айдымым, ызда гоюп шемалы,
Булдуң гая чөкен илине сары.

Җүлгелере долуп чап-чал думаның
Гезйән ерне еңилаяк умганың.

Уч, айдымым, дүш-де белет ёлуңа,
Шаглавуклаң оваз эдйән илине.

Йигдиң уран авун алып элине,
Эзизине тарап барян ерине.

Алавуң башында отуран Гара Ханҗар тисгинип ериңден галды.

— Шоң сеси! Шоң айдымы! Ол бу ерлере нәдип дүшдүкә? Оны монголлар тутуп, Чингиз ханың харемханасына дыкыпдылар ахырын! Хәзир мен оңа җогап берейин.

Гара Ханҗар айдыма башлады:

Уч, мениң айдымым, уч сен шю тая,
Йүреге женнетден мәхрибан җая.

Хич алада, гам гетирмән серине,
Тер гүлүң барк уруп өсйән ерине.

Гөзи җөвхер, леби гунча ярымың —
Овазы не есер Гүлҗемалымың!

Яш авчы авуны алып элине,
Гыссаняр бермәге сөен гүлүне...

Айдым кесилди. Гара Ханҗар найзасына япышып, шейле дийди:

— Мен хәзир гызларымызы гөзләп тапайын.

Йигитлер шовхун турузлылар:

— Олаң барыны шу ере алып гел!

Дессине чөп-чалама сиңен Гара Ханҗар айланып-айланып, ахыры бир ачык мейданча чыкды. Ол ерде халының үстүнде эгни алтынсов ала көйнекли яш аял отырды. Боюнлары монҗуклы, гошарлары билезикли

беземен гейнүвли бир топар гыз онуң төверегини галлапдыр. Бир тырада йүкчи ябылар дурды.

Гызларың бири тарса ериңден турды-да, Гара Ханжара тарап окдурылды:

— Ыкбалың бизи ене душураны үчин мен өрән багтыяр. Мен бир гудрат билен халас болдум. Биз Чингиз ханың харемханасының хем айдымчыларының бир бөлеги. Тулканда онуң агыр гөчүниң арасындадык. Дашымыз ёвуз сакчылар билен гуршаланды. Бирден гаржыстанлылар үстүмизе чозды. Сакчылары гылычдан гечирип, есирлериң эхлисини бошатдылар. Бейлекилер ялы, менем йүкдәки алтындан өз етдик пайымы алдым. Инди мен бай. Сеңем гейим-гежимиңи тәзеләп билжек, Гара Ханжар.

Гара Ханжар оңа Хинд дерясының боюнда болан сөвеш хем Желалетдиниң янындакы эсгерлериң кын ягдайлары барада гүррүң берди.

— Мен эхли алтынымы сизе берйән! Гоюн сатын алып ийиң, хор болмаң! Маңа хич зат герек дәл. Диңе өз авара өмрүмизиң узак ёлуны сең билен биле гечсем боляр.

— Желалетдин солтаның янына гидели. Ол бу ерде. Тәзе гошун топлаяр. Йигитлеримизем гызларың хеммесини алып гелмеги табшырды.

Гүлжемал хем онуң янындакылар солтаның янына уградылар. Йигитлер олары айдым билен гаршыладылар:

Дост-ярлар, гадырданлар,
Ел бериң — гызлар гелйәр.
Гурбандыр ширин жанлар,
Ел бериң-гызлар гелйәр.

Салам, салам,
Эзизлер!
Йүзи гүл,
Инче биллер.

Гызлар Чингиз ханың лагеринде гөрен гүнлерини, нәдип халас болушларыны бирин-бирин гүррүң бердилер.

Желалетдин оларың барыны йигитлер билен бир хатарда отурдып, шейле дийди:

— Багт бизден йүз өвренок. Гайта өзи үстүмизе гелйәр. Гелжекки еңишлерем бизе яр болар, адымызы шан-шөхрада бесләр.

XXI. Хиндилер билен илкинжи сөвеш

Нурана яш йигит Алланың ёлунда сөвешйәрди хем өз шөхраты билен уругының намысыны гораярды.

Гадымы эртекиден.

Җелалетдин ирден өзүниң дүрли диллерде геплейән гошунына серенҗам бермек билен мешгулланды. Ол айры-айры тайпаларың сердарларының әхлисини чагырды-да, маслахат гечирди:

— Гошунларымызың саны нәче аз болдугыча, онда шонча-да демир ялы берк дүзгүн-нызам хем-де айгытлылык болмалыдыр. Хәзир өзүмизи бир сүри сайлама өкүздирис өйтсегем, бирнәче мөҗек бизи ап-аңсат дув-дагын эдип билер. Әхли йигитлери он-ондан топарлара бөлүп, херсине-де онбашы беллән. Йүз эсгерден ыбарат топара бир йүзбашы сайламалы. Мен диңе йүзбашыларың үсти билен гөркезме берерин. Йигитлериң әхлиси шәхериң өңүнде бир хатара дүзүлсин. Мен оларың иң говуларыны сайлап, зарба уруҗы топар дүзмекчи. Галанларыны саг хем чеп ганатлара бөлмели. Бу иши гаты тиз ерине етирмек герек. Хинди шасы Рана Чатра үстүмизе йыгын дартып гелйәр. Белки, онуң хәзирки тапсызлыгымыздан, ядавлыгымыздан пейдаланып, ёгумыза янмак мейли бардыр.

Эдил шол вагтам соңра кән махаллап сыр болуп галан вака болуп гечди. Бирден чөп-чаламлыгың ичинден атылан пейкам Җелалетдиниң гара сачларына галташып шувлап гечди-де, аңырда отуң үстүнде отуран эсгерлериң бирини яралады. Эгер-де пейкам бары-ёгы бир бармак ашакдан геленлигинде солтан ягты җахан билен хошлашярды.

Гара Ханҗар хем башга-да бирнәче йигит пейкам атылан чөплүге топулдылар. Эмма хич ким ёкды. Ташланан яй хем ичи тапланан пейкамлы сагдакдан башга зада душмадылар.

Соңам солтаның җанына каст этмәге сынанышаның ким болуп билҗеги барада узак вагтлап пикир өврүдилер. Монгол аңтавчысымыка? Я-да Җелалетдиниң өз мүлкүне аралашаныны халамадык хинди шасының ёллан җансызының ишимикә?

— Бу ша хелей Түркан хатының өз гыпҗак ханлары хем Хорезм шасының гөрип огуллары билен гуран көне

дилдүвшигиниң нетижеси болаймасын? Хәкимиетиң кануны эесине боюн әгмежек болуп, олар хер зат этмәге тайындыр.

Желалетдин парахат җогап гайтарды:

— Бизиң чар янымыз ховп-хатардан долы. Йөне бетбагтлыгың ниреден инҗеги белли дәл. Хәзир диңе екеже ховп-үстүмизе гошун чекип гелйән хинди шасы Рана Чатра барада ойланмагымыз герек.

Желалетдининиң гошуны Жебал эл-Жуды шәхериниң голайындакы дүз мейданда сап тутуп дүзүлди. Хатарың ортасы үчбурчлук гөрнүшинде өңе чыкып дурды. Ол ерде гылыч чалмага, найза урмага хем пейкам атмага иң өкде эсгерлер гойлупды. Желалетдининиң эхли гошунындан сайлан ол эсгерлери ики йүз чемеси атлыдан ыбаратды. Олар солтан нирә үмлесе, шол тая окдурылмага тайын болуп дурдылар. Хиндилериң гошуны мейданың бейле четиндеди.

— Хиндилериң гошуны еди мүң адамдан ыбарат — дийип, йүзбашыларың бири Желалетдине хабар берди.

— Шю говы-да.

— Йөне эхлисиниң яраглары гурат.

— Ол-а хасам оңат! Эртир ол ярагларың хеммеси бизиң элимизе гечер.

Хинди гошунларының аграмлы бөлегиниң эгниндәки демир совутлары, тувулгаларындакы бүрүнч безеглердир хас горкунч гөркезмек үчин ясалан мис ганатлар гүн нуры билен чакнышып ялдыраярды. Сазандалар гүйчлеринде барындан сурнай чалып, депреклери дүкүрдедип, яйбаң мис табаклара уруп, улы зензеле турузярдылар.

Желалетдин иң соңкы буйругыны берди:

— Мен ша Рана Чатра билен хаклашмак үчин душман гошунының эдил ортасына окдурыларын. Иң говы эсгерлер мең янымда болар. Биз хиндилериң гошуныны икә бөлерис велин, сиз шол аралыга окдурылып, ики ганата-да хүҗүм эдиң.

— Бу ягдайда биз нәме эдип билерис? Ярагымызам-а ёк? — дийип, эсгерлер тыкырадылар.

— Шо себәплем, ярагларыны алмак үчин олаң үстүне хас окгунлы топуларыс.

Сөвеш адатдан дашары тизликде яйбаңланды. Желалетдин душманың үстүне окгунлы хүҗүм эдип, чөплүкден тапылан яйдан пейкам атды-да, Рана Чатраның эдил гөзүнден чүйләп, атдан агдарды. Соңам гылыҗы-

ны сырып, душманың атлыларының башына оюн салды. Гапдалында эдил ажал рухы ялы сөвешйән Тимур Мәлик билен Гара Ханжарам ондан пес отуранокдылар.

Хиндилер узак сакланып билмеди. Шаларының өленини төренсоңлар яраглaрыны ташлап, башлы-барат гачмага йүз урдулар. Хорезмли эсгерлер оларың ызларындан ковуп, атларыны эллеринден алярдылар, гылычлары, найзадыр яйлары чөплейәрдилер.

Бу сөвеш Желалетдиниң гошуныны оңат гейимли, ат-яраглы этди.

Шәхериң атлы-абрайлы адамларының бир топары эллери совгат-серпайлы чыкдылар-да, хорезмлилери дабара гатнашмага, өзлери үчин ниетленилен хөдүр-керемден датмага чагырдылар.

Желалетдин хинди шасының беземен чадырыны олжа хөкмүнде өзүне алды.

Ол чадырың гапдалында яссыгы тирсеклэп гышарып ятышына Бент-Занкыжа билен сөхбет эдйәрди. Гыз солтаның йөришлериниң китабына тәзе шанлы сахыпаны язынды.

— Дурмушда эхли задың бизиң эркимизе хем айгытлы херекетимизе баглыдыгыны гөрдүң герек? Эгер бу сөвеше окдурылман, гача дуран болсак, нәхили эрбет гүне дүшжегимизи билип дурун. Йөне ыкбалымызы ислән тарапына өврүп билжек гизлин гүйчлерем бар. Душманымың шу яйдан атан пейкамыны алан нышанасының бир бармак ёкары янындан гечиренем шо хили гүйч... Эгер башгача боланлыгында, онда сен китабың иң соңкы сахыпасыны язмалы болардың.

— Пейкам атаны кимдир өйдйәңиз?

— Оң үстүни вагт ачар. Эгер ол мени ёк этмеги белли-күлли йүрегине дүвен болса, ене-де ёлумда пейда болар. Йөне хич зат тутан максадымдан дөндерип билмез. Мен гөреши довам этдирерин.

XXII. Әлемгир ве хиндилериң патышасы Үтүлмиш

Ылгашып гелен үч аңтавчы деми-демине етмән, хасылашып хабарларыны бердилер:

— Инди нәме этсеккәк? Сан-сажаксыз гошун үстүмизе ындарылып гелйәр... Йүз мүң адам дагы бар... Ишимиз гайтды!.. Бу ерден чалтрак гачмак герек.

— Гач-да онда! — дийип, Желалетдин аркайын гүрледи. — Мен галян. Өзүмем шол гошуның үстүне чоз-

җак. Эй, йигитлер! Тизрәк әхли йүзбашылары чагырың!

Йүзбашылар хаял этмән ылгашып гелдилер. Хиндилериң әгирт улы гошун топландыгы барадакы хабар эййәм оларың гулагына етипди. Олар ерде дөвре гурап отурышларына Җелалетдиниң нәхили чыкалга салгы берҗеги барада толгунма билен ойланярдылар.

— Бизе алдым-бердимли сөвеш гарашяр. Горкаклык эдип, дири галандан еңиш үчин сөвешип өленимиз говудыр. Эгер ен-се берсек, йигитлеримизиң эдерменлигинден, өзара агзыбирлигинден нам-нышан галман даргар. Хәзир биз Рана Чатра билен эден сөвешимизи гайталарыс.

— О вагт бизиң гүйҗүмиз деңечеррәкди — дийип, йүзбашыларың бири дилленди.

— Хәзир велин биз өңкүмизденем гүйчли — дийип, Җелалетдин җогап берди. — Гаршымыза йыгнанан эсгерлериң кимлердигини билйәңизми? Олар җилең хаммаллар, гатыр баканлар, дайханлар. Әхли пикирлерем урушмак дәл-де, басымрак өз күлбелерине доланмак. Олаң биз билен иши ёк. Хич бирининем сөвешде баш гоясы гелйән дәлдир. Иң ховплусы — Үтүлмишиң төверегиндәкилер, ягны, сайлама отряды дүзйән җанпеналары .Биз окгунлы херекет эдип, оларың үстүне хүҗүм эдерис-де, эдил пычагың хамыры дилиши ялы икә бөлерис... Ислендик гошуны дерби-дагын этмек үчин онуң йүрегини я-да келлесини ёк этмели. Хәзирки гошунын келлеси — Үтүлмиш. Мең алмаз гылыҗым оны чапып ташлар. Сиз болса душман гошуныны икә бөлмәге сынанышың.

Тизден хиндилер гөрүнди. Олар гөйә Җелалетдиниң гошунының дашына халкалайын айланмак ислейән ялы, гиң, адатдан дашары яйраң сөвеш тертибинде гелйәрдилер. Хатарың ортасында дүрли реңкли маталар билен безелен гайыш япынҗалы сөвеш пиллери алаң ялы болуп гөрүнйәрди. Пиллериң бойнунда отуран адамлар бу әпет махлукларың гахарыны гетирҗек болуп, демир гаңырчак билен келлелерине урярдылар.

Иң мәхнет цейлон пилиниң үстүнде тылла парча билен безелен теләр ялы эдилип гурлан гырмызы саяваның астында Үтүлмиш патыша отырды. Ол тиз-тизден эйләк-бейләк өврүлип, эллерини галгадып, өз гошунына ышарат эдйәрди. Атлы гошун бейлекилерден дүйпгөтер сайланярды. Эсгерлериң гейимлеридир яраглары, атларың ичиргилерем дийсең беземенди.

Хиндилер Җелалетдиниң гошуныны гөрүп, аяк чекдилер. Хатарың ики четиндәки сазандалар узын сурнайларына батлы үфләп, айылганч зогулдадярдылар, депреклердир яйбаң мис табаклары батлы-батлы какярдылар. Пиллер холтумларыны дик-асмана гөтерип бөгүришйәрдилер, эсгерлер сөвеш айдымына гыгырярды.

Җелалетдин өлдүрилен патыша Рана Чатраның лыбасыны гейди. Онуң келлесинде леглегиң ики саны ак елеги беркидилен күмүш тувулга ялдыраярды. Полатдан ясалан совуды күмүш гүллер хем алтын йылдызлар билен безеленди. Рана Чатраның үчурсыз оваДан, эсбаплары гыммат баха дашлар билен безелен атының үстүнде отуран солтан гадымы эртекилердәки батырлара чалым эдйәрди.

Үтүлмиш патышаның өңүндәки ики йүз саны сайлама атлы эсгерлер оны дуйдансыз хүҗүмден горамалыды.

Җелалетдин: *«Еңилмез батырлар,* мең ызым билен өңе!» дийип гыгырды-да, йылдырым чалтлыгында өз сайлама отрядына баш болуп, душман гошунының ортасыны назарлап ат гойды. Душ гелен атлылара гурт ялы дараян Җелалетдиниң голайында сөвешйән Гара Ханжар билен Тимур Мәлигем ондан пес отуранокдылар. Бат билен инйән гылычларың зарбы душман атлыларыны депесинден тә гушаклыгына ченли парран дилйәрди.

Җелалетдиниң өңүнден чыкан атлылары уруп-урҗашдырып, догры өзүни назарлап окдурылып гелйәнини гөрен Үтүлмиш хайдан-хай пилден сырылып дүшди-де, ата мүнүп, ыза бакан депди.

Онуң пили холтумыны гөге тутуп, гудузлан ялы бөгүрйәрди. Ат салып гелен Җелалетдин пейкамы пилиң бойнундан санчды. Әпет махлук арт аякларының үстүне галып, бир дуран еринде айланмага башлады. Соңам бойнунда отуранлары пызышдырып, хатар гошуның гапдалы билен тагашыксыз патанаклап уграды.

Хинди гошунларының эхлиси пилиң үстүнде сөвеши доландырып отуран патышаларыны гөрмәнсоңлар, оны өлендир өйтдүлер. Башлы — баратлык башланып, сөвешҗең дүзгүн-нызам бозулды.

Эдил шол вагтам Җелалетдиниң гошуны оларың ортасына уруп гирди-де, газаплы сөвеш билен хиндилериң йыгыныны икә бөлди. Гыссаглы ыза чекилип угран душманлар хатда җең мейданында битертип патанаклашып йөрен сөвеш пиллерини урша салмага-да етишмедилер.

Солтан еңсе берен душманы ковалап дурмады-да, өз эсгерлери билен сөвеш мейданында галды. Ол бир алаңың үстүне чыкып, хиндилериң херекетлерини сынламага башлады.

Желалетдиниң ненеңси ёвуз, гүйчли гаршыдаш экендигине гөз етирен Үтүлмиш патыша өз якын адамлары билен маслахатлашмага башлады. Хеммелер оңа хаял этмән ярашык баглашмагы теклип этдилер.

Илчилер депелерине уллакан зерли байдак гөтерип, Желалетдиниң янына уградылар. Әгни овадан лыбаслы, сач-сакгалы агаран пешенели гожа олара баштутан болуп гелйәрди. Голая геленсоң, ол хормат гоймагың аламаты хөкмунде атындан дүшди-де, шейле дийди:

— Бизиң хөкүмдарымыз, хезрети әлемгир Үтүлмиш патыша сениң эдерменлигиңе гөвни етип, мыхманчылыга чагыряр. Эгер тозгунчылыклы уруш херекетлерини бес этсең... — Ол пышырдап гепледи: — ол сени оглы ялы кабул этмәге хем өз гөзел гызыны гелинлек бермәге тайяр...

Везир гошундан сайланан бир топбак атлыны гөркезип:

— Анха, патышаның өзи сең янына уграяр, — дийди.

Желалетдин гарашып дурды. Үтүлмиш янына геленсоң, ол атындан дүшүп салам берди:

— Делиниң солтанына хем күлли Хиндистаның шасына салам!

Желалетдиниң гошуны сөвеш мейданында лагерь болуп ерлешди. Әхли йүклер, газанлар, этлердир шераплы күйзелер шол ере гетирилди.

Ылалашык батлашыланына гарамаздан, Желалетдиниң ягдайы ыгтыбарсыз хем ховплулыгына галды. Дашындан мыхмансөер ялы гөрүнселер-де, хинди ханлары онуң гаршысына дилдүвшүк гурап, хорезмлилери ёк этмек үчин аматлы пурсада гарашярдылар.

XXIII. Агзыбирлик угрундакы сергезданлык

Желалетдин бирнәче йыллап өз гошуны билен Азияның энчеме довлетлерине айланды. Демиргазык Хиндистаның ичинден сөвеш билен гечип, гүнбатара тарап гитди. Ол әхли хөкүмдарларың агызларыны бирикдирмәге, диңе бир моңоллара гаршы дурмак дәл, эйсем,

олары Хорезмден хем бейлеки гоңшы юртлардан хемишелик ковуп чыкарар ялы, гошунлары бирлешдирмэге, уллакан харбы гүйч дөретмэге ыржак болярды. Йөне онуң бу тагалласы баша баранокды. Онуң өз доганы Кыясетдинден башлап, бейлеки эхли түрки тайпаларың хем дөвлетлериң баштутанлары овнук серхет давалары билен гүмра болуп, бири-бириңден өчлүди. Шейле болансоң, бирлешмек барадакы белент максады голдамак эгер-эгер ятларына-да дүшенокды.

Соңра Желалетдин хас гүнбатара-Багдат халыфы Мунтансириң хөкүмдарлык эдйэн ерлерине гитди. Монголлара гаршы гөрешде мусулманлара баштутан болмага ырып билмэнсоң, онуң гошуныны дерби-дагын эдип, соңра Азербайжана хем Аррана гечди.

Ахыры солтан Гуржустана барды. Ол ерде-де ерли феодаллар Чингиз ханың гаршысына гүйжи бирикдирип сөвешмек үчин бирлешмек теклибини рет этдилер. Солтан бирден ыза дөнди-де, гошуныны гүндогара бакан алып угратды. Ол Азербайжана күрсэп гирен монголларың үстүне чозды-да, дессине юртдан ковуп чыкарды.

Йөне мусулман гошунларыны бирлешдирмек барадакы эсасы максат амала ашман галды. Солтан монголларың юрда күрсэп гирен улы отрядыны дерби-дагын эдип, гүндогара кованам болса, барыбир бейлеки дөвлетлериң хөкүмдарлары ондан нетиже чыкармадылар. Овнук душманчылыгың өзлерини бетбагтлыга итерйэндиги, бир гүйчли голуң астына бирлешмелидиги, онуңам диңе Желалетдиндиги барада ойланмадылар.

Үч саны кувватлы дөвлетиң хөкүмдары, шол санда Багдат халыфы Мунтансирем Желалетдиниң янына айратын илчилерини ёллап, бирлешен гошунлара баштутанлык этмегини, берк харбы бирлешик дөретмегини ондан хайыш этдилер.

Желалетдин ол вагт Азербайжандады. Солтан дынч алярды хем тэзе вакаларың йүзе чыкарына гарашып, гошунына серенжам берйэрди. Өңки сөвешде тар-мар эдиленине нэче дийсең гахары гелен монголлар йүз мүң атлы гошун билен ене доланып гелипдилер. Олар алакжашып, өз эсасы гаршыдашлары болан Желалетдини гөзлейэрдилер.

Мусулманларың илчилери үч хөкүмдар тарапындан ёлланылан үч саны бейик везирден ыбаратды. Олар Желалетдин үчин совгат-серпайлы хем азык йүкли кер-

венли гелипдилер. Солтан ол вагт азербайжан дагларындады. Онуң гошуны болса голайдакы обалардыр жүлгелерде ерлешипди.

Желалетдин илчилери өзүниң сары йүпек чадырында гаршылады. Бу чадыр гара хинди худайларының шекиллери хем тылла гүллер билен безеленди.

Везирлериң үчүсем ужы чүри ак сакгаллы, алабедер йүпек лыбаслыды. Олар өзара урушларың соңуна соган экип, тертип-дүзгүни ёла гоюп билжек, монголларың чозушыны деп этмэге укыплы харбы гүйжи өзүнде жемлежек берк билелешиги дөретмек барада диллерине бал чалнан ялы якымлы гүррүң эдйэрдилер.

— Элбетде, мен сизе көмек эдерин — дийип, Желалетдин жогап берди. — Йөне сиз шу берен сөзүңизде берк дуруп, менден гизлинликде душманлар билен, хас бетерем, ыграрсыз хем ёвуз монголлар билен гаршыма дилдүвшик гурамадык халатыңызда мең көмегиме бил баглап билерсиңиз... Сиз айратынам, яланчы хем хилегэр монголлара илчи ибермеги говы гөрйэңиз. Шейдип, олардан рехимдарлык хантама болянсыңыз... Ек, олар эхлиңизи гылычдан гечирип, күлүңизи асмана соврар.

Везирлер билен бу гүррүңчилик даг гечидиниң эңңидинде болупды. Олар бу ерде үч гүн болуп, ызларына гайтдылар.

Желалетдиниң ол үч гаррының агызларында аш гатыклап айдан сөзлерине ончаклы ынамы ёкды. Онуң калбына чөкен губар даргап гидиберенокды.

Шол вагтам эхли кишини гең галдыран бир адам пейда болды. Онуң янында себетлердир хоржунлар йүкленен үч ат барды. Йүзи дуршы билен ярадыр чапык ызларындан долы, бир гөзи сокур ол адам хайран галмазча дэлди.

— Ким борсуң, нэме үчин гелдиң? — дийип, Тимур Мэлик оңа йүзленди.

— Мен жерчи. Адыма Нуреддин Фаркат диййэрлер. Аялларың халаян овнук харытларындан: иңңе, оймак, йүзүк, монжук, айна, бояг, сүрме, шейле хем хытай йүпеги, тейим ялы затлары сатян.

— Йөне биз аял дэл-дэ — дийип, Желалетдин сесленди.

— Менде эсгерлере яражак харытларам бар: йүпек көйнеклер, гушаклар, гапжыклар, ханжарлар хем гайры шоңа меңзеш затлар... Хорезмиң шасы, менде сең үчин түйс шалара мынасып совгат — хиндилериң ажап

нагышлы, дүр садаплы йүпек көйнеги бар. Ол саңа багт гетирер.

Җерчи себетден алтынсов түллер билен бир кемсиз нагышланан гызыл якут реңкли көйнеги чыкарды-да, эпинлерини язды.

— Бу көйнеги алайма! — дийип, Бент-Занкыжа гыгырды. — Шу хили реңкдәки көйнеклери Хиндистанда җадыгөйлериң тикйәнини мен тебипчилик барадакы китапларда окап гөрдүм. Олар көйнеги аждарханың ганына батырярмышлар. Шол көйнеги теен адамың эндам-җаныны дөмме яралар тутуп, айылганч эҗир чекип өлйәрмишин.

— Ялан сөзлейәң! — дийип, җерчи гудузлан ялы гыгырды. — Бу шаларың көйнеги. Бейле лыбасы диңе ханлардыр эмирлер геййәр.

— Мен башга-да бир зада мүңкүр болян — дийип, Бент-Занкыжа сөзе башлады: — Сең гушагыңдан гыпҗак ханҗары асылгы. Эдил шонуң ялы ширмайы саплы ханҗары Түркан хатының арзылаян адамсы гөтерйәрди... Бу нәдип саңа дүшди?

Җерчини хәлиден бәри ичгин сынлап дуран Тимур Мәлик шейле дийди:

— Йүзүңи персала эденем болсаң, мен сени танадым. Саңа — ша хелей Түркан хатының илки гуламы, соңам бейик везири болан Мухаммет Бен Салых диерлер. Белки, сен бизе хайсы җын-арвахларың гирисине дүшүп, бу гөз-түлбан хала учраныңы айдып берерсиң?!

Җерчи көйнеги хасыр-хусур атың аркасындакы себеде дыкды-да, Җелалетдине тарап өврүлди. Онуң еке гөзүнден газап оды сычраярды.

— Хава, айдянларыңыз догры. Мен хакыкатданам, озалкы гулам Бен Салых. Нәдип тананыңыза аклым хайран. Монголлар мени тутуп, келләми яныл дуран алава сокдулар. Йүзүмиң бедройлыгам, гөзүмиң сокурлыгам шонда болды. Яраларымдан гаты кынлык билен сапландым. Шу еке гөзүм биленем сизиң көпүңизиң ики гөзүңиз билен гөрмейән затларыңызы гөрйән... Пенакәрим Түркан хатыны монголлар өз янлары билен алып гитдилер. Ол хәзир «әлеми сарсдырыҗы» нахар иййән вагты гапдалында отурып, айдым билен гөвнүни ачяр. Ынсаның ыкбалы шейле. Ол хемише алланың ыгтыярында. Эгнине багт гушы гонҗакмы я-да башындан бетбагтлык чекиртгеси инҗекми — хич ким өңүнден билип билмейәр!

— Сен ханжардан өлерсиң — дийип, Тимур Мәлик гахарлы сесленди: — Дөнүклигиң соңунын нирә элтйәнини өзүң говы билйәнсиң.

Гылыжынын сапына элини етирен Гара Ханжар жерчә голайлашды.

— Сең элиң бигүнә адамларың ганына боялан. Газаплы патыша хелейиң буйругы билен хорезмли ханларың йигрими секизисиниң оглуны деря гарк эден сен дәлми?

Эсгерлериң бири гыгырды:

— Меңем кичижик доганым шонда гитди! Онуң ганлары сен! Сени өзүм богуп өлдүрерин! — Эсгер жерчә топуланда, Тимур Мәлик саклады:

— Өз пәкизе гылыжыңы бу нәкесиң хапа ганына буламак нәмә герек? Муны дагдан ташлалың.

Тимур Мәлик гылыжыны согурды-да, Бен Салыхың депесине гөтерип, хөкүмли сесленди:

— Хәзир учутдан бөк. Гой, дадыңа өз пенакәриң йигренжи Иблис етишсин!

Бен Салых учудың гырасына барып, ашак серетди-де, өзүни гойберди. Ажалы етмедиге бир себәп тапылайяр. Ол учудың билинде өсүп отуран бир дүйп писсе агажына япышып, дири галды. Шол ерде бир говак гаралып гөрүнйәрди. Аяк үстүне галан Бен Салых ёкардакылара гыгырды:

— Мен өзүме эдилен яманлыгы ятдан чыкарян я-да багышлаян адамлардан дәлдирин! Арымы ерине саларын!.. Хеммеден бетер Желалетдин солтаның дат гүнүне! Ахмал болмагын!.. — Шей дийди-де, ол говага гирип гитди.

Чар яндан үстүне ховп-хатар абанянына, даг ёдаларында алакжашып, монголларың өзүни гөзләп йөренине гарамаздан, Желалетдин хемишеки болшы ялы шадыянды. Ол бир күйзе лагл реңкли гырмызы мей гетирмеги буюрды-да, дөвре гурап отуран бирнәче ёлдашларының арасында орнашып, бакылык, сөйги, халкларың гелжекки ыкбалы, ынсаның этмели белент ишлери барада гүррүңе башлады.

— Нәме, айдым сеси чыканок-ла? — дийип, солтан гыгырды.

— Хей, шу вагтам айдым бормы? Багшың сесини душманларымызың эшидәймеги мүмкин.

— Бент-Занкыжа, мен сөйгүли айдымыма башла!

Мухаммет Несевиниң ызында үмсүм отуран гыз сесленди:

— Боляр, йөне юваш сес билен айдаяйын. Гаты айтсам, душманлар эшидер өйдүп горкян.

Агшамын асуда ховасында якымлы оваз янланды;

Йигит агды атындан...
Мениң яш бүргүдими
Ят кишиң найзасындан,
Атының агмасындан,
Эерден гаймасындан
Аллан өзи горасын.
Эркана, яш бүргүдим,
Мен янымда өйде бол.
Биле перзент сөели!
Эй, гөвнүмиң сөени,
Эгер-де дири болсаң,
Ялңыз галдырма мени!

Желалетдин ики эли билен келлесини тутуп, бейлесине өврүлди-де, узак вагтлап чуңңур оя батып отурды. Ол нәме хакда пикире чүмдүкә? Белки, асуда хем багтлы машгала дурмушыны соңсуз сөвеш сергезданлыгына чалшаны барададыр? Белкем, өзи үчин янадандан машгала гуруп, перзент өсдүрмек шатлыгының йитеңкирләп, өңде тәзе ховп-хатарларың дураны хакындадыр? Белки-де, уммасыз кән гүйжүң сарп эдилип, эдилен ишиң жуда азлыгы барада ойланяндыр?..

Эдил гапдалында отуран Тимур Мәлик Желалетдиниң эгнине элини гоюп, шейле дийди:

— Өлүми яда салып, гайга батып отурмагың гереги ёк. Энтек жаньмыз саг, гүйжүмиз эгсилер ялы дәл. Белкем, эденимиз угруна болуп, багтлы гүнлере етерис...

Желалетдиниң өмүр беяны хем йөришлери барада китап язян Мухаммет Несеви солтаны агыр ойларың гирдабындан чыкармак ниети билен хабар гатды:

— Сең гөркезен эдерменликлең көпүсини гөрдүм. Эсгерлере диййән сөзлерини, сөвеш буйрукларыны эшитдим. Эгер гөвнүңе алман, ак йүрекден жогап берерин дийсең, ене бир зат сорасым гелйәр.

— Сора, гадырдан достум. Әхли соралларыңа ачык гөвүнден жогап берейин.

— Солтан, хәзир ажалың гара ганатларының барха

йыты-йыгыдан депэмизде галгаяныны өзүң гөрүп дурсуң. Биз ене узак өмүр сүрҗекми я-да саналгымыз шу гүн долҗакмы — ондан хабарымыз ёк. Шейле-де болса дурмушың акымы довам эдип дур. Чагалар улаляр, гоҗалар болса соңкы йылларда монголлара гаршы алнып барлан сөвешлер барада билмэге ховлугярлар... Инди болса — гөнүмеллигими багышлавери — мең билен эдил өз весъетиңи язан ялы гүрлешмегиңи хайыш эдйэн. Өз китабыма сең етишип гелйэн неслимизе дийҗек иң мукаддес арзувларыны хем саргытларыны язасым гелйэр. Олар гелҗекде ерине етирилер диен тамам бар. Сең шол айданларың эбедилик галар. Монголларың ватшылыкларам, ызарламаларам оны халкың хакыдасындан ёк эдип билмез.

Җелалетдин бир салым ойланып отурды-да, шейле дийди:

— Мен гаты көп затлар айдып билердим. Йөне ай дан задым нэче узак болса, шонча-да тиз ятдан чыкармыка өйдйэн... Шейле бир вака ядыма дүшйэр. Бирнэче йыл мундан озал харасатда галып, чөлде бир гарып чопаның күлбесине мыхман болдум. Шол гүнүң өңяны чопан ериң астындан өрэн агыр гадымы түңче тапан экен. Хайыш эдип дурансоң, мен түңчэниң агзыны ачып бердим. Онуң ичинден ады халк ровaятларында мешхур болан Баяндер ханың өз агтык-човлукларына язан весъети чыкды. Мен оны гөчүрип алдым. Шондан бэрем янымдан гоямок. Онда шейле язылыпдыр... — Җелалетдин гушагындакы күмүш гутуҗыкдан тогаланан кагызы чыкарды-да, окамага башлады: «Өз агтыкларыма хем човлукларыма весъет галдырярын. Олара алтын я-да байлык мирас гоямок. Мен оларың бол-элинлик хем шатлык өйүни өз эллери, өз зэхметлери билен гурмакларыны ислейэрин.

Бейик түрки тайпалардан болан несиллерим, мен сизе йүзленйэрин: өзүңизе шөхрат, ховпсузлык, абаданчылык гетирҗек, сизи еңилмез этҗек шу бэш саны гымматлы мирасы аявлы саклаң. Ол мирас мертлик, зэхметсөерлик, берен сөзүңе ыграрлылык, аяла хормат гоймак хем еке-тэк мерхеметли алланы шөхратландырмакдан ыбаратдыр.

Баяндер хан».

Шол вагт ики тарапдакы ёдаларың херсинден бир атлының йүзүн салып гелйэни гөрүнди. Йигитлер хайданхай хабарларыны бердилер:

— Бу ере үч монгол отряды гелйәр. Олар элбетде, сени гөзлейәндирлер. Сен хаял этмән гит-де, вагтлайынча дагың букы ерлеринде гизлен. Биз Азербайҗаның токайларына сиңмек үчин өзүмизе гылыч билен ёл арчамалы боларыс.

— Бу йөришимиз айратын ховплы болар — дийип, Җелалетдин сесленди: — Монголлар ахырсоңы шу ерде мени өз пенҗелерине гысмага сынанышарлар.

— Бизе-де сең ызыңа дүшмәге ругсат эт! — дийип, Несеви билен Бент-Занкыҗа хайыш этдилер. — Хер ненең кын ягдайда-да сени еке ташламарыс.

Җелалетдин еринден турды-да, монголлары ниреде гөрендиклерини сорады. Тимур Мәлиге галан гошунлара баштутанлык этмеги табшырды. Соңра Гара Ханҗара, Несевә, Бент-Занкыҗа хем башга-да бирнәче йигитлере өз ызына дүшмеклерини буюрды. Достлары билен гуҗаклашып, багтлы болмакларыны арзув этди-де, атына атланып, даг гечидиниң үсти билен демиргазык тая гыссанмач ёла дүшди.

XXIV. Бүргүт хөвүртгеси

Белент гаялы күрт дагларының үстүнде апы-тупан гопярды. Гөйә дийрсиң, әлемиң эхли күнҗүнден учуп гелен газаплы рухлар алдым бердимли дөвүш гурян ялыды. Чуң җүлгелериң депесинде асыл-асыл болуп дуран чал булутларың гойнундан шаглап инйән чагба учут гаялары ялап, эгри битен арчадыр писсе агачларыны гопарярды. Гаялардан гопан мәхнет дашлар гүңлеч сес эдип, җүлгәниң дүйбүне тогаланышып гайдярды.

Бир ковчум атлы учудың эрңегинден узалян ёдаҗыкдан эрҗеллик билен гидип барярды. Җуда мөхүм себәп болаймаса; ол ерлере пейвагтына барар ялы дәлди. Думы-душунда депәнде асыл-асыл болуп дуран гаяларың хачан опурылҗагы белли дәлди. Тыпанчак ёдада атларың аяк басышы ыгтыбарлы дәлди. Олар кәте сүллүмбай болан атларыны идип, гытак ягян чагбаның дердинден гая гысылышып барышларына эгәлик билен гадам урярдылар.

Зөммек багана телпекли гарры ёлбеледиң ызына дүшүп барянларың арасында башы полат тувулгалы, сары гаймалы келте гөк япынҗа чоланан бири айратын сайланярды. Онуң уяныдан чекип барян аҗайып дор

аты гувуңкы ялы бойнуны сүйндүрип, гидип баршына даг отларына агыз урҗак болярды.

— Ханы, сең диййән обаң? Алдаян болайма, кеззап күрт. Бизи нирә алып баряң? Учутдан гайдырмак мейлиң бармы? Ёлуңам барха бетери чыкяр! Мең элимден дири сыпмаҗагыңы билип гой. Эгер чукур газан болсаң, оңа өзүңем биз билен деңҗе гачарсың.

Елбелет аяк чекди-де, эллерини дөшүнде говшурды:

— Эгер ялан сөзлейән болсам, аллаң газабына дучар болайын, йылдырым урсун! Мен сени иң белент ердәки даг обасына — Бүргүт хөвүртгесине алып барярын. Онуң аңырсындан даг гечелгеси башланяр. Шо ерден дагың аңырсына ашып билерсиң. О ериң ёлам говы. Демиргазыга бакан аркайын гидип билерсиң. Әхли ерде монгол отрядларының сүмсүнишип йөренини, олара душмакдан горкяныңы өзүң айтдың-а.

— Ялан сөзлейәң, гоҗа! Мен олардан хич вагт горкмандым. Ол шагаллар билен ене-де душушасым гелйәр. Йөне маңа иң якын ёл билен Азербайҗана ашмак герек. Ол ерде тәзе гошуным гарашяр.

Елбелет өңе элини салгады:

— Ханха, булутларың арасындакы обаны гөрйәрмиң? Булды дешип гечен Гүн нуры бир җайың үчегини ягтылтды. Шо мең өйүм. Бүргүт хөвүртгеси диййилйән оба шол. Эййәм етип гелйәс.

— Бүргүт хөвүртгеси дийдиңми? — дийип, гараягыз, узынак, гара гөзлери ичинден гечип гелйән йигит сорады. — Бирчак палчы кемпир маңа «Бүргүт хөвүртгесинден горкгын!» дийип, саргапды.

— Мен өй ээси, сенем — мыхманым. Битиң бурны ганаса, мен җогапкәр.

— Бу гаракчылар хөвүртгесиниң яшулусы ким?

— Олам мен. Тертип-дүзгүне-де өзүм эсеван эдйән. Хич затдан чекинме, хан. Меңкиде эдил өз достуң өйүне гелен ялы дынч аларсың.

Оба керт гаяның чүр депесине голай ерде ерлешйәрди. Асырларың довамында хәли-шинди гайталанып дуран чозушлардан, өзара урушлардан без болан күртлер агыр кынлыклара дөз гелип, өз җайларыны керт учудың эдил гырасында гуруптырлар. Дерелерде гөч эдйән үмүриң дердинден учудың дүйби гөрүнмейәрди.

Оба догруданам, бүргүдиң хөвүртгеси ялы керт гая елмешип дураны үчин гаяның бурнак болуп дуран

еринде орнашан бир адам душманың тутуш топарыны саклап билсе герек дийдирйәрди.

Солтаның үч ёлдашы — Несеви, Бент-Занкыжа хем Ханжар гарпышмага-да, соңкы демлерине ченли горамага-да тайяр болуп, ондан галман барярды.

Обаның дашына гадым вагтларда берк даш дивар айланыпдыр. Онуң үстүне чыксаң, инчежик ёдадан ким гелйән болса айыл-сайыл гөрүнйәрди. Япының йүзүнде ерлешен текиз үчекли жайлар бири-бирине утгашып, эдил басганчак ялы гөрүнйәрди. Пишиклер-ә бейле-де дурсун, хатда чаласын күртлериң өзлерем бир жайдан бейлекә бөкүп, обаның аңры четине чыкып билжекдилер.

Гара Ханжар түйжүнде барындан дервезәни юмруклап, итлериң әхлисини өрүзди. Диварларың үстүнден мәхнет, түйлек итлер бу ерлере аяк секени дүйт-мүйт этмәге тайяр болшуп, богук сеслерине зор салып уйрйәрдилер. Тизден дервезәниң ёкарсындакы мейданчада бир топар күрт гөрүнди.

— Сизе бу ерде нәме герек? Атларыңызы ыза өврүң-де, гелен ериңизе оварра болуң! Хер бир энтәп йөрен ыкманданы дервезеден салмарыс.

— Биз сизе багт гетирдик! Басымрак дервезәни ачың!

— Сизиң нәхили багт гетирйәниңизе белет. Бизиң гышда сыгырларымыза бермек үчин диш-дырнак болуп үйшүренже отумыз сизиң атларыңыза ял болар. Уграң шу ерден!

Ёлбеледиң догруданам, обаң яшулусыдыгы чын болды. Ол диварың үстүндәкилериң үстүне гыгырып, нирде пайыш сөгүнчлери сайлап, агзына гелени гаргынды:

— Хәък, эщек аталы венеззыналар дийс-ә! Сиз бәрде порсы жөвенден гарныңызы гөзәп, ода чоюнып отырканыңыз биз ёлда тас ягыша буюп өлүпдик. Инди дервезәни ачманам кын гөрйәңизми! Дөвдүрмежек болсаңыз, ачың тизрәк!

Бу хайбатдан соң дивардакылар элеврешип башлады. Эгри-бугры пүрслерден эдилен көне дервезе жыгылдап ачылды. Желалетдин ёлдашлары билен бирликде ичери гирди. Обаның яшулусы олары ызына дүшүрип, уллакан гранит хем текиз дашлардан салнан көне жая элтди. Ол жай учудың эдил гырасында агач диреглере даяныр дурды. Үчеге аяллардыр чагалар үйшди.

Җайын даражык ховлусы болуп, ичине даш дүшелипдир. Гара Ханҗар Җелалетдиниң атларыны бассырманың ашагында даңды-да, өңүне үчекде дуран отдан бир голтук берди.

— Гош-голамларыңызы шу ерде гойсаңыз болар. Хич ким элини дегирмез.

Йөне йигитлер этияч үчин эхли гошлары хем эерлери агач мердиван билен җайың ёкарсына дашадылар. Шол ерденем гаралып дуран дешикден сүмлүп җая гирилйәрди.

Мыхманлар үчин ниетленилен гиң отагда белент ожакда от якдылар. Диңе гөзлеринден өзге ери гара чадра билен өртүлен, гызыл матадан тикилен гиң балаклы аяллар одуң ёкарсында узын зынҗырдан асылгы уллакан газаның төверегинде зовзулдашып, ёлагчылара нахар биширмәге гирищдилер.

Җелалетдиниң өл-мыжжык болан эгин-эшигинден сув сырыгярды. Ол эхли ярагларыны үстүне эйран халысы язылан гиң тагтаның үстүнде гойды-да, эшиклерини, эдигини чыкарып, одуң голайындакы йүпден асды. Соңам дызына етип дуран узын көйнек хем элде докалан матадан тикилен балак геен Җелалетдин ожагың өңүне язылан кечәниң үстүнде дызыны эпип, ода чоюнмага башлады. Узак ёл сөкүп, ашмасы кын даг гечелгелеринде халыс усурганы үчин ол бираз салым меймирәп, соңам дуйдансыз иркилди.

Несеви билен Гара Ханҗар атлар үчин арпа гөзлемәге гитдилер. Гүрлешилен хакың уҗундан бир тылланы өңүнден алан өй эесем дашарык чыкды.

Несеви хем Гара Ханҗар бейлеки йигитлер билен атлара иймм бермәге гүмра болуп йөркәлер, аялларың кебап үчин эт тайярлаян махалы яшулының өйүне хич киме билдирмән горкунч сыпатлы екегөз адам гирди. Онуң йүзи кесмеклән көне яра ызларындан долуды. Ики гулагыныңам кесиклиги — огурлык эдени үчин берлен җезаның аламатыды.

Шу ерде адатдан дашары, ятсаң-турсаң ядыңа-оюңа гелмеҗек, Җелалетдиниң хем онуң ёлдашларының депесинден эдил даг опурылан ялы айылганч хасратлы вака, дүзедип болмаҗак бетбагтлык йүзе чыкды.

Екегөз бела янып дуран ожагың башында затдан бихабар иркилип отуран Җелалетдиниң еңсесинден сессиз-үйнсүз барды-да, уллакан, ялав ялы пычагы бейик батырың ягырнысындан сүсүрди.

Шейдибем, иң бир ховплы чакнышыклардан аман чыкып ене сөвеше дызаян алгыр лачын, еңилмезек монголларың отрядларыны дерби-дагын эден, иң гүйчли Чингиз ханың демир халкасындан гутулмагы башаран, йүзлерче җеңлерден еңиҗи болуп чыкан еке-тәк, нурана гахрыман бир бигәне хайының элинден җан берди...

Җелалетдин эллериниң үстүне йүзин йыкылды... Турмага сынанышды. Онуң аркасынданам, агзынданам ган акярды.

Пычагыны согруп, гапа бакан окдурылан ганхора ишигиң агзында үч саны күрт аялы пете-пет гелди. Иң өңден гелйән өй эесиниң аялы, хемише парахат, узын бойлы, этли-ганлы Каринэди. Ол элн уллакан пычаклы, эден ишинден гөвнүхош ганхоры хем гана булашып, меҗалсыз сүйнүп ятан Җелалетдини гөрди. Ериндей турмага сынанышып, нәмедир бир затлар диййҗек болян солтаның бокурдагындан ганың хыкырдысындан башга сес чыканокды...

Дүзедип болмаҗак айылганч ишиң йүзе чыканына, онуңам өз өйлеринде боланы үчин илки билен эринден җогап соралҗагына бада-бат дүшүнен Каринэ ганхорың үстүне эдил гудузлан бөри ялы өчли топулды. Онуң элинде кебап чиши барды. Шонуң билен бир уранда ол ганхорың элини чапды. Бат билен инен икинҗи ургы бедройың кирли пешини пызып, келлесини яралады.

Ганхор чиркин сес эдип, аяллары итеклешдирип, дашарык окдурылды. Эмма Гара Ханҗар онуң өңүндей мердивандан ёкарык чыкып гелйәрди. Соң ол сөелип гойлан бейлеки мердивана дырмашып, гоңшы тамың үчегине чыкды. Ылгап баршына-да ганы сыркып дуран элини эсги билен даңҗак болярды.

Яралы ятан Җелалетдини гөрен Несеви оны кечәниң үстүнде янын отуртды. Көйнегини дилкав-дилкав йыртды-да, ылгап гелен Бент-Занкыҗаның көмеги билен дессине өз пенакәр достуның ярасыны берк даңды.

Гара Ханҗар ганхорың ызындан окдурылып деррев тутуп гетирди. Келлесине халта гейдирди-де, дашындан йүп билен сарады. Шондан соң Җелалетдиниң янына доланып гелди. Йити назарыны өзүне махсус аркайынлык билен бейик батырың барха нуры өчүп барян йүзүне дикди...

Ярадан ган акмасы хаяллады. Җелалетдин гөйә өз гошунына йүзленйән ялы, самрап башлады:

— Эдермен, боюн эгмезек эсгерлерим, гулак асың...

Инди мен эртекилер юрдуна гөч эдйән... Мундан бейләк шол ерде яшарын... Мең шан-шөхрадым, весъетлерим огланлара нәдип эдермен йигит болмалыдыгыны өвредер... Өзүнден хас гүйчли душман билен сөвеше гирен эсгерлериң гөвнүни галкындырар... Гожалар ол эдерменликлери шатлык билен ятларлар... Хорезмлилер хем әхли бейлеки тайпаларың адамлары, гулак гоюң! Хеммәңиз эгин-эгне берип, агзыбир дуруң!.. Ханларың халкдан арасыны үзүп, өз җанларыны гутармак үчин парапешгеш билен рехим шепагатсыз душманлара боюн бурмакларына ёл бермәң... Эҗиз тайпалары диңе берк бүтевилик еңилмез гүйҗе өврер... Монголлар бизиң халкымызың ичинде эдил деңзе гачан бир гысым дуз ялы эрәп гидерлер... Шонда биз багтыяр хем эркана адамларың юрдуны дөредерис...

Ол 'барха пессайлаян сеси билен ене-де бир затлар пышырдады. Йөне бу гезек хыркылды билен ганлы көпүрҗигиң лыкырдысы эшидилди. Җелалетдин гөвресини сүйндүрип, эллерни ёлдашларына узатды. Дызларыны ере уруп отуран достлары онуң бармакларының совап, дирилик муңкүлдисиниң кесилип баряныны дуйдулар...

Гара Ханҗар хем бейлеки йигитлер обаның ортасындакы мейданчада алав якмак үчин пүрслердир бейлеки тапан-тупан одунларыны йыгнап, белент эдип гойдулар. Үстүне халы язып, оңа бейик батырың җеседини ерлешдирдилер. Онуң башуҗында эер, гапдалында-да ики саны гызыл готашлы найза хем ичине бүргүт елекли үч пейкам салнан сагдак гойдулар. Солтаның ханҗарыдыр гылыҗыны Гара Ханҗар билен Несеви өз араларында пайлашып, дүнйәден өтен бейик достларына мынасып ишлер битирмәге касам этдилер. Мерхумың аягуҗында ене-де бир кичирәк алав үчин одун үйшүрилди. Одуның үстүнде үч саны агаҗың башы чатылып, ондан эли аркасына даңлан ганхоры башашак асдылар. Бир гырада үйшүп дуран күрт аяллары энрешип, бейик батырың ясыны тутярдылар, оңа тыг чекип, өз обаларыны намыса гоян ганхора нәлет окаярдылар.

Хова асудады. Төверекдәки җүлгелериң әхлиси сүйт ялы гойы ак үмүр билен пүре-пүр долуды... Бирден чүң җүлгәниң о тарапындан үмүрден чыкып барян атлыларың узын хатары гөрүнди. Олар тиркеш гурап барыш-

ларына хаяллык билен гая дырмашярдылар. Оларың гуйруклары узын, мүчеси кичи, ялы өсгүн атлары хем еди учлы ак байдаклары барды.

— Олар моңголлар! — диййип, күртлер гыгырышдылар. — Ишимиз гайтды. Олар улы ёлдан совлуп, бәрик гелмән дурармыкалар?

Яшулы мерхумың башужында дурды. Онуң гапдалындакы гарры молла элиндәки гурханың йүзүне середип, узын сүрелери лабызлы окаярды.

Желалетдин эдил *дири ялы*, гашларыны чытып ятырды. Онуң гараягыз болса-да агараны билдирйән кешбинде гайгы-хасрат хем арман чекмек аламаты месаңа мәлимди. Бент-Занкыжа Желалетдиниң янына сессиз-үйнсүз барды-да, онуң сован йүзүне яңагыны гоюп, эсли салым ювашлык билен энреди. Соңам халы букжасындан солтаның сөйүп окан «Бейик Исгендериң йөришлериниң китабыны» чыкарып, усуллык билен гахрыманың келлесиниң ашагында гойды.

Гара Ханжар яшулының өйүнден янып дуран кесинди гетирип, ики үйшмек одуның ашагындакы туташдырлыга дегирди. От шатырдап, дессине туташды. Асмана гөтерилен ялын леммер-леммер чал булутлары ялайжак болуп товланярды. Харасат бирчак гечип гитди. Шемал ятып, яп-яңы ягыша ювлан дарагтларың екеже япрагы-да гымылданокды.

Алавларың икисем янып гутарансоң Гара Ханжар Желалетдиниң йөришде уланан гошларындан галан затлары өз йигитлерине, яшулының машгаласына хем гарып-гасарларың бирнәчесине пайлашдырды.

Соңра олар атлары эерләп, ийм бердилер, гош-көтеллерини йүкледилер. Әхли зат тайын болансоң Гара Ханжар янындакы бирнәче йигитлер билен обаның яшулусыны өз жайының үчегине гелмәге чагырды. Горкусындан яңа реңки агарып, инжиклери саңңылдаян яшулы оларың ызына дүшүп уграды. Гара Ханжар оңа йүзленип, шейле дийди:

— Өз мыхманыны ганхорың элинден горап сакламагы башармадык өй эеси рехим эдилмәге лайык дәлдир.

— Мамла гүррүң — диййип, яшулы жогап гайтарды. — Бизиң кануымыз шейле.

— Бизиңем канунымыз шейле! — диййип, йигитлер тассыкладылар.

Яшулы хич хили гаршылык гөркезмән, аркайын дур-

ды. Желалетдиниң ёлдашлары оны тамың үстүнден ак үмүре гапланан чуң жүлгә ителәп гойбердилер...

Йигитлер доланып гелдилер-де, атланып, демиргазыга — Азербайжана тарап гидйән ёлуң башланян ери болан даг гечидине бакан йөнелдилер. Желалетдини сөвеш мейданындан кән гезек саг-аман алып чыкан атың үстүнде Бент-Занкыжа отырды.

Олара ховлукмак герекди: монгол отрядлары эййәм Бүргүт хөвүртгесине барян ёда дүшүп уграпдылар.

...Соңра ол эртекичилере улы гүррүң болды, ёлларда габат гелен ёлагчылар о барада бири-бирине хабар берйәрдилер. Онуң өзи, юрды барада айдылян хекаятлар илден-иле яйрап, эшидени хайрана гойярды.

Арап эртекисинден.

ТЕРЖИМЕЧИДЕН

Дүнйә эдебиятында белли-белли эсерлериң бирнәче терҗимесиниң боляндыгы тәзелик дәл. Бу ягдай кә халатда дүрли терҗимечилериң өз гүйҗүни сынап гөрмек ислегинден гелип чыкян болса, көпленҗем өңки терҗимәниң гөзе дүртүлип дуран кемчиликлерини дүзетмек, хас кәмиллешдирмек мейли билен баглы боляр.

В. Яның «Желалетдин» повести элиңиздәки китаба гирен гөрнүшинден бирнеме гысга хем овнуклы-ирили үйтгешмелер билен барып, Бейик Ватанчылык уршы йылларында «Совет эдебияты» журналында чап эдилипдир.

Уруш йылларында дөредилендигине гарамаздан, дүрли себәплере гөрә, окыҗылара етирилмән, илкинҗи гезек язычының 1985-нҗи йылда Москваның «Советский писатель» нешириятында чыкан «Огни на курганах» («Алаңлардакы алавлар») йыгындысына гирен бу эсер халкымызың гадымы хем пажыгалы тарыхы билен гөнүден-гөни багланышыклы.

Повести терҗиме эденимизде язычының гүррүңи эдилйән йыгындысыны эсас эдип аланам болсак, эсериң онуң архивинде сакланян вариантына-да сер салып, дүзетмеси зерур болан бирнәче затлары гөз өңүнде тутмалы болдук.

Ики терҗимәниң тапавудыны, говы хем кемтер тарапларыны селҗермеги гызыкланян адамларың өзлерине гоюп, биз диңе окыҗылар көпчүлигине нәбелли болан бу эсери иле етирмегиң зерурлыгындан угур аландыгымызы ныгтамакчы боляры.

ХЕКАЯЛАР

ХАЙСЫ ГОВЫ?

(Гүндогар хекаяты)

Гыргы «Хей, бир лукма боляр ялы аматлы ав гөзүме илмезмикә?» диен пикир билен обаның ёкарсындан пессайлап учуп барярды. Онуң ерден сүйшүп барян көлегесини гөрен товуклар алагох эдишип, пытыран җүйҗелерини ганатларының ашагына йыгнадылар.

Шол вагт эркана гайып йөрен әпет бүргүт гыргы билен деңлешди-де:

— Обаның депесинден айланып йөрмекден ирмедиңми? Бу песләп учушың билен ахыры авчының окы башыңа етер. Бейдип йөрме-де, мениң ялы белентде уч. Ол ериң хезилдигини дийсене! Булутларың бәри янындан ашак середерсиң велин, дүнйә шейле ажайып гөрүнер. Хо-ол песде мавы алыслыклар яйылып ятандыр. Узак бир ерлерде чөл гутарып, ондан аңырда гөк дениз чырпыняр. Сүри-сүри маллар, ювашлык билен гидип барян хатар кервен чала гөзүңе илйәр...

Бу сөзлере хушы гөчен гыргы бүргүдиң ызына дүшди. Олар шейле бир беленде галдылар велин, адамлар гарынҗа ялы болуп гөрүнйәрди. Өңки гиден мейданы тутуп ятан обаның өрүси элиң айтымындан гиң дәлди.

Бүргүдиң ызына эермек гырга еңил дүшмеди. Шейле-де болса ол өзүни горкак дийдирмеҗек болуп, чыр-чытыр җан эдйәрди. Беленде галдыгыча халы теңлешйән гыргы сакланып билмән, башының айланяныны бүргүде дуйдурды.

— Энтек учубер! — дийип бүргүт гөзүни алартды.— Айданымы этмесең, дуран ериңде дүйт-мүйт эдерин.

Ене бир мейдан учдулар.

Бүргүт гырга йүзленип:

— Ханы, ашак серет, хей, гөрүнйән зат бармы? — дийди.

— Хич зат гөремок — дийип, гыргы найынҗар сесленди. — Серетмекден горкян. Башым айланяр.

— Бу ер хезилдир гөрсең. Хич хили ховп-хатар ёк.

Маңа-ха әхли зат айыл-сайыл гөрүнйәр. Ана, дагын этегинде бир сүри гоюн отлап йөр. Чопанам гапдалда сүйтли җама нан дограп отыр. Сүйде гылам гачыпдыр...

— Ай, догрудыр... Яңрабер бакалы.

— Ынанмаян болсаң, йөр якындан середәели.

Олар ере голайланларында гыргы чопаның сүйде гачан гылы чыкарып, ызындан нәмедир-бир затлар хүңүрдәнини-де эшитди.

— Хә, айданым ялан экенми? — дийип, бүргүт гыжалат берди. — Гел, ене-де булутларың янына етип гайдалы!

Гыргы икинҗи гезек йүрек этмеди:

— Ай, маңа шу ерем боляр. Өзүң гидибер.

Гүйчли ганатларыны гахарлы галгадып, бүргүт асмана гөтерилди...

Шондан энчеме гүн гечeнсоң, обаның депесинден пессайлап учуп барян гыргының гөзи көне танышына дүшди. Хапа дөкүлйән депәниң үстүнде аягы йүп билен даңылан бүргүт перишан халда йүзүни саллап отырды. Обаның чагалары болса таяк дүртүп, кесек зыңып, бичәре тушы гүнүне гоянокдылар.

Чагалар даргансоң, гыргы оңа голай барды-да:

— А-хов, асманың хәкими, нәдип бейле гүне дүшдүң? Сен нире, чагаларың оюнҗагы болмак нире? Шейле белентликден сүйде гачан гылы гөрйән гөзлериң өзүңе гурлан дузагы сайгармадымы? — дийип гыгырды.

— Бираз сересаплырак болаймалы экеним велин... Ай, болҗак ишдир-дә. Дурмушда хер хили зат боляр. Гөвси гайлы деңизден үстүн чыкып, соң гуя йыкылып өлйәнем бар. Кәбири урушда чагба ялы ятян окдан аман сыпып, өйүнде отырка чакан мөйүң зәхериндeн аманадыны табшыряр. Ынсан эрки, тутанъерлилиги билен гүйчли. Башарсам, менем бейдип бендиликде отурҗак дәл. Хәзир-ә болар ялы дәл велин, бир аматына гарарын-да...

— Инди сыпып болан болсаң герек. Адамың мекирлиги чакың дәлдир — дийип, гыргы өз ёлуна рована болды.

Гыргы эртеси айланып гелсе, бүргүт ёк экен. Диңе бир уҗы мәкәм даңылан йүпүң гырындылары ятырмыш. Ёкарык серетсе, булутларың деңинде бир гараҗа нокат эркана гайып йөрмүш.

«Нәме-де болса, обадан дашлашманым ягшы. Бу ер бүргүдиңкә гаранда ховпсузрак» дийип ойланан гыр-

гы ене-де ав гөзлемегини довам этдирипдир. Бирденем онуң энесинден дашыракда гезип йөрен жүйжә гөзи дүшүп, әхли зады унудыпдыр. Даш ялы дүвлүп гелшине жүйжәни пенжесине гысып ёкары галжак боланда товук газап билен онуң үстүне зыңыпдыр. Шол вагт товугуң эеси етишип, гыргының жаныны жәхеннеме иберипдир.

Ал-асманда гайып йөрен бүргүт гыргының бу масгара, гөзгыны өлүмини гөрүп, эсли салым оя батыпдыр. Йөне онуң нәме пикир эдени сизе-де мәлим дәл, маңа-да...

1944.

ЗАРАТУСТРАНЫҢ ГӨК ЧҮРЧҮРИСИ

Бир гезек Эйраның әйлесине-бейлесине гөз етмейән дүзлүклеринден, белент дагларындан гечип, гошун чекип барян Александр Македонскиниң ёлы демиргазык Бактриананың[1] гадымы пайтагты Бактра[2] шәхериниң үстүнден дүшүпдир. Шәхериң ханы гелмишеклер билен сөвешде еңлип, Мараканда[3] гачмага межбур болупдыр. «Баш болмаса, гөвре ләш» дийлиши ялы, шәхер илатының әхлиси башлыбарат гачып, кимси дага, кимси токая сиңипдир.

Бактраның берк даш диварлары Македонскиниң сөвешлерде тапланан гошуныны саклардан эжиз гелипдир. Дервезелери дөвүп, галаны юмруп, шәхере долан гелмишеклер бирнәче гүнләп адамлары гырмак, өйлери таламак билен мешгулланыпдыр.

Көп адамлы бу бай шәхер өзүниң гадымы ыбадатханалары билен шөхратланыпдыр. Олардакы көп санлы жрецлер гадым эйямлардан бәри иесилден-несле гечип гелйән хер хили билимлери яшлара иргинсизлик билен өвредипдирлер. Хас гизлин ылымлар «сынагдан гечен», «вепалы» дийлип хасапланян талыплара айратын өвредилипдир. Ыбадатханаларың бай китапханасында ят тутмак үчин аңсат болар ялы, сазлашыклы

---

[1] Бактриана — Хәзирки демиргазык Овганыстан.

[2] Бактра — Хәзирки Балх шәхери.

[3] Мараканда — Хәзирки Самаркант.

айдым гөрнүшинде язылан гадымы өвүт-несихатлардан долы пергаментлер сакланыпдыр.

...Дамарларында җуванлык ганы дыңзаян Александр сычрап дуран гара атың үстүнде ялдыравук совутлы, эллери найзалы бир топар нөкерини ызына тиркәп Бактраның даражык, эгрем-буграм көчеси билен барярды. Ол отпаразларың белент чынарларың саясында ерлешен, ат-овазасы узаклара яйран гадымы ыбадатханасыны гөрмекчиди. Ыбадатхананың кән билимлерден башы чыкян алым хызматчылары шол белент дарагтларың салкын саясында бойраның үстүнде отурып, төверегине эгрилен окувчыларыдыр төтәнден габат гелен диндарлара Ормузд худайың ери хем асманы дөредиши, гандөкүшикли, айылганч урушлар зерарлы бирчак ёк болуп гиден халклар хакында узак гечмишден хекаятлар айдып берйәрди.

Бактриялы акылдарлар өз өмрүни адамың яшайышының хем өлүшиниң сырларыны өвренмәге багышлан кәбир окувчыларыны ынсаныңдыр хайванларың беден гурлушлары, ондакы органларың ишлейишлери билен таныштырярдылар. Хер дүрли кеселлериң дөремегиниң себәплерини хем олары бежермегиң ёлларыны өвредйәрдилер.

Александр ыбадатхананың голайына барансоң, ичиргә дерек аркасына барсың дериси япылан атындан дүшди. Сачлары буйра-буйра, сырдам бойлы ики негр алтын шайлар билен энайы безелен атың җылавындан япышып, эдил доңан ялы болуп дурдулар.

Парсыстаны дыза чөкерен, гүне гарадан аякларына гызыл багҗыклы чепек геен яш, гөрметей хөкүмдар ёдаҗыга гачан сары япраклары басгылап, хаяллык билен әдим уруп барярды. Агач шахаларының кә ериңден парран гечйән гүн шөхлелери онуң алтын чайылан совудында, эгрелип дуран ики саны алтын шахлы күмүш тувулгасында ойнаярды. Онуң ясы гайыш гушагындан алтын гынлы гылыч салланып дурды.

Александр гашларыны герип, ынамсызлык билен даш-төверегe ичгин назар салды. Голай-голтумда җанлы-җандар гөрненокды. Хөкүмдары гаршыламага чыканам болмады.

Александрың бирнәче әдим ызындан эдил Троян урушунын гахрыманы Ахиллесиң досты Патрокл ялы вепалы Гефестион гелйәрди.

Гефестион Александрың баш досты хем яшытдашы-

ды. Галыберсе-де, эхли йөришлерде онуң янындады. Беземен гейнен яш Гефестионың элинде хөкүмдарың йитилигинден яңа ужы ялпылдап дуран келтежик гызыл найзасы барды. Хөкүмдарың йүз кешбинде эмеле гелйән иң майдажык үйтгешмелерем онуң сынчы назарындан сыпанокды. Александрың чеп чигнининң чалажа силкинип ӱграмагы нэмедир бир зада гахарының гелйэндигиниң аламатыды. Шейле ягдайда оны көшешдирмек еңил иш дэлди.

Гефестион өз достунда шу хили газап аламатыны эртирден бэри бирнэче ёла сынлады. Шейле ягдайда онуң газабына дучар боланларың дат гүнүне...

Ыздан нөкерлериң сазлашыклы аяк сеслери, яраглерының шакырдысы эшидилди. Агачларың арасындан ыбадатхананың шекли гөрнүп уграды. Ховаланып дуран белент жайың ики тарапындан тэ үчеге ченли кичижик пенжирелер тойлан песеңрэк жайлар узалып гидйэрди. Гижелерине ол жайлара йыгнанян ыбадатхана хызматчылары йылдызларың херекетини сынлап, адамларың ыкбалы барада пал атярлар.

Ыбадатхананың ортасында бири-бирине ерэн жебис эдилип беркидилен йүз саны сүтүн бар, ондан башга-да, йөрите гурбан эдилйэн ерде хич вагт сөнмейэн кераматлы от янып дур.

Бактраны душманлар басып аланам болса, бу ердэкилер ыбадатхананы ташлап гитмэндирлер. Хэзирем эхли зат шол озалкысы ялы довам эдйэрди.

Эвмезлик билен эдим уруп барян Александр ыбадатхананың басганчакларында хатар тутуп отуран хызматчылары, узын ак тейимли алымлары гөрди. Олар гөйэ етип гелйэн хөкүмдардан гораняң ялы, эллерини ёкарык галдырып, эхлиси бирден гамгын айдыма башладылар. Бирденем ыздакы гошунлары гөрүп, сеслерини кесдилер-де, дызларына чөкүп, башларыны ашак эгдилер.

Александр бирнэче эдим олара етмэн сакланды-да:

— Дилмач! — дийип, гыгырды.

Парсыстанда яшаян халкларың энчемесиниң дилини оңат билйэн, аслы Эфес шэхеринден болан озалкы сөвдагэр, хэзир дилмачлык эдйэн гарры-грек хөкүмдарының янында пейда болды. Афина шэхеринде өнүп-өсен, алым Аристотелиң егени, яш философ Каллисфенем онуң янында аяк чекди. Александрдан биржик-де гыпынч этмэн, өзүни дийсең эркин алып барян Каллисфен илки сөзе башлады:

— Хөкүмдар, ынха, Гүндогарың энчеме асырларың довамында топлан пәхим-пайхасы, билими сениң хем бизиң гелҗекде дүнйәни тутмалы тәзе пәхимимизиң өңүнде дыза чөкди.

Гефестион онуң билен бир перделен гопды:

— Бизиң худайларымыз Феб билен Арейиң гудраты буларың Ормузддыр Ариманының чакы дәлдир-ле.

Александр түлүмсирәп, эгнининиң үсташыры дилмаҗа йүзленди:

— Буларың хайсының баш жрецлигини сора. Гой, ол мениң яныма гелсин. Бейлекилер болса гаты даша гитмән, хол агачларың саясында отурып, өз тәлейлериниң чөзгүдине гарашсынлар.

Дилмач горкудан дили тутулан жрецлериң янына барды. Ак гоюның дерисинден тикилен ёкарсы чүри телпекли бир гожа сөм дуран мәхелледен бираз өңе сайланды. Ол тутайы алтындан ясалан узын хасасыны гурбаты гачан гөвресине сөйгет эдинип дурды. Бейлеки жрецлер тәзеден шол өңки гамгын айдымларына гыгырып,ювашлык билен агачлара тарап унрадылар.

Баш жрец ыраң-дараң басып, Александрың гашына барды. Онуң шөхлеси өчен гөзлеринден гайдян гөзяшлар узын ак сакгалындан хаяллык билен сырыгып, ере дамярды. Хорлугындан яңа дамарлары ёл-ёл болуп билдирип дуран эллери чалаҗа сандыраярды.

— Бу ыбадатхана көпден бәри бармы? — дийип, Александр гожа йүзленди.

— Мунуң салнаны бәри йүзлерче йыл гечипдир. Бу барып бизиң бейик халыпамыз, эхли задың аңырсына етик, парасатлы Заратустра дири вагтында-да бар экен.

— Онуң язан китаплары көпми?

— Көп, йөне онуң өвүт-несихатларыны диңләп, кәмиллиге етишенлер хас-да көп китап яздылар.

— Парасатлы халыпаңыз өз ватанының гелҗекде нә гүне душҗегини өңүнден билмәнми?

— Билипдир. Ол гечене-гелҗеге, ягша-ямана ачык гөз етерип билйән адам экен.

— Мениң Дарий патышаның бу юрдуны тоздурып, дыза чөкерҗегими хем өңүнден аңыпмы?

— Эйсем нәме...

Александр билен Гефестион бири-бириниң йүзүне середишдилер. Хөкүмдар сорамагыны довам этди:

— Гең зат. Ханы айт, ол мен хакда нәме дийипдир?

Гусса билен башыны яйкан гожаның гөзлеринден яш пайрап гитди. Бирсалымдан өзүни эле алып:

— Буйрук этсең, кынам болса айтмалы болар. Йөне ол сөз сени-хә газап атына атарар, мениң болса башыма етер... — дийди.

— Ери, горкма-да, айдыбер.

— Айтсам... — дийип, гожа мукаддес китаплары окайшы ялы, лабыз билен гошга башлады:

...Гиже кимиң гара гүнлер гелер-де,
Гөзүң гирян әйләп, гояр чох дерде.
Диллери лал кылар ол гелен ягы,
Гылыч канун язар. Гоша гарагы
Җең худайның гөзүн ядыңа салар.
Ёвуз душман гара ат мүнүп гелер
Отда гара көйүк болар чагалар.
Тәк өзүң кешт этсең Эйран дүзлерне,
Хараба, җесетлер илер гөзлерне...

Дилмач гошгыны бада-бат терҗиме этди. Хөкүмдарың газаба мүнүп утраныны аңан Гефестион дессине эли билен гожаның агзыны тутды. Соңам Александра йүзленди:

— Белки, бу отпаразларың ыбадатханасына айланып гөресиң гелйәндир?!

— Хава. Гой, бу аклы чашан гарры маңа гурбан берилйән ердәки эбеди оды хем Заратустраның мазарыны гөркезсин.

Дилмач билен Каллисфен гожаның элинден тутуп, өңе дүшдүлер. Александр билен Гефестион болса ызындан барярды. Олар сүрчеги чыкан даш басганчаклар билен ёкары галып, мермер дашдан эдилен мейданчадакы янып дуран одуң янында аяк чекдилер. Ички җайдан чыкан ики жрец майдаҗык эдилип чапылан арча шахаларыдыр көклери ода окламага башлады.

Оларың дуран ериңден дараҗык көчелерден барян атлыларың өй гошларыны аркаларына даңан адамлары гыран-җыран эдип ковалайышлары, яндырылан җайлардан ал-асмана галян гара түссе айыл-сайыл гөрүнйәрди. Хасрат башындан инен адамлар икибака элеврешйәрдилер, эллерини асмана гөтерип, худая налыш эдйәрдилер. Бу затлары бипарх сынлап дуран Александр гожа йүзленди:

— Эгер-де кераматлы от сөнәйсе, нәме болар өйдйән?

— Онда гөвнүне деглен Ормузд әхли гахар-газабының адамларың депесинден индерер. Бир гезек бизиң гелеңсизлигимиз зерарлы от өчди. Айылганч тупан әхли көзлери, одунлары пытыратды. Онуң ызяныданам ягыш оды өчүрипдир. Биз бу ягдайдан хейжана гелип, худая ялбардык. Ол налышымызы эшитди. Бирден гүйчли гөк гүммүрдиси янланды. Ызяныдан йылдырым чакды-да, уллакан кедр агажына от дүшди. Биз шондан бәри худайың рехимине миннетдар болуп, оды өчүрмән сакляярыс. Ине, индем сен гелдиң. Хернә алла калбыңа рехимдарлык гуйсун-да...

Александр йүзүни демиргазыга — гар билен басырлан даглара тарап өвүрди-де, Гефестиона шейле дийди.

— Мен шу тарапа гошун чекип, өз юрдуның патышасы Дарини тыгдан гечирен залым Бесси эле саласым гелйәр. Тутдугымам оны гөрүлмедик жеза дучар эдерин. Шу ниетими амала ашырмасам, маңа-да, гошунларыма-да дынч ёк. Соң болса Гүнүң батян тарапына — хенизе ченли хич кимиң аягыны секмедик ерине гошун чекип, соңкы деңзе барып етерин.

Соңра ол нагышлы галканыны хем яраглaрыны гөтерип дуран яш йигиде буйрук берди:

— Хәзириң өзүнде әхли одунлардыр көзлери пытырат-да, бу йигренжи оды сөндүр!

Хөкүмдарың газаплы кешби баш жреце гөнүкди:

— Диймек мен жең худайының оглы ялы газаплы, ёвуз душман. Шейлеми? Айдяның угрунда бар болмагам ахмал. Ине, мен сизиң мукаддес одуңызы сөндүрмәге буйрук бердим. Айбы нәме, оңа дерек бүтин Бактра от ичинде. Нәче герек болса, алың-да, тәзеден якайың. Хәзирем өңүме дүш-де, маңа Заратустраның мазарыны гөркез.

Олар тегелек пенжирели даражык хүжрә гирдилер. Гадым заманларда бу ерде пәхимдар Заратустра яшапдыр.

— Хорматлы халыпамыз айдың гижелерде шу жайда отурып, йылдызлардан маслахат сорар экен — дийип, гожа дүшүндирди.

Хүжрәниң ортасында язылан кичирәк көне халының бир бурчунда палчыкдан ясалан чырадыр кәсе, оларың гапдалында-да агач чемче, бүрүнч сыядан хем сыя ёклы бир топар гамыш галам дурды. Нирәңе серетсең, гушларың ак нежасаты бессе-бессе болуп ятырды. Агач

чүйден асылгы дуран көне гейимем шолардан яңа гөрер ялы дәлди.

Бирден хүҗреде бир гушҗагазың нәзик җүркүлдиси яңланды.

— Хеммәңиз доңан ялы болуп отурың. Гымылдайман — дийип, гоҗа пышырдады. — Хәзир сиз бейик халыпамыз Заратустраның сесини эшидерсиңиз.

Хеммелер онуң айданына әердилер.

Пенҗирәниң өңүнде гумра меңзеш, йөне узын чүңкли гуш пейда болды-да, отуранлара ховатырлы серетди. Гоҗа ювашҗа сыгырды велин, гушҗагаз онуң эгнине гонды-да, чүңки билен узын, ак сачларыны дарап башлады. Гушҗагазың ганатлары ачык мавы реңклиди, йити гөзлериниң дашында гөк халка, келлесинде-де гоңрас хүпүги барды. Гушҗагаз гоҗаның эгнинден учуп, Каллисфениң келлесине гонды. Бу кичиҗик гушы горкузмаҗак болуп, хеммелер гымылдаман отурдылар.

— Ханы, эйҗеҗигим, бизе бир затҗагаз дий! — дийип, гоҗа ене-де ювашҗа сыгырды.

Гушҗагаз бирден гозгалаң тапды. Шол вагт пенҗирәниң өңүне ене бир гуш учуп гелди-де, тәсин сайрады. Каллисфениң келлесинде отуран гушҗагазам оңа сесини гошды. Соң олар учуп, пенҗирә гондулар.

— Заратустраның сеси диййәниңи эшитмедик-ле?! — дийип, Каллисфен сесленди.

— Яңкы гушҗагазың җүркүлдәп, өз дилинде Заратустраның несихатларының бирини айданыны аңмадыңызмы? Бир гезек халыпамыз окувчыларына шейле дийипдир: «Агыр замана башланып, җең худайының оглы мениң әхли пенди-несихатларымы, хекаятларымы, догаларымы якып, ёк этмәге перман берер. Ериң йүзи өзгерер. Тәзе халклар дөрәр. Йөне Ормузд худайың мениң аңыма гуян акыл-пайхасы эбедилик галмалы. Олар кән. Йөне иң эсасыларыны эшиден затларыны болшы ялы гайталап билйән кераматлы гуша — гөк чүрчүрә айдып берерин. Хер ненең ёвуз душманам оңа дегмәге милт эдип билмез...» Шондан соң Заратустра токайлара айланып, гөк чүрчүрилере өз несихатларыны айдып берипдир, олары эгнине гондурып, яшаян хүҗүресине гетирипдир. Гушлар кән экен. Шонуң үчинем, Заратустра оларың херсине бир несихатыны өвредипдир. Гушларам өз билйәнлерини чагаларына айдып берипдир... Бейик халыпамызың мукаддес несихатларыны билйәни үчин биз чүрчүрилери говы гөрйәрис.

— Гөк чүрчүрилерден эшиден затларың иң болманда бирини бизе айдып берип билерминң? — дийип, Каллисфен гожа йүзленди.

— Хава, оларың кәбирини ятлап билжек: «Душан адамың хош сөз билен гөвнүни гөтер, белкем, сен оны гайдып гөрмерсиң».

— Онсоң?!

— «Хер бир адамда иркилип ятан гудратлы гүйч бар. Шоны оярджак бол».

— Янкы учуп гелен чүрчүри нәме дийди?

— Олмы?.. — дийип, гожа бир салым бөюрганып дурды, соңам ики эли билен келлесини пенжеледи. — Ёк, оны айтмага дилим өврүленок.

— Айт! — дийип, Александр сесини гаталтды. — Мен саңа хич зат дегмен...

— Ол: «Бу гелен адамлар нәхили доңйүрек, залым!» дийди.

Бу сөзлери эшиден хөкүмдарың йүзи ак там болды. Ол тасап еринден турды-да, гахардан яңа сандырап:

— Бу отпаразларың бары алдавчы, кеззап. Дүнйәде еке-тәк хакыкат бар. Онам мен гылыжым билен язарын. Галан затларың әхлиси тослама... Халкың аңыны зәхерләп йөрмез ялы, Заратустраның әхли несихатларының хем оңа уйянларың ёгуна янмалы. Гефестион, шу ыбадатхананы юмурмагы хем әхли жрецлери китаплары билен бирликде ода якмагы саңа табшырярын...

— Ики агыз сөз айтмак мүмкинми? — дийип, Каллисфен ара дүшди. — Ганыгызгынлык билен соңуны сайман эдилен ишиң нетижеси көп халатда эрбетлиге элтйәр. Бу өлүме хөкүм эден жрецлериң көпусиниң тебипликден говы баш чыкаряндыкларыны сен биленок. Оларда хер дүрли кеселлери бежермегиң ёллары беян эдилйән гымматлы китаплар бар. Шол китаплары ода якман, Афина шәхерине — Аристотеле ибермәге ругсат эт!

— Боляр, гаршы дәл. Гефестион бу ишиңем хөтдесиңден гелер. Яланчы гожаны өлдүрмәң-де, дилини кесиң. Гой, ол Парсыстаның харабачылыкларында айланып, өз гөк чүрчүрилерини диңлесин йөрсүн...

* * *

Ёвуз хөкүмдарың буйругы ерине етирилди. Онуң нөкерлери бирнәче түнләп өйин-өйин айланып, отпаразларың кераматлы китапларыны йыгнадылар. Жрецлери тутуп, шатлыкдан яңа айдым айдышып, сыгырышып китаплар билен бирликде ода якдылар. Бу залымлыгы гөрен адамлар Ормузд худайың газабы Александрың депесинден инер өйтдүлер. Эмма оларың гарашаны болмады. Ганожак хөкүмдар гошун чекип, илки Мараканда шәхерине, соң онданам аңрык — эркин скифлериң үстүне уграды.

Бирчаккы көп адамлы, бай, гөзел шәхер Бактра хараба дөнди. Әхли ери өвлүйә үмсүмлиги гаплап алыпды. Озалкы ал-асманда хованып дуран белент ымаратларың, ажайып ыбадатханаларың уммасыз көп зәхмет сиңдирилен берк диварларыдыр сүтүнлери инди чалам-чаш болуп, отуң-чөпүң ичинде гаралышып ятырды. Илат шәхери терк эдип гачансоң, ол ерлер тилки-шагалларың, байгушларың месгенине өврүлипди.

Айдышларына гөрә, дили кесилен баш жрец хараба дөндерилен юрдуның тозанлы көчелеринде энчеме йыл сергезданлык эдипдир. Онуң эгнинде отуран чүрчүри болса душ гелен адама Заратустраның несихатларыны гайталаярмыш: «Гүнеши, чагалары сөйүң, аяллары васп эдиң хем гожалара рехимдар болуң!»

Соң оларам бошап галан юрды ташлап, дүнйәниң чар күнжүне учуп гидипдирлер. Шондан бәрем ол энайы гушлар халкларың бейик мугаллымының дана несихатларыны өз диллеринде ызыны үзмән гайталап йөрлер.

1947

ЖАН

Шәхериң кән адам-гара бармаян күнҗегинде хер хили гудрат гөркезип билйән гарры дервүш яшаяр диен гүррүң гулагыма дегди. Мениң гүндогар гөзбагчыларының гөркезйән оюнларындан хабарым барды. Йөне олара кән бир питива этмездим. Айдылян геплерден чен тутсаң, бу дервүш бейлеки болгусыз гөзбагчыларың чакы дәлмиш. Ол өлүп гиден адамларың җаныны-да чагырып гетирип билйәрмиш. Муны мениң яшаян өйүмиң әеси Ораз хем тассыклаяр. Гарры оны бирчак арадан чыкан какасының рухы билен душурып, узак вагт гүррүңлешдирипдир.

Гаррының өйүни тапян бир йигит билен ёкарсына бойра япылан базарың узын хатарыны сырып, ёла дүшдүк. Адамдан яңа хың берйән базарың ичи билен хер әдимде диен ялы бүдүрәп, чакышып зордан йөрейәрис. Базарчыларың хер дүрли реңкдәки геймлери гөзүңи гамашдырярды. Хова болса дуршуна гурадылан теммәкиниң, говрулан гоюн этиниң хем янан ягың гарышык ысындан долуды.

Ахырсоңы ики тарапындан көне җайлар узалып гидйән даражык көчә дүшдүк. Ёлдашым бир кичиҗик гапының өңүнде аяк чекди-де, батлы-батлы какмага башлады. Гапыны җамбөрүгини еңсерәгине геен узын донлы оглан ачды-да, ичери гирмәге мүрехет этди. Соңам шадыян гөрнүшде ички ховлың өңүндәки эйвана халыча язды. Керпич дүшелип, кәеринде гүл экилен ховлың ортасында кичирәк ховуз барды.

Тизден көвшүни говалдаң геен ала донлы хор яшулы яныма гелди. Башындакы ак селлеси, билиндәки төк гушагы онуң өвлат неслиндендигини ачык-айдың субут эдйәрди. Яшулының херекетлери чаласынды, гөзлери есерлик билен ойнаклаярды. Хамы дартылшып дуран хор, гарөрт йүзи «Нешеден хабары бар болаймаса» диййдирйәрди.

Оглан ёлдашымы бир чете чекди-де, элине сувчилим тутдурды. Менем халының үстүнде гышардым. Эдил өңүмде дызларыны гуҗаклап, чоммалып отуран гаррының ики гөзи мендеди.

Мен хабарымы бердим.

— Элиңден гелйән болса, маңа өлен адамың җаныны чагырып бер.

Бирден оңайсыз ягдая душен гарры эллерини далдалатды:

— Айдяның нәме? Ятан бендә азар бермек күлли гүнәдир. Йөне нәхили дәри-дерман герек болса айт. Ислесең, бедени гар ялы, тылла сачлы нәзенин биленем душурып билжек.

Мен өз эңегиме тутдум.

Гарры хем аңсат боюн боларлы дәлди:

— Дири гезип йөренлериң хайсыны гөркез дийсең, мен бар. Я болмаса, шейле бир мүрепбе берерин велив, сен өзүңи шa тагтындамыкам өйдерсиң. Дашыңда хүйрпериле айланышар. Гошун серкердеси боласың гелсе, я-да жадылы мукам диңләйин дийсең, оны айт. Мениң хер хили ягдайдакы адамлар үчин дерманым тайын... Хасратың хер ненең чөкдерем болса, мениң яныма гелсең, әхли зады унудып, гүл-гүл ачыларсың, кейпиң чаг болар...

Бу хош сөзлер мени пикиримден дәңдерип билмеди. Шол бир диеними тутдум отурдым. Габадына гетирип: «Ораза-ха чагырып берипсиң» диемде, гарры дабанына от япышан ялы зовзулдаберди:

— Дилиниң эеси дәл экен-ов би Ораз. Хич ерде айтма дийип, гулагындан-бурнундан чекип саргасаңам... Ме саңа герек болса.

«Хайышымы битирсең, аклыгыңы етирин» диенимден соң гарры бираз говшады. «Ойланып гөрейин. Йөне гүн яшмаса, хич зат эдип билмен. Аз-кем гараш» дийди.

Оглан маңа ажы чай гетирди. Соңам чилим чекдим. Гөвнүме болмаса, чилимиң түссесинде бир зат бар ялы болды дурды. Тизден гышарып ятан еримде меймирәп уградым. Ярым укулам болсам, гаррының ховлуда ювашлык билен икибака гезим эдйәнини аңярын. Соңам намаза башлап, гутар ерде гутармады.

Аласармык халда төверегимде гаймалашян гөврелере гөзүм каклышяр, йүпек геймлериң шовурдысы, шайсеплериң шаңңырдысы гулагыма гелйәр.

Ховлудакы дашдан секә хем бейлеки затлара душйән гызгылт шөхлелерден Гүнүң эрнегини ере беренини дуйдум. Тизденем гараңкы душди. Шол вагт гарры яныма гелди-де, еңимден чекип, «Ызыма дүш» диен терзде ышарат этди.

Тиркешип жая гирдик. Даражык коридорың гутарян еринде пенжиресиз-затсыз, диңе ёкардакы дешикден душйән ужыпсызжа ышык билен ягтыланян уллакан

отаг бар экен. Гарры диварың дүйбүне бир топар ассык окладыда, мени отуртды. Өзи болса демирден ясалан кичирәк ожак гетирип, жайың ортарасында — ёкаркы дешикден дүшйән ягтының эдил габадында гойды. Отагың бейлеки ерлери гараңкыды. Ожакда көмүр көрейәрди. Гарры ожак билен мениң арамда ичине хошрой ыслы уллакан ак гүллер экилен табы гойды-да, өзи бир чете чекилди. Онуң диңе ожагың үстүне эгилен ак селлели келлеси кәмахал гөзе каклышярды. Гапдалында-да мис чүйлери өчүгси йылдырашян агач сандыжак барды.

Бирден ол дүшнүксиз лабызда бурнуна салыбрак дога окамага башлады. Арам-арам элини сакгалының үстүнден эмай билен йөредип гойберйәрди. Ахыры дога экап болды өйдйән — маңа тарап өврүлди-де, бармагыны чоммалдып хайбат атды:

— Инди сесиңи чыкарайма. Өзүңем гымылдаман отур. Ериңден турсаң я-да гыгырсаң, жынларың бирем гелмез. Олар гохдан горкярлар. Өзүм элиңден тутуп алып гидйәнчәм, үмсүм отур.

Мен әхли зада тайяр боланым учин, аякларымы өңе узадып, эллерими дөшүме говшурып, дивара япланып аркайын отырдым.

Гарры ене пессай сес билен дога окамага башлады, ики гезек маңа гөзүни айлады-да, хошаллык билен баш атды. Соңам сандыжакдан бир гысым тохум алып, жайың бурчларына сепиштирди. Бирден яңкы тохумлар дәри ялы туташды-да, башыңы айлап барян йити ыслы гойы түссе ал-асмана галды. Шагга дерледим. Эндамымдан гызгын дамжалар сырыгып башлады.

Төверек хенизем дым-дырслыкды. Гарры шиндем өз жадылы догасы билен гүмрады. Шол вагт ёкардакы дешикден кимдир бири середен ялы болды. Онуң көлегеси илки ортадакы ожага, соңам гаррының селлесине дүшүп, бирденем гайып болды.

Мен ёкарык серетжек боланымда, халыс тапдан дүшенмми дуйдум. Гымылдамага сәхелче-де ысгын-ровгатым ёкды.

Гарры ожага нәхилидир бир күлке затлар сепди. Ондан гөтерилен түссе тиз салымда жайың ичине дарган, йитип гитди.

Мен гаты гең ягдайда галдым. Гөвнүме болмаса, төверегимде тупан турян ялыды. Ол айратынам чеп тара-

пымда гүйчлүди. Хатда барха мөвҗейән шемалың шуввулдысыны-да эшидйәрдим.

Соң харасат бүтин төвереги гаплады. Мен гөйә җайың ичинде дәл-де, демир ёлуң усти билен гаршымдан өвүсйән елиң терсине айылганч тизлик билен окдурылып барян ялыдым.

Ягдайым хер нәхили эрбедем болса, мен ожакдан гөтерилйән түссәни, уллакан ак гүллери, гымылдаман отуран гараны ачык-айдың сайгарярдым. Диймек, нәме болса мениң башымда. Төверекдәки әхли зат асуда. Ел туряны чын болса, иң болманда онуң диллери тебил тапарды ахырын...

Бирденем төверегим тозана гапланды-да, хер хили гең җандарларың шекили гөзүме гөрнүп башлады. Думлы-душумдан дазлашып гечйән ол шекиллериң саны-сажагы ёкды. Шол көвсар урян тозаның арасындан махал-махал көз ялы йити гөзлер, найынҗар йылгырян додаклар хем ап-ак дишлер гөрнүп гидйәрди.

«Бу кимкә? — дийип ойландым. — Гаррының мениң яныма чагыран җаның шекли болаймасын?! Белки, ол бу гиден шекиллериң бирден-бири мени танар ялы я-да мен олары танарын диен пикир билен билен шейле эдйәндир...»

Догруданам, ол шекиллериң бири назарымы эгледи. Эндамым тикенекләп, ысытма тутян ялы гагшап익 ураладым. Эдил ярганат ялы дашымда көвсар урян ол көлегәниң кешби бирхили таныш гөрүнди.

Мениң эдил өңүмде озалкы ак гүллере дерек йүпек көйнеге чоланан аял отырды. Өзем хәзир гелене дәл-де, өңден отурана меңзейәрди. Башга зат гөрмесем-де, гаррынының шу төверекдедигини сызярын. Алтын чайылан күрсүде сарсман отуран бу аялың аркасында ак сүтүнлериң хатары узалып гидйәр, бәрик гелйән мәхелләниң аяк сеслерини, гүррүңлерини үзлем-саплам эшидйәрин. Алыс бир ерден сазың сеси гулагыма гелйәр.

«Хәзир мен догруданам, танс эдилйән уллакан залда, төверегимде-де бир топар адам бар. Габат гаршымда ак көйнекли, сачына ыхлас билен тимар берлен, йүзүниң реңки өчүк аял отыр. Ине, ол пессай сеси билен маңа нәмедир-бир затлар дийййәр».

Мени ики хили дуйгы басмарлап уграды. Хем-ә онуң гүррүңине хә бересим гелйәр, шол бир вагтың өзүнде-де онуң ниреденидигини, адының нәмедигини, нәдип бу ере душенини анықлажак болян. Йөне сүтүнлериң аңырсын-

да кимдир бири бардыр я-да гарры диңләп отуранды; диен горкы дилиме бадак атяр.

Эден гүррүңимиз долы болмаса-да, үзлем-сапламрак ядыма дүшйәр. Мен шейле дийдим:

— Икимиз дүйн деряның кенарында гезеленч этдик. Хова-да совукды... Сиз мени хенизем танаңзокмы?

— Ол гезеленчлең леззети айры-ла!.. Мен сизи догруданам нирeде гөрдүмкәм?

— Ядыңдамы, биз гаты көн танышларымыза-да душдук. Әхлисиниң эдил шол вагт гезеленже чыкайышларыны дийсеңе... Мундан еди йыл озал гечирилен бир агшамда икимиз төтәнлейин таныш ыпдык. Аз-кем тансам этдик... Ол агшам дийсең ажайыпды, ачык асмаң, совук хова...

— Хава-да, гүнешли гүн хәли-шинди болуп дурян зат дәл... Хә, инди ядыма дүшди. Мени сиз билен бир студент ёлдашым таныштырыпды... Билйәңизми, мен шонда эрбет совуклапдым. Үч гүнден соңам ягты жахан билен хошлашдым. Иң соңкы демимде-де шол душушан агшамымыз ядыма дүшди. Шейле бир яшасым гелйәрди велин... болмады-да...

— Мен сизи нәдип халас эдип билеркәм? Сиз хәзир шейле яш, ажайып...

— Якын гүнлерде ене-де шо гезекки ялы агшам гуралып, йигитлер, *гызлар танс этмәге гелерлер*. Элбетде, сизем гелерсиңиз. Мен сизи ол ерде шатлык билен гаршылардым велин, арман... Шу гаррының ыгтыярында-да... Ол мени хич ере гойбермез. Йөне гөресиң гелсе, гарры бизи душурып билер... Танса хөкман гелевериң.

— Онуң гүррүңи болмаз... Йөне сиз гитмәң. Эшидйәңизми? Хемише биле болалы... Ханы, маңа элиңи бер...

Мен тутмак үчин оңа топуламда, өңүмде дуран гүлли габа бүдредим. Гарры эллерини асмана тутуп, мени көшешдиржек болуп дога окаярды.

Түвелей туруп, төверегимде ене-де шол тутуксы шекиллер гаймалашып уградьт. Соң шемал кем-кемден пессайлады, адамларың говрудыр танс сазының сеси барха узаклашып, ахыры дүйпгөтер кесилди...

Жайың ичи гаранкыды. Йөне хенизем түссәниң ысы гелйәрди. Екаркы дешикден дамян дамжалар дашарда ягыш ягяндыгындан хабар берйәрди. Узак бир ерден гөк гүбүрдисиниң сеси гелди.

Гарры гахардан яңа сандырап, ювашлык билен:

— Мен бу жанлары өң нәгүнлүк билен чагырдым.

Бар азабымы пужа чыкардың — дийип, гыжырдады.

Мен ерде яссыгы гужаклап, йүзин дүшүп ятырын. Хасрат йүрегими мынчгалаярды. Бирчак — студент дөврүмде ак көйнекли бир гыза душуп, ярым сагат чемеси танс эденим ядыма дүшйәр. Онуң адам ядымдан чыкыпдыр, йүз кешбем хакыдамда ёк. Хатда хәзир ниредендигинем билемок. Ол бу юрда, хас бетерем, бу гаррың өйүне нәдип дүшдүкә? Инди маңа оны гөрмек миессер эдермикә?

Шу затлары серимде айлап, гымылдаман ятырын. Халыс тапдан дүшен беденим эдил енжилен ялы овумдөвүм болуп дур.

Ол гызы ене-де чагырмагыны гаррыдан хайыш этдим. Гарры аз салымдан догасыны окап болды-да, элимден тутуп, сессиз-үйнсүз дашарык алып чыкды. Гиже бир чене барыпдыр. Харасат ятып, долан ай асманда нур сачып дур. Мен халының үстүнде гышарып ятышыма гарра:

— Ханы, айт, сен ол гызы ниреден чагырдың? — дийдим.

— Душушан сен, гөрен сен. Шонуң үчинем, оны сен билмели. Мениң хич затдан хабарым ёк.

— Яшулы, мениң гөрмек ислейәним ол дәлди-де, башга бириди.

Мен ол гызы чагырамок, өзи гелди. Мен сениң янында хепделәп, айлап болмага-да тайын. Йөне шол гызы ене бир гезек гөркез.

Гарры йүзүме ынамсызлык билен гарады-да:

— Болмаз — дийди. — Бир өвренишсең зол гөресиң гелер дурар. Мен бейдип билжек дәл. Угра өйүңе!

1910.

ГАРАГУМДА

Ташланан ёдада

Якып-яндырып барян ыссындан яңа дилимиз гус-гуры болуп, агзымызың ичинде зордан гымылдаяр. Эмма шонда-да гидип отырыс.

Мавы асмандакы алтын эргини ялы гөзүңи алып гелйән ягты Гүн җөвзаның дердинден эндирэп дуран гөзъетиме тарап ювашлык билен сүйүшйәрди.

Улулы-кичили ойлар билен безелен җырк сары чәге деңзиниң үстүнден ыргылдап барян көлегелеримиз инди барха узалярды. Олар аңры галса ене бир сагатдан гүрүм-җүрүм боларлар. Биз болса дынч алмак үчин гош яздырарыс. Гүнортада Гүнүң яшыны дийсең чалт. Шапак сәхелче вагтлык гызгылт өвүсйәр-де, ызяныңданам гараңкы дүшйәр...

Бизиң узак мензиллери ашмага эндик эден еңил ахал-теке атларымыз энтек ядавлык дуянокды. Өтен агшам чарваларың ташлап гиден гуюсының буланык, дузлы сувундан мазалы ганан җанаверлер гүнузын «мөҗек сеңкилдисини» үйтгетмән ёл йөредилер. Шу хили бирсыдыргын йөриш билен узак мензил ашмагы хывалылар хем текелер башарярлар.

Мундан ики гүн озал алнан табшырык боюнча бизиң өңдәки разведка отрядымыз бирнәче топара бөлүнди. Маңа болса алты атлы хем ёлбеледимиз Хоҗам билен Аҗыгуя тарап гитмеклик табшырылды. Эмма бир дүшелгеде биз ыгып йөрен галтаманлар топары билен пете-пет гелдик. Атышып, ыза чекилйән вагтымызда Хоҗам икимиз харасадың ичине дүшдүк. Ол бизи галтаманлардан гизлесе-де, бейлеки ёлдашларымыздан арамызы үзди.

Ыза гайтмак мүмкин дәлди. Улы ёлларың эхлисинде галтаманлар каңкашып йөрдүлер. Шонуң үчинем биз ташланан ёда билен гитмели болдук.

Гырмызы донлы, берк чекилен кемеринден эгри теке гылыҗы салланып дуран агаҗет Хоҗамың аррык гөвреси мениң өңүмден ыраң атып барярды. Онуң ак телпегиниң этегиндәки узын бурмалар хер әдиминде бирсыдыргын херекетленйәрди. Угранымыз бәри эсли вагт геченем болса, ол еке гезегем ызына гаранокды. Мениң өзүм кәте ызындан етип, ёл хакында ол-би зат сораярдым.

Хоҗам сүзүк гара гөзлерини гөзъетиме дикип:

— Гөрйәңми, бу ерден бәри-якында җанлы-җеменде гатнана меңзәнок. Не эшегиң сүңки бар, не-де гоюн гумалагы. Ёл нирәк элтсе, шол еригем барарыс. Нирә элтҗегини болса алла билсин — дийип, гүмүртик җогап берйәрди.

Кәмахал ол бирден атыны дебсилэп аланың чүр де-

песине чыкярды-да, чар тарапа гөз айлаярды. Соңам юваşлык билен алаңдан инип, мениң йүзүме-де серетмән, эдил озалкысы ялы эндиган эдим уруп, ёлуны довам этдирйәрди.

Мениң йүрегиме ховсала аралашды. Себәби ики гүнлүк ёл халыс лүтүмизи чыкарыпды. Хачан-да Гүн эрңегини ере беренсоң, Хожам бир депәниң үстүнде аяк чекди-де элини өңе узадып:

— Ханха, гыры гөрйәңми! Ол ерде гуйы болаймагы ахмал. Белки, бар болаяды-да... — дийди.

Мен яшып барян Гүнүң гызгылт шөхлелериниң астында гаралып ятан дилкав-дилкав гаялары гөрдүм.

— Ол ерде галтаманлар бар болаймасын?!

— Хәзир бу ерлерде от ёк. Гуюлар болса опурылып гөмлен. Кервенлер гатнанок. Кервен ёк еринде галтаманлар нireден болсун! Олар эдил гамышлыкда букулып, екегапан авламагы йүрегине дүвен гаплаң ялы, олжа дүшәйжек ёллары гаравуллаяндырлар.

Атларымыз йөришини чалтландырды. Биз ич йүзүне ожар шахаларындан чөвлүк эдилен бирнәче даражык, чуң дешиклериң янында аяк чекдик. Булар бизиң көп вагт бәри душайсак дийип арзув эдйән гуюларымызды. Мен атларың жылавындан тутуп, саклап дурун. Хожам болса ужуна мешик беркидилен инчежик урганы гезекли-гезегине гуя саллап, оларың сувуны барлаяр. Гуюлар он бәш төвереги барды. Хеммесинден дадып гөрүп, дузлы боланы үчин түйкүринйән Хожам ахыры ичмәге ярамлысыны тапды-да:

— Сүйжи сув, эмма дузы аз — дийди.

Гижәни шу ерде гечирмели диен карара гелип, атларың теблесини ере какдык.

Төверегимиз белентлик билен гуршаланы үчин от якаянымызда-да, гөрүнер горкусы ёкды.

Төвекгел теклип

Хожам сүйжи дийип беллән гуюсының янында гылыжыны ере санчды. Ол муны гылыжының ялпылдысына гараңкыда-да сувы гөзләп тапмак аңсат болсун диен пикир билен эдипди. Биз атларың эерлерини айырдыкда, ичиргилерини үстүне япып гойдук. Мен ожар шахаларыны дөвүшдирип, чай гайнатмак үчин от якдым. Соңам Хожамың нәме үчин бейле тутукдыгы барада

келле дөвүп уградым. Догрусы, нәхили адамдыгына дүйбүнден нәбелет боланым себәплн, дөнүк болаймасын дийип этияч эдйәрдим. Биз одуң башында япынжамызы ашагымыза язып, кичижик түркмен кәсеси билен чай ичип отырыс. Хожам узак вагт дымып отурды-да, бирден сөзе башлады:

— Нәме дийсене, командир ага! Сен шу ерде ики гүн ят. Мен болса эртир ирден Гүн ерден сайланып-сайланманка атларың икисинем алып ёла дүшейин. Илки бирине, соң ол ядарам велин бейлекә мүнерин. Шейтмесең, вагт аз, ёл узак...

— Атсыз мен нәме ишләрин?

— Гараш! Мен бу төвереклере белет. Гүнүң яшан тарапына секиз сагатлап говы гитсең. Узбой жүлгесине етйәрсиң. Ол ерде бир обажык бар. Адамлары мыхманпараз. Мен о тая барып, хем-ә атлары нахарларын, хемем ёл учин азык алып гайдарын. Үстесине-де, олар маңа басмачыларын хәзир ниреде ерлешйәндиклерини айдарлар.

— Менем сениң билен гидәйсем нәдер?

— Ёк, командир ага, эгер ол ере гитсең, сен хакдакы хабар эртириң өзүнде бүтин сәхра жар болар. Билдиклерем өлдүрерлер.

Хожам дувүн-дувүн бармакларыны бүкүп, хасапламага дурды:

— Сен эртир гайрат эт-де гараш. Мен биригүнүң бир еринде атлар, говурмадыр ун билен шу ерде пейда боларын. Дүшүндиңми?

— Пикирленип гөрейин...

— Пикирленер ялы нәме бар? Сен бу ерде махорканы түтедип, маңа гараш-да ят. Чөрегиң бар, сувам гуюда кән. Галтаманларам бу ере гелмез. Эгер-де мен дири болсам, сен өйүңе саг-аман ашарсың.

Ол мениң бержек жогабыма гарашып, түссә гаралан чәйнекден чай гуймага дурды.

Мениң келләме хер хили пикирлер гелйәрди: Бу мениң ажайып атымы — Италмазам алып, галтаманлара гошулжак болаймасын? Италмаз ялы ат үчин исленддик түркмениң иң говы халысыны гысганмажагы көре хаса зат ахыры. Я-да мениң өлүмим билен өз гүнәсини ювжак болярмыка?

Мен ёла нәбелетдим. Хоржунда-да атлары иймләр ялы санлыжа гысым арпа галыпды. Бу ерде биле гал-

мак өзүмиз үчинем, атлар учинем гутулгысыз өлүмди. Ахыры мен йүрегими бире баглап:

— Хожам! — дийдим.

Ол чай ичип отурышына гөни мениң гөзлериме серетди.

Алашан одуң гызыл диллери онуң кәсесинде, диканлап гараян сырлы гоюн гөзлеринде шөхлеленип гөрүнйәрди.

Ички ховсаламы дашыма чыкарман, менем онуң өзи ялы совукганлылык билен жогап бердим:

— Боляр! Гитсең гит. Атларың гарныны дойрарсың хемем ёл үчин азык гетирерсиң. Мен саңа гарашарын. Эгер ене бир гүнден гелмесең, мени бу ерден гөзлеме.

Хожам теммәки дүвүлги гызыл яглыгының ужы билен сырылан келлесини сүпүрип дуршуна:

— Ягшы — дийип, гысгажык жогап берди. Соң болса чайыны ичип болды-да, түпеңини арассаламага гиришди.

Ики сагат чемеси вагт гечип, атларың дери гайдышансоң, Хожам сув чекилйән мешиги алып маңа гарады. Соңам түпеңине ок сүрүп, эгнинден асды-да, гараңка сиңип гитди.

Мен язылгы япынжаның үстүнде Хожамың гиден тарапына гарап ятырын. Өзүми бүтин дуркум билен доңан ялы дуйярын. Совук назарымы асмана дикип ятышыма түпең сесиниң чыкарына гарашярын... Гижәниң үмсүмлигинде хатда атларың бурнуны тызыладян сеслери-де ачык-айдың эшидилйәр.

Пессайжа өвсен шемал мениң ачык ятан язув депдерчәмиң үстүне чәге зирежиклерини сечеледи. Ниреледир алыс бир ерде агы сесини ядыңа салян инчежик уввулды яңланды. Соңабака ол хас гүйжеди. Эндиревүк ягдая гечди, барха батланды-да, бирденем тапба кесилди. Олара башга бир тарапдан эдил өзлериниңки ялы иниңи жүмшүлдедйән сеслер жогап берди. Булар шагалларыңкы дәл-де, бизи гөз астына алан сәхра таланчыларының бири-бирине хабар берйән сырлы дуйдурышлары болаймасын диен пикир келләме гелди. Элим биыгтыяр түпеңе узады. Шол вагтам гараңкылыкдан Хожамың гөвреси гөрүнди.

Онуң элинде атларымызың ичиргилери барды. Хожам оларың бирини өз ашагына язып, бейлекисинем маңа узатды. Соңам өчүп барян ода тарап бир эгнине өврүлди-де, ала донуны үстүне чекип:

— Атларымыз, түвелеме, ат дагы дәл. Шу буланык, дузлы сувданам шейле бир ичдилер велин, доюржак болуп, халыс аркам ягыр болды — дийди.

Мен оңа ягшыдан-ямандан хич зат диймедим.

СЫРЛЫ ДУШУШЫК

Ир билен, асман яңы чалымтыл өвсүп, дашымызы гуршап дуран аланларың судуры айыл-сайыл болуп уграндa биз ояндык. Сесимизи чыкарман от якдык, арпамызың иң соңкужа гысымыны берип, атларымызы иймледик. Мазалы дынжыны алан кейпи көк Италмазым чигнимден ассажа дишлән болуп оюн эдйәр. Гачхаковлугам, доя гарна зат берилмезлигем, гечилен узак мензиллерем гөйә, оңа хич хили тәсир этмедик ялы. Серетдигиңче сының отуряр. Эмма гарны бедев атыңкы ялы бир азажык чекилипдир. Эндамыны, ялыны сыпалап дуркам ол чыглы гара гөзлерини маңа дикип, үстүне атланарыма гарашян ялы аякларыны какышдыряр-ды. Эмма биз айрылышмалыдык...

Санажына ёлда ичер ялы суи гуян Хожам атының чекисини берк чекди, Италмазың жылавыны өз атыныңкы билен чатды. Соңам атына бөкүп мүнди. Донуны дүзедишдирди, телпегини чүмрерәк гейди, түпеңнии эгнинден асды-да, маңа элини узадып:

— Шу гүнлүкче, хош! — дийди. Соңам гүр гашларыны ойнадып: — Хамымы сыпыраймасалар, несип болса, эртириң бир еринде гара берерин — дийип, сөзүниң үстүни етирди.

— Хош! — дийип, менем онуң элини гысып, бир гапдала чекилдим. — Эгер эртир гелмесең, мени бу ерден тапмажатыңы унудайма! Бар, ёлуң ак болсун!

Эртириң үмүш-тамшында Италмазың овадан шекили менден барха узаклашярды.

Мен аланларың бирине дырмышып чыкдым. Гүнүң догжак тарапындакы бөлек-бөлек булутлар гырмызы реңке боялып уграпды. Жахан барха ягтылярды. Узакдакы аланың үстүнде өсен ожарың сейрек шахаларының арасында Хожамың ак телпеги билен гырмызы доны ене-де гөрүнди.

Бирден атларың икисем өзлерини бир гапдала зыңды. Хожам өз чапарының бойнуна япырылды. Нәме болдука?.. Хожамың бир гапдала бөвүр берши, Италмазыңам ондан галман йүзин салып баршы ачык айдың

гөрнүп дурды. Соңра олар гөзден йитдилер. Хачан-да, догуп гелйән Гүнүң илкинжи шөхлелери әлеме чайыланда Хожам соңкы гезек гөзүме каклыщды-да, сан-сажаксыз алаңлара дувланды.

Мен Хожамың янкы нәмедир-бир затдан горкан ерини гөрмеги йүрегиме дүвдүм. Ол ерде ынсмы-жынсмы я-да өлен хайванын маслыгымы — нәме барка?.. Атларын чәгеде галдыран ызларыны сыпдырман, хүшгәрлик билен гидип отуршыма үргүн чәгә батян аякларымы кынлык билен чекип алярын.

Чәгеликден гатаңсырак ере чыкдым. Кә ерде-кә ерде гарамтыл тегмил болуп ятан ызгарлы топрага ер тейинден сызып чыкан шор ак гайма чекипдир.

Ахыры атларың үркен ерине етдим. Ыкырдап дуран шор ерде атларың горкуп бир гапдала зыңан ызлары месаңа-мәлим билдирип дур. Нәме барам болса үркүзәймәйин дийип, озалкымданам бетер сересаплык билен алаңа тарап уградым. Илки торгайдыр бейлеки сәхра гушжагазларының ызларына, соң болса аграмы билен чәгәни мазалы оюп гиден бәш бармаклы, дырнаклары йити әпет улы жандарың гең ызына гөзүм дүшди. Аяк ызларың аралыгындан ене-де бир ерден сүйренип гиден йылманак ыз билдирип дур. Мен ожарлары пеналап алаңың депесине чыкдым-да, башымдакы будёновканы чыкарып, усуллык билен төверегиме гарандым. Алаңың бейлеки тарапында төвереги депелер билен гуршалан азажык сувлы чөкеди гөрдүм. Көлчежигиң дашына гуран дузлар ак чызык болуп халкалайын айланыпдыр.

Көлчежигиң төверегинде узын чүңкли, кепдерә меңзеш чал гушларың бир сүрүси яйрашып гезип йөр. Эйләк-бейләк ылгашлап иймит агтарян гушлара бирден ховсала аралашды. Төверегине ялт-юлт гаранышып башлан гушларың бирнәчеси учды-да, ене гонды. Гушларың бейлеки бир топары болса башга тарапа учды. Бирден чөп-чаламларың ичинден келтежик аяклы узын жандар ёкарык бөкди-де, пессай учуп барян гушларың бирини пенжесине гысып, ене гизленди. Гушларың бары бирден асмана гөтерилди. Көлчежигиң үстүнден бир өврүм эдип, гөзден йитип гитдилер.

Буларың бары шейле чалтлыкда болансоң, мен ол гең жандары оңлы сынлабам етишмедим. Ахырам билесигелижилик хем авчы гылыгым эркиме гоймансоң, шол жандарың гизленен ерине тарап уградым. Ол ерде ган сычран ак хем чал елеклердир өңки гөрен ызымдан

башга зада гөзүм дүшмеди. Ызлар аланларың арасына сиңип гидйәрди. Мен төвереге көв-сөв эдип, гоша тарап уградым.

Этияч үчин аяк ызларымы позушдырярын. Соңам япынҗамы, хоржуны, чәйнеги алып, гаяның үстүне чыкдым. Барыбир ынжалыгым болмады. Ожар шахасы билен гуюның төверегиндәки ызларымы текизледим, от якан еримизиң үстүни чәге сепип, билдирмез ялы этдим.

Чал хек дашының дилкав-дилкав гатлаклары ерден эсли сайланып гышарышып дурлар. Кә ерде шемал көвен жайрыкларда топбаҗык отлардыр ысды ёвшан гөгерипдир... Бу йүрекгысгынч гаяларың гутаран еринден демиргазыга узалып гидйән дашлы дүзлүк башланяр. Бир гезек ёлбеледимизиң айдан шу сөзлерини ядыма салярын: «Чөлден ичер ялы сувам, якар ялы ожарам, атың үчин отам тапмак болар. Ол ерде иң болманда товшан авларсың велин, гараз, ач өлмерсиң. Йөне гырда харасада душан өзүң болма. Гырда не өсүмлик өсйәр, не-де гуйы газып боляр. Диңе кәте мөҗекден гачып, ок ялы атылып барян жерен болаймаса, җанлыҗандарыңам гачгыны гыр...»

Мен гарашылмадык ховп абанан ягдайында затлары гизләп болаяр ялы җайрык я-да букы ер агтарып, аланларың арасына айланып башладым. Ахыры бири-бирине янашып диен ялы дуран ики гатлагың арасында гошлары ерлешдирдим. Җайрык чуң боланы үчин оны барлап дурмага вагт болмады. Сәхелче-де вагт йитирмән, түпеңими гапдалымда гоюп, ок бардыгыны ёкдугыны барладым-да, йүзин сүйнүп ятдым. Гөз етер ялы аралыкдакы әхли зады назарымдан сыпдырмаҗак болуп, узаклы гүнүми якып-яндырып барян ысының астында ятып гечирдим.

Эдил гөзегчилик диңинден середен ялы, бу ерденем доңуп галан деңзи ядыңа салян бирмеңзеш гум депелериниң онларча мензил аралыгы гөрнүп дур. Демиргазык тарапа эгрелип гидйән гыр эндиган мейданча болуп, гөзъетимденем аңрык узалып гидйәр. Бу ерде не от дүшнүги бар, не-де депә гөзүң дүшйәр. Шейле болансоң, бу ериң ичгысгынчлыгы чөлүңкиденем бәш бетерди...

Чөл җандары билен сөвеш

Хаяллык билен гөге галян Гүнүң ховры чөли тамдыр ялы гыздырярды. Вагтың гечиши хаялды...

Кәмахал топбаҗык отларың башыны ыралап гечйән ялын ялы шемал йүз-гөзүңи чавлаяр. Ховурдан яңа гөзлериң гамашярды, гулакларың соркулдап, ганың депәңе дызаярды. Бүтин гөзъетим толкун ялы болуп эндирәп дур. Ана, шол толкунларың арасындан улы, түйлек җандар бәрик уграды.

Середишим пархсызам болса, аңым дүрс ишлейәрди. Даш гөрнүши боюнча ол җандар тилкиден башга зат дәл. Бейле-де *әпет тилки болар огушя...* Ябыдан дагам хас уллакан ол тилки якынымдан гечип баршына барха улалып, бүтин гөзъетими тутды. Иңе, ол ысырганып, теметини ере берди. Онуң деминден гөтерилен тозан харасады ядыңа салярды. Бу тилки нәме бейле уллаканка? Мениң гызан бейним тилкиниң бүтин гөзъетими тутмагына себәп болан ягдайың онуң җуда якыныма гелени себәплидигини о диен айыл-сайыл эдип биленокды. Тилки мениң гапдалымдан үмсүмлик билен гечди-де, гизленди...

Кир-кимирсиз асмандакы Гүн гөйә диерсиң, әхли гызгынлыны маңа гөнүкдирен ялыды. Ысгыным гачып уграды. Гөзүмиң өңүнде гызыл менеклер гайышярды. Мен басмарлаян укы билен гөрешип гөзъетиме назар салярын. Сәхелче-де үйтгән зат ёк. Диңе бир топар уллакан гарамтыл гушлар пасырдашып учуп гечдилер-де, дерревем аланларың арасында бир ере гондулар.

Бирден, ослагсыз халда арка тарапымдан ювашҗа хыщылды эшидилди... Мен габакларымы зордан галдырып, усуллык билен ызыма өврүлдим. Земзене гөзүм дүшди. Бу хем гаты улы-ла... Ене-де гөзүме гөрүнйәндир өйтдүм. Онуң гарнының хамы акды, галыңды, аркасы дуршуна кеселигине гечйән хапа гөк чызыклар билен өртүленди, диш-диш болуп дуран кекечли гуйругы узынды, йити гөк гөзлери догры маңа середйәрди. Земзениң ачык агзындакы йити дишлери, ужы хачҗа болуп дуран узын дили иними җүмшүллетди.... Ёк... Бу нәме болдугы! Белки, бу кичиҗик земзендир-де, гаты якынымда боланы үчин шейле улы гөрүнйәндир? Эгер элими узатсам, оңа аркайын етсе герек. Элими узатдым... Бирденем, Хоҗамың атларыны үркүзен, көлчеҗикде чөп-чаламларың арасындан товсуп, пессай учуп

барян гушларың бирини тутан әпет җандар шу болаймасын диен пикир келләме гелди. Укым зым-зыят болды. Хайдан-хай түпеңе япышдым. Мениң херекетими сынлап дуран җандар дуран еринде бөкди, чишип хем хащылдап, гуйругыны тарпылдадып ере уруп уграды. Ол крокодиле меңзешди. Чөл крокодили-хә дәлдир-ә? Башга бир вагт болан болса, говҗа сынламак үчин бу гөрүлмедик җандары атҗагымың ужы ики дәлди. Эдил хәзирки ягдайда — хер окуң гымматлы вагтында бейле этмәге мүмкинчилик ёкды. Үстесине-де, түпең сесини гечип барян төтәнлейиң ёлагчыларың эшидәймегинден хем ховатырланярдым. Шонуң үчинем, мен induced сересаплылык билен ыза чекилип, депән аңырсында гизлендим. Бу сувсуз чөле крокодил нireден гелип дүшдүкә? Мен отуран еримден бойнумы узадып, оны сынламага дурдум.

Земзен мениң ятан ериме сүйшүп барды, ысгашдырды. Онуң агзы деря крокодилиниңкиден ики эссе дагы гысгады. Соң икиленч середен вагтымда онуң дашлашып барярдыгыны гөрдүм. Хатда узын дырнаклы пенҗесиниң дашлы гатлага дегип чыкарян сеси-де эшидилйәрди.

Мен сересаплылык билен гаяның төверегине айланып йөркәм тизден ене-де онуң билен пете-пет гелдим. Земзен гөйә мени горкузҗак болян ялы, дуран еринде бирнәче гезек бөкди, газаплы хащылдады, соңам хайран галаймалы чалтлыкда гуйругы билен ярым айлав чызды-да, җайрыкда гизленди.

«Мунуң билен бирек-биреге азар бермән яшап болмазмыка?» дийип мен ойландым. Бар ишим ол дәлди. Төверәге эсеван этмелидим. Шонуң үчинем, мен ене-де өңки ятан гаямың үстүне чыкып, гөзъетиме назар салдым. Кәте-кәте гуры ер крокодилиниң гизленен җайрыгына-да гөзүми айлаярын. Бу ерлериң хайванат дүнйәси хакында билйән затларымы аңымда айлап дуркам бир яшулы чарва түркмениң гүррүңини ядыма салдым.

Ол маңа чөлүң адам аягы секмейән ерлеринде узынлыгы ики ярым метре дагы етйән әпет улы земзенлериң яшаяндыгыны айдыпды. Земзенлериң хемишелик душманлары боляр. Ол хем серхетдеш парс дагларында яшаян әйнекли йылан болмалы. Кәмахал земзен даглара гидип, шол айылганч зәхерли йылан билен сөвеш эдйәр. Әйнекли йыланың земзенден башга горкян җандары ёк. Хатда гапландыр барс хем оңа душмакдан хедер эдйәрмишлер.

Кәте кән говганы башдан гечирен әйнекли йылан тежрибесиз яш земзени өлдүрйән-де болса, ениш эсасан земзениң тарапында болярмыш. Шонуң үчинем, түркменлер земзени говы гөрйәрлер, пете-пет гелен халатларында совлуп, ёл берйәрлер.

...Эп-эсли вагт гечди. Ыссы говшап уграды. Мен гошдан сувдур чөрек алып гарбанмагы йүрегиме дүвдүм. Эмма ичиңи яқайын диен ялы, затларың хеммеси земзениң гизленип ятан жайрыгындады. Ол ере уградым. Йөне жайрыга гирмек чак эдишимден хас кын экен. Ене-де гаты гов билен өртүлен келлә, гүберчекләп чыкып дуран гөк гөзлере, ачык агыздыр хачжа ялы диле гөзүм дүшди. Земзен хыщылдады, пенжелери билен ер газады.

Нәтжегими билмән ызыма доландым. Атасым геленокды. Ягдайдан земзениң өзи чыкалга тапды. Ол мениң яйданып дуршумы гөрди-де, жайрыкдан дазлап чыкды, дуран еринде бирнәче гезек товусды, гуйругыны жайтардып, газап билен маңа топулды. Мен ызыма тарап гачдым, ол гахарлы хыщылдап ызымдан эңип гелшине гуйругы билен уруп, мени ере язмага дыржашярды. Менем түпениң гундагы билен горанярдым. Бирденем ол гарныны ере берди-де, келләми назарлап үстүме зынды. Түпениң гундагы онуң йити дишлерининң өңүне бөвет болды. Мен револьверими чыкардым-да, онуң келлесинден атдым.

Земзен ёкарык товусды, эдил гүжүк ялы найынжар чынсап, бир гапдала йыкылды. Оңа бир хили небсим агырды. Ол узын гуйругыны ысгынсыз гымылдадып бирнәче гезек бүзүлип-язылды-да, гөзлерини ачып жан берди... Өлендигине магат гөз етирип, онуң узынлыгыны өлчәп гөрдүм. Дөрт әдим. Соңра болса күкүрт чакып земзениң гизленен жайрыгына гирдим. Дүйпде юмшак чәгеден эдилен чукуржыгың ичинде улулыгы товугыңкы ялы бир үйшмек хапарак ак юмуртга гөзүм дүшди. Эне земзениң жайрыгың гирелгесини гораглап өлендигине гөз етиренимден соң хас-да бетер гынандым...

Бу гүнем тамам болды. Яшып барян гүнүң шөхлеси булутлары гырмызы реңке бояды. Гөзъетимде велин хенизем гөзе илйән хич хили үйтгешик зат ёкды...

Гөзъетимдәки атлылар

Хер хили ярамаз дүйшлер билен долы гиже-де гечди. Мен ислендик шыгырды эшидилер ялы йүзүми ачып, япынжа чоланып ятырын. Аласармык укының арасында гөйә диерсиң, өлдүрен земзеним дирелип, үстүме сүрүнйән ялы, сәхрадан галтаманлар чозушып гелйән ялы, я-да болмаса, гуюның дузлы сувундан ичйп дүвүнйән ялы якымсыз дуйгулар маңа язылганлык бермеди. Шагалларың чиркин уввулдыларына гөзүми ачдым. Земзениң маслыгыны чекелемек үчин өрән якына гелен шагаллары дашлап ковдум.

Хова ягтылды. Бу сәхериңем дүйнкүден үйтгешикиги ёк. Белки-де, бу мениң өмрүмиң иң соңкы сәхеридир... Чөл Гүнүң йити шөхлелериниң астында ялдырап ятыр. Шемалың шуввулдысы зарын айдымы ядыңа саляр...

Гечен агыр гижеден яңа ядав халда еримден турдум. Сагадымы чыкардым-да, Хожамың хачанрак гара берҗекдигини хасапламага башладым.

Эгер-де ол дүйн даңданлар я-да онданам иррәк гиден болса, онда сагат он бир-он икилере хөкман гелэймели. Мен оңа агшама ченли гарашмагы йүрегиме дүвдүм. Эгер шонда-да гелмесе...

Гүне-де, тешнелиге-де үнс бермән, мен ак телпек билен гырмызы дон гөрүнмезмикә диен умытда гөзъетиме назарымы дикдим.

Серетмекден яңа гөзлерим ядады гитди. Мен кеседен гөрүлҗегиме-де үнс бермән, ики элим билен дызларымы гуҗаклап, депәң үстүнде отурын. Дирилигем болса, өлүмем болса, бу яйылып ятан гиңишликде бир нокатҗык гөзе каклышсады!..

Эҗирли сагатларың ене-де бирнәчеси гечди. Сагат йигрими минуды кем ики. Хожам гелҗек болса бу вагта гелмелиди.

Бейле гапдалымда ятан земзениң маслыгы чишип, эрбет порсы ыс яйрадярды. Бойнундан, гарнындан шагаллар гопарансоң онуң инче сары ичегелери гурчук ялы болуп яйрашып ятырды.

Мен минутсайын сагадыма гараярын. Хожамың гелмедиги болайды өйдйән...

Ол узакда — алаңларың арасында гырмылдап тиз-тизден йитйән нокат нәмекән? Шатлыгымдан яңа сесимиң етдигине гыгырасым, ок атасым, ылгап өңүнден чы-

касым гелди. Түпеңими гарбап алдым-да, гулагыны гайтардым. Атмага хәзирлененимем шолды велин, бирденем... илки гөрен нокадымың ызындан икинжи, үчүнжи гара гөзүме каклышды. Соң оларың саны секизе дагы етди.

Мен түпеңими гөтерип дуршума доңан ялы болуп галдым. Ичимден болса: «Хожам сатыпдыр! Диймек мениңки гутулгысыз өлүм! Депәмде чайкеллериң гаймалашмасыныңам-а оңлулыга дәлдигини аңыпдым велин... Гөр, киме ынанан экеним! Ёк! Мен аманадымы ап-аңсатжа табшырайман! Букы ерден оларың әхлисиниң атларыны атарын. Иң соңкы окума ченли гидишерин. Өзүм үчин биржиги галса боляр. Шейтмесем, галтаманлар дирилигиме ода якарлар я-да гамчыларыны мениң ганыма боярлар...» дийип пикир өвүрдим. Бирден земзен ядыма дүшди. Шоң гизленен жайрыгындан букы ер ёк. Мен усуллык билен дүшдүм-де, жайрыга даш чекип, гирелгәни петикледим. Соңам әхли окларымы санашдырып, бирини айрып гойдум... Янымдакы бар документлери, хатлары хем гыммат бахалы затлары йыгнап, дашың ашагында гөмдүм...

Жайрыкдан бойнумы сүйндүрип середенимде, эййәм дүрли реңкдәки эгинбашлы атлыларың едисини айыл-сайыл сайгармак мүмкинди. Йөне гелйәнлериң бири ярым-яланачды, аягында диңе балагы барды. Башга бир ак телпеклиниң мүнүп гелйән атының Италмаздыгыны танадым. Жайрыкдан Хожам икимизиң сув алан гуюмыз гөрнүп дурды. Оклы хатарлары атанаклайың асынан атлылар өзара гүррүңлешип якын гелдилер. Үстүне халтадыр гайры затлар йүкленен ат, чакым чак болса, Хожамыңкыды.

Айгытлы минутлар

Түпеңими мәкәм гысымлап, гайтавул бермәге тайынландым. Хич затдан этияч этмейән атлылар мениң ятан ериме үнс бермән, гуя гелдилер. Энтегем гарашып отырын. Олар атларындан дүшдүлер-де, аякларыны душаклап, теблелерини ере какдылар. Диңе ярым-яланач атлы башыны ашак саллап, шиндем отырды.

Галтаманларың икиси гуюлардан ичер ялы сув аг-тарып башлады, үч санысы болса от якмак үчин ожар дөвмәге учрады. Хожамыңкы ялы ак телпекли, пес бойлы, даяв галтаман атың үстүнде отуран ярым-яланач адамың янына барды-да, гөдеклик билен пенжеләп ере

агдарды. Ярым-яланаджың эллери аркасына даңылгы, йүзи болса дуршуна ганды.

Галтаманларың арасында Хожама меңзеш бирининем ёкдугына хайран галдым. Даяв галтаман есири сүйреклэп гуюларың янына алып гитди. Даңылгы адам товланҗырап эллерини йүпден сыпдырмага сынанышярды. Даяв галтаман оны ере язып, гамчысы билен сайгылап дуршуна нэмедир-бир затлар сорашдырярды. Бейлекиден болса сес чыканок. Мениң галтаманлары хер нэче атасым гелсе-де, ожар чөплемэге гиденлер гелмесе болҗак дэлди. Шонуң үчинем, өңким ялы гарашмагы макул билдим.

Галтаман гаты гыгырып сөгүнди-де, есириң бурнуның дешиклерине ики бармагыны сокуп, эдил гоюн союланда эдилиши ялы, келлесини аркан гаңырды. Бейлеки эли болса пычага узады...

Бирден, сыпҗак болуп бар гүйҗи билен дызаян есириң Хожамдыгыны танадым. Сув гөзлегине гиден бейлеки ики галтаманам бедрелерини зыңып, оларың янына гелди. Олар эллерини быкынларына уруп кейп эдип гүлүшмэге башладылар. Ене сэхел салым гарашан болсам, галтаман ялав ялы пычагы билен Хожамың дамагыны чалярды. Ёк, мен оны халас этмели!

Түпеңимиң нилини дашың үстүнде гойдум-да, галтаманың келлесини нышаналып мэшэни гысдым... Есири тутуп дуран галтаман җынссыз гыгырып, Хожамың үстүне йыкылды, бейлеки икиси болса гарашылмадык түпең сесине хук болуп доңуп галдылар. Икинҗи ок оларыңам бирини ере язды. Үчүнҗи галтаман келлесини тутуп, япырылып атлара бакан яззыны берди. Душаклanandыгынам ундуп, илки душ гелен ата бөкүп мүнди. Эмма үчүнҗи ок оны-да эерден агдарды.

Үркен атлар йүплерини үзүп, душаклы халларына товсаклашып, үмдүзине сэхра тутдурдылар. Ожар чөплемэге гиден үч галтаман оларың янына йүврүп бардылар-да, чем геленине атланып, ызларыны гараман гачдылар.

Мен гаядан бөкүп душуп, Хожамың янына ылгадым. Галтаманың мейдини үстүнден агдарып, өр туран ярым яланач Хожамың үст-башы дуршуна ганды. Эллерини товлап даңылан гайшы кесен бадыма Хожам чэгэниң үстүнде ятан түпеңи гарбап алды-да, гачып барян галтаманларың ызындан атмага башлады.

— Бесдир! Бесдир, Хожам! Оларың тилки ялы зут

гачанларыны гөрүп дурсуң ахырын!

Ол атмасыны гойды-да, йүзүме гарап, маңа эллерини узадып:

— Мениң өйүм — сениң өйүң, ага! — дийди.

Шадыянлык билен эгнине какдым-да, менем өз сөзлерини гайталадым:

— Мениң өйүм — сениң өйүң, Хожам!

Умыдымыз — демиргазык тарапда

Хаял-ягаллыга вагт ёк. Хожам атлары тутуп гетирмәге ылгады. Аяклары душаклы болансоң, олар узага гидип билмәндирлер. Атлар Хожамың элинде урунярдылар. Бүтин дуркы билен галпылдап дуран Италмаз маңа баш бермежек болярды.

Хожам чалтрак ёла душмәге ховлугярды. Мен сөйгетләп, оңа гая чыкмага көмеклешдим. Биз бүтин гөзъетими үнс билен гөзден гечирдик. Алысда үч саны нокат аланларың аңырсында кә гөрнүп, кә йитип гөзе каклышярды.

Бирден Хожам:

— Вах, эдениң бар бол-а! — дийип гыгырды. Ол земзениң чишип гиден маслыгының янына барды-да:

— Муны сен өлдүрдиңми? — дийди.

Мен башымы атдым.

— Нәмүчин өлдүрдиң? Сен нәме, земзениң говы жандардыгыны, өлдүрмек гүнәдигини билмейәрмидиң? Инди башымыза бела гелер.

Мен галтаманларың гачып гиден тарапына үмледим-де:

— Бела мундан дәл-де, олардан гелер — дийдим.

Хожам:

— Өлдүрен болсаң, инди муны гөммек герек — дийди. Соң ол галтаманларың маслыкларына тарап элини узатды: — Олар болса гой, шагаллара шам болсун!

— Хәзир галтаманлар ниреде? Сен оларың болян ерлерини билдиңми? — дийип, мен сорадым.

Хожам галтаманларың бар ерлери дийип, үч тарапы салгы берди-де:

— Ана, бу тарапда олар ёк — дийип, дүзлүге тарап элини узатды.

— Онда гыр билен гитмели болжак-да?

— Дагы этжек алажың ёк. Мен баран обамыздан атлара үч гүн иймәге етер ялы ийм хем азык алыпдым. Эмма ёлда галтаманларың элине душдум. Оларың мени

нәме үчин шу тая алып ґеленлерине велин тей аклым чатанок.

— Сени ,башга ере дәл-де, шу ере ґетиренлерине йүз-де мүң шүкүр эт!

Хожам гөзлериме диканлап серетди-де макуллайжылык билен баш атды.

Биз земзени чәгә гөмдүк, галтаманларың окларыны алып, әхли гош-көтеллеримизи оларың атларына йүкледик.

Бирнәче минутдан соң мен-ә Италмазың, Хожам болса өз чыпарының үстүнде отырдык. Галладыр сувумызы гөтерип гелйән үч атыңам уяныңдан идип барярыс.

Хожамың ґалтаманларың болян ерлери барада алып гелен жикме-жик маглуматлары өрән гымматлы боланы үчин, олары отрядың командирине етирмәге ховлукмалыды. Гырда ёл йөремек хер нәче кынам болса, әхли зерур затларымызың ʼбардыгы үчин, бу дашлы дүзлүкден саг-аман гечжегимизе ынамымыз барды.

Чөлүң эндиган «мөжек сеңкилдиси» билен биз гырың үстүнден демиргазыга тарап ёла дүшдүк. Мен енеде бир гезек ызыма гарадым.

Ачык гөк асманда якып-яндырып барян гүнүң шөхлелери астында ялңыз гая чаларып гөрүнйәрди. Гөкде ґайышып йөрен чайкеллер болса онуң депесинде айланышып, ене-де ашак ґайдярдылар...

1928

СКИФ ДҮШЕЛҐЕСИНДЕН ХАТ

...Кемсиз туташан алавың
ышыгына ак дишлерини,
зүмеррет дашындан ясалан
монжукларыны ялдырадып,
алыс гечмишден сөхбет
ачян, габык ялы гуран
щол гараягыз аял белки,
хенизем саг-саламат яшап
йөрендир. Онуң балкылдап дуран пайхаслы гөзлеринден ажайып ятламаларың учгуны сычраяр...

Автор.

Кервен тогтады

Дүелеримизиң дөрдүсем даш-төвереге ялталык билен назар айлап, хич зада дүшүнмән әм-сәм болуп дур-

ды. Гахаржаң Мердан, овган йигиди хем дилмач Гурбан атдан дүшүп, эдиклерине сиңен чаңы гамчы билен какышдырдылар.

Ёл угрунда иң соңкы дүш гелен парс обасындан алып гайдан ёлбеледимиз чоммалып отуран ериңден элиндәки шаха билен ыкырдап ятан шор ере бирзатлар чызышдыярды.

Биз атларымызы горгунладып, өз кичижик кервенимизе тарап уградык. Хемише тиз гахары гелйән профессор Хэнтингтон песирәк бойлы хыва атыны дебсиләп баршына мениң үстүме гыгырды:

— Ёлбеледимиз алдавчыдыр дийип айтдым-а мен сизе. «Ёлы билйән. Капыргала ченли уградайын» диен болуп, ине эдйәни! Гүндогарлы кеззап диерлер оңа. Инди нәдерис? Сизиң картаңыза-да ит дүшер ялы дәл. Душяи шәхерлериң бирем онда ёк. Гереклери болса алла билсин, ниреде галды. Вах, бизиң американ карталарымыз болсады...

Бу гирденежик профессорың гахарлананда хемише өз Америкасыны дилине чоламасы барды.

— Гурбан, ханы айт, нәме болды? Нәме үчин дурус?

Гурбан өз эндигине гөрә йылгырып жогап гайтарды:

— Ёлбеледимиз-ә бу ердәки үч ёлуң үчусем эрбет диййәр. Эгер ене аз-кем эмлесег-ә гидэймегем ахмал. Болмаса-да, ниети ызына доланмак.

Американлы бай руханының оглы Хэнтингтоның дәрисине от дүщди. Гурбан онуң гахардан яңа саңңыл-саңңыл эдип, ызлы-ызына сүңшүрян сөзлериниң бирине-де дүшүненокды.

— Ол ишигайдан кеззаба айт. Берен сөзүң ызында дурмазлыгың гүнәдигини дүшүндир. Бизиң Америкамызда...

Мен онуң сөзүни бөлдүм:

— Хорматлы женап! Чекелешип дурмасаңызлаң. Бар авы он гыран[1] болжак болса берелиң-де, ёла дүшелиң-ле...

— Вах, буларды, булар... Профессор «булар» дийип, эхли гүндогар миллетлерини гөз өңүнде тутярды. Олары надан сайып, өзлеринден — «медениетли акягызлардан» песде гойярды. Москвалы боланым үчин онуң маңа гарайшының-да өверлик дәлдигини сызярдым.

---

[1] Гыран — Парсларың күмүш пулы.

Гахара галып болан Хэнтингтон гыжыр-гыжыр эдйэрди.

— Булар бизиң үстүмизден гүлжек болярлар. Ине, гөрерсиң, алдананмыз аңырсы үч гүнден әлеме әшгәр болар. Хер өңъетен биз хакда самсык дийип пикир эдер.

Ёлбелет парс америкалың сөзлерине питива-да бермән, гөвнүбир халда чоммалып отырды. Гурбан онуң янына барды-да, гамчысы билен хеммәмизи гөркезип, нәмедир бирзатлар дийди. Соңам сакгалыны сыпалады. Ёлбелелиң парсчалап бар диени екеже сөз болды. Гурбан эглип, еңсесини гашады-да:

— Ай, болжак дәл өйдйән — дийди.

— Ханы, айт. Нәме диенини бизем эшидели!

Гурбан гүлди. Хэнтингтон кичижик юмрукларыны дүвүп, ёлбелелиң үстүне чөвжәп үграды. Мунуң соңуның эрбеде язарындан горкан Мердан ара гошулды:

— Оңа зат дегмәң, баяр ага. Сиз-ә урсаңыз, олам гачса, дат бизиң гүнүмизе! Онуң бар сораяны он гыран билен азажык тиръек. Нешебент адамың тиръеги гутарса, гымылдары болмаз.

— Ягшы, биз пулам, тиръегем берерис. Йөне онуң ёлы билйәни бир чынмы?

Парса ягдайы дүшүндирен Гурбан сакгалыны сыпалап жогап гайтарды:

— Онуң ёла белетлигине сөз ёк. Йөне бу ердәки ёлларың үчүсем меңки болсун диер ялы дәлмиш. Не от бармыш, не-де гуйы. Үстесине-де, галтаманлар көпмүшин. «Говсы, өе доланалың-да, палавдан гарны гөзәп аркайын яталың» дийййәр.

Биз оңа гулак асман, акжарып ятан шор мейданың ичи билен ёла дүшдүк.

Сәхрадакы отжагаз

Мазалы гараңкы дүшйәнчә йөредик. Йөне шунча ёлда өңүмизден не яп чыкды, не-де гуйы. Ярым гуры отлар билен өртүлен сәхраның гөрнүши тукатды. Хер хили чөл жандарларының ызы хәли-шинди дүшярды. Мердан алыс гөзъетиме элини узадып, бизе «Гөрйәңизми?» дийип ышарат этди. Ыссының дердинден эндирәп дуран ховада зат сайгараймак четинди. Дүрбүден середенимизде, сары аркалары гара золаклы бир топар гулана гөзүмиз дүшди. Тизден оларам алаңлара дувланды.

Хэнтингтон «Шу парс бизи галтаманларың үстүнден

элтҗек болаймасын. Шонуң үчинем, оңа гулак асман, компасдан угур алып, гүнорта гиделиң» дийип, шүбхесини дашына чыкарды.

Ёлдашымыз Михаилиң агыр дерде учрамагы ишимизи хас-да кынлашдырды. Ысытма тутаны үчин, чыпар атының бойнуидан гуҗаклап, эерден агман зордан сакланян нәхош чала өзүни билйәрди.

Инрик гаралып башлан-да болса биз бу шор дүзлүкде йүк яздырмагы макул билмедик. Арамызда дүрли пикирлер йүзе чыкды: Хэнтингтон тогтаман гүнорта гитмеги маслахат берйәрди, мен болса «Ол ерде гурап ятан сувсуз сәхрадан башга зат ёк. Говсы гүндогара — овган серхедине гиделиң» дийип, ырҗак болярдым. Ол ерлер даг этеги боланы үчин чешмә душулмагы я-да чарва араплардыр овганлара саташылмагы мүмкин. Багтымыза, олара душайсак, бизден чай-наиларыны гысганып дурмазлар. Үстесине-де, атларымыза дынч берерис. Соң болса ахыркы бармалы еримизе — Булуҗыстана тарап уграбермели.

Хэнтингтон өз пикиринден дәнерли дәлди. Ол «Овганлар башымыза етер. Әхли затларымызы талап, өзүмизем чәгә сүсдүрерлер» дийип ховпургаярды.

Тейахыр болмансоң, икә бөлүнмек карарына гелдик. Мениң билен Мердан хем теҗенли дилмаҗымыз Гурбан гитмели. Хэнтингтон болса нәхош Михаилдир яш йигит Хывагылыҗы янына алып, әхли дүелер билен гүнорта уграмалы. Бир бетбагтлык йүзе чыкмаса, биз ене ики-үч гүнден душушмалы ериимизи беллешдик. Тиръекден нойба ялыны тогалан ёлбеледимизем кервен билен нирә гитмелем болса тайярдыгыны айтды. Сәхел салымдан биз-ә үч киши болуп гүндогара тутдурып уградык, бейлекилерем гүнорта тарап ёла дүшди.

Сейрегрәгем болса дага яган гүйчли җала нетиҗесинде дөрән кәллер душуп башлады. Бу говулыгын аламатыды. Бирден чөпүң дүйбүнден бир сыртлан турды-да, аяк алдыгына гачды. Төверек мазалы гаранкырады. Дуйгур атларымыз нәтекиз ерде кә бейиге галып, кә песе инип, ювашлык билен йөрәп барярды.

Кәлиң эңңидинден ёкары чыкан атлармыз бирден тогтады. Өңде алыс бир ерде йылпылда гөзүмиз дүшди. Ол өчүгсн отҗагаз кә гөрнүп, кә йитйәрди. От болан ерде хөкман адамам болаймалы. Ол ерде гаралып гиден түңчелерден чай ичип, дем-дынч аларыс. Белки-де, барҗак еримизе элтйән хас якын ёлы салгы берерлер...

Алтын тәчли аял

Биз япбашып отуран чадырлара якынладык. Одуң гызыл диллери уллакан гара газаның бөврүни ялап-ялап гидйәрди, чадырларың йүзүнде ойнаярды. Одуң төверегинде бирнәче аял гаймалашярды.

Уллакан түйлек итлер ала-гох эдип бизе тарап окдурылды. Олар гырылҗык сеслерине бат берип, чарпая галан атларымызың төверегинде товсушярдылар. Одуң төверегиндәкилер гозгалаң тапып, эйләк-бейләк ылгашдылар. Оларың бири парс дилинде:

— Нәме үчин гелдиңиз? Бу ердәкилериң хеммеси аяллар! Нәме герек сизе? — дийип, хемле урды.

Эдил одуң янына бардык. Алабедер көйнекли аяллар ерден алан дашларыны мазамлашып, шиндем гыгырышярдылар. Гаранкының ичинден башы селлели, узын ак сакгаллы яшулы чыкды-да, элини көлегеледип бизе серетди. Бираз салым сынлансоң, бирденем үсгүрмәге башлады.

— Ай, бир башлан болса инди вагты билен гутармаз — дийип, Гурбан гарра озалдаң белет ялы элини салгады.

Үсгүрип болан гарры үстүмизе гахарлы чөвҗәп, гелен ызымызы ел чалманка гарамызы сайламагымызы талап этди.

Гурбан ат үстүнде отуран еринден эгилди-де, гаррының эгнине элини гойды. Ол гөйә, от басылан ялы, хайдан-хай эл деген эгнини ыхлас билен сүпүрмәге башлады.

— Бу зат дүшүнжек адама меңзәнок — дийип, Гурбан гүлди.

Гаррының гахары барха мөвҗейәрди. Бейлерәкде аялларам өз араларында ховсалалы пышырдашярдылар. Бирден кимдир бириниң зыңан дашы гулагымың душундан вазлап гечди. Гурбаның «Биз азашдык. Өзүмизем ит ялы ач» дийип ялбармасы-да ер тутмады.

Бойнундакы монҗукларды көйнегине дакылан күмүш пулларыны шаңңырдадып гелен гараягыз гыз чалт-чалт гепләп башлады. Гурбан онуң парсча айдан сөзлерини деррев терҗиме этди:

— Бу обаның эхли адамының эрки бир аялың — Бибигундузың элинде. Ол сизе бу дәли билен яңкалашып дурман, өз янына гелмеги теклип этди.

Бу сөзлерден соң сеслерине сув сепилен ялы болан

аяллар ылгашып янымыза гелдилер-де, атларымызын жылавундан япышдылар, хоржунларымызы дүшүрдилер. Гүндогар мыхманпаразлыгына белетлигимиз үчин, атларымыздан аркайын болуп, янкы гызын ызына дүшдүк.

Ортадакы чадыра етиберенимизде, гыз «Аяк чекин» диен терзде ышарат этди-де, өзи нагышлы пешеханانын анырсына гечди. Тизден онун чагырмагы билен, бизем ичери гирдик.

Чадырын ичи гин хем текизди, ортарада яныП дуран отдан гөтерилйән түссәнин якымлы ысы бурнуна хаплап урярды. Кә песелип, кә алашян одун ягтысына мелевше ренкли овган халысынын үстүнде чым-гызыл лыбаслы бир гөврә гөзүм дүшди. Ялын онун гүне янан йүзүни, ужы чүри алтын тәжини мазалы ягтыландырярды.

Гүндогар сыпайчылыгына эерен Гурбан сарсман отуран ол гөврәнин гашында дызына чөкди. Ышарат эденсон, менем онун гапдалында чөке дүшдүм. Хырсыз Мердан болса гирелгәнин агзында сөм дурды. Аяллар хоржунларымызы, атларымызын эерлеридир агыздырыкларыны гетирип янымызда гойдулар-да, сессиз чыкып гитдилер.

Гурбан Бибигундуздан мал-гараларынын ягдайы, өз саглыгы хакында сорашдырмага башлады. Аял шиндем башыны галдырман, донан ялы болуп отырды.

Мен она сын этдим. Яшы гайдышып уграпдыр. Шейле-де болса онун инчемик йүзүнде, гыйык гөзлеринде озалкы гөзеллигин аламатлары ачык-айдын билдирйәрди. Бойнунда зүмеррет дашындан ясалан гөк монжуклар ялдыраярды. Күмүш пуллардыр догалар тутуш дөшүни япып дурды.

Мердан бурнуна салып, гүнлеч хүнүрдеди:

— Мен-ә атларын янына гитжек. Олары гаравсыз гоюп болмаз. Хас бетерем, мунун ялы ерде.

Ол чыкып гитди.

Бирден Бибигундуз мана тарап айланды-да, түркмен дилинде:

— Менин яныма нәме үчин гелдин? — дийди.

Гурбан она Асхабатдан тә Немексар[1] көлүне ченли гечен ёлумыз, индем угрумызын Хиндистана тарапдыгы барада гүррүн бермәге башлады. «Чепиксиже эмма улы

[1] Немексар — Гүндогар Парсыстанда Хаф шәхеринин голайындакы шор көл.

молла. Өзем сурат чекйәр, дағлары карта гечирйәр» дийип Хэнтингтон биленем гайыбана таныщдырды.

— Шейдип, ахыры дагларымызы элимизден алжак болянсыңыз. Йөне Хиндистана етмек сизе башартмаз. Ондан яңа ясы яныңыз ерде болайсын. Себәби Сейистанда иңлислериң улы отряды бар. Олар Хиндистана хич кими гечиреноклар. Нәмедир бир затдан-а этияч эдйәрлер.

— Сен бу затлары ниреден билйәң?

Ол ювашлык билен габакларыны галдырды-да, ховуңы басян йити гөзлерини маңа дикди.

— О нәхили ниреден билйәмишим?! Бизиң гадымы машужылар тайпамыз инди мүңлерче йылың ичидир, Хорезм каналындан Гималай дагларына, Арал деңзинден Астрахань гыргызларының юрдуна ченли аралыкда эркин гөчүп-гонуп йөрлер. Шонуң учинем, шу чәклерде болуп гечйән затларың эхлиси маңа аян.

— Нәдип бейле эркин гезип билйәңиз? Арачәкде тутаноклармы?

— Хич ким милт эдип билмез. Бейик Исгендериң заманындан бәри мениң тайпамың үстүнден хәкимлик сүрен ёкдур. Биз серхет сакчыларының нәбелет ёл-ёдаларының эхлисини билйәрис. Гоюн сүрүлеримиз дагың жанлы-жандарың аягыны секип билмежек ерлеринде аркайын агып-дөнүп йөрлер. Онсоңам биз билен оларың нәме иши бар?

— Бар малыңыз диңе гоюнмы я-да атларыңызам бармы?

— Бизде шейле накыл бар: «Гоюнларыңы сатып, ат алсаң, атлам болмарсың, гоюнлам. Атларыңы сатып, гоюн алсаң велин, икисем болар»...

— Белли бир мекансыз, өйсүз-өвзарсыз гөчүп-гонуп йөрен диңе цыганлармыка диййәрдик велин...

— Ёк, ялңышярсың. Бизиң өз обамыз бар. Дашымызы галлап дуран белент диварлы галамызың атышханаларында йити гөзли сакчыларымыз гиже-гүндиз шөвүр чекйәр. Галамызың ерлешйән ери Лут чөлүниң ортасы. Биз ол ерде диңе яз айларында болярыс. Ыссы дүшүбердигем, гоюнларымыз үчин отуң бол ерине — демиргазыга гөчйәрис. Сен Лут чөлүниң ниредедигини билйәрмиң?

Гурбан бирсалым бөврүни диңләп дурды-да, менден өңүрдип, билемок диен ышараты этди.

— Билмесең, ол Эйраның ортасында ерлешйәр. Өзем

шейле бир горкунч чөл велин, Гарагум дагам онуң янында тойлаймалы. Эйраның эсгерлери хем оларың начальниклери о төвереклере бармага горкярлар. Ол ерде дүнйәни басып алан Исгендериң дөврүнден бәри хич киме бакна болмадык эркин чарва тайпалар яшаяр...

Гиң хем лапар-лапар гүлли көйнек геен аяллар энайы нагышланан яйбаң гапларда иер-ичер ялы зат гетирдилер. Оларың йүзлери тутуш диен ялы яглык билен өртүлгиди. Диңе гөзлери билесигелижилик билен балкылдаярды.

Ортадакы яйбаң гапларда дуран Сейистан хурмасы, кишмиш, какадылан мивелер, гечи сүйди, набатдыр бейлеки назы-ныгматлар агзыңы сувардярды. Аялларың бири илки гөмме наны, соңам бейлеки иймитлери пайлашдырды.

Даш ишикде дуран Мердан нәмедир бир зада гахарлы хүңүрдеди. Ызяныңданам аялларың пеосайжа гүлкүси эшидилди. Бибигундуз йүзүни сес чыкян тарапа өвүрди-де, маңа йүзленди:

— Ёлдашың нәме бейле гахаржаң-ла?

— Ол Хыратда аялыны дел адам билен бир дүшекде ятыркалар тутуп, икисинем керчәпдир. Соңам бу эден ишим үчин асарлар диен горкы билен Овганыстаны терк эдип гайдыпдыр. Жаныянгынлылыгам шондан болса герек. Бейлеки ёлдашымыз Гурбаның дөрт аялы болса-да, әхлисини терк эдип гачып гайдыпдыр. Шонуң үчинем, онуң кейпи көк.

Мердан аркасындан бир топар болуп ителейән аялларың зоруна чыдаман, чадыра гирди. Ол йүзүни эңшедип, чал муртуны сыпалап дуршуна:

— Гардаш, атларың янында ятылмаса болмаз. Цыганлар ялы, буларыңам әхлиси огры. Атлар огурланайса, соң өзүмизе кын болар — дийди.

Бибигундуз Мерданың нәме хүңүрдейәндигини аңды-да:

— Сен бизиң гадырлы мыхманымыз. Шонуң үчинем, атларыңам аладасыны этме, өзүңем ий-ич-де, аркайын отур — дийди.

Бейик Исгендериң перманы

— Бейик Исгендер бизиң тайпамыза Азияның әхли гиңишликлеринде чарвачылык этмәге ыгтыяр берйән перман берипдир.

— Шол перман хәзирем бармы?

Бибигундуз дөшүндәки уллакан күмүш тумара элими узатды. Гыммат бахалы дашлар билен безелип, күмүш зынҗыржыга беркидилен ол тумар дийсең нәписди.

— Перман мүң йыл озал язылан.

— Эгер оны Исгендер өз эли билен язан болса, онда ики мүң ики йүз йыл гечен болмалы.

Ол ене-де габакларыны ювашлык билен гөтерип, гөзлерини маңа дикди.

— Перман «румыларың»[1] гадымы дилинде язылыпдыр. Ол дили болса диңе Исгендер билйәр экен.

Гурбан:

— Сениң хорматлы мыхманыңам он үч дилден дагы хабарлы — дийип, үм билен мени гөркезди.

Бибигундузың бойнундан сыпырып, узадан тумарыны Гурбан маңа гечирди.

Тумарың ачылян тарапындакы гапагың йүзүнде хиндилериң көп элли, көп аяклы худай аялының шекили бар.

— Ачып гөрмек мүмкинми?

Бибигундуз пессай сесленди:

— Ругсатдыр.

Тумардан затпыран реңкли йүпек мата бөлеги, онуң ичинденем бир дүвүнчек чыкды. Мен үстүнден кән вагт гечени зерарлы саралып гиден пергамент гөрерин өйтдүм. Эмма ол тамам чыкмады. Дүвүнчекдәки даш-төвереги сары чылгымлар билен өртүлен хакыкы көне папирусды. Онуң ёкары башында гадымы грек хатлары билен «Александро» диен язгы барды. Йөне бу перман болса, онда «Александрос» дийип башланмалыды.

Мен Бибигундуза:

— Сизиңки догры. Голязма грек, ягны, «румы» дилинде язылыпдыр. Мен мунда язылан затларың әхлисини гөчүрип, соң Гурбан билен түркменчә гечирис — дийдим.

— Боляр. Сен бу ерде еке өзүң гал. Хич ким пәсгел бермез. Мен чадырың төверегинде таравул гоярын.

Гурбан гулагыма пышырдады:

— Аял халкы мекир боляр. Олара ынансаң, бир задың үстүнден барарсың. Говусы, бер ызына тумарыны.

Мен Бибигундуза:

[1] Румы — Якын Гүндогарда греклери хем грек дилини шейле атландырярлар.

— Терҗиме эртир ирден тайяр болар — дийдим. Догрымдан гелсем, толгунмадан яңа йүрегим агзымдан чыкып гелйәрди. Элимдәки хакыкатданам, ики мүң ики йүз йыл мундан озал язылан документмикә? Эгер шейле болса, бу етдиргисиз зат ахыры! Лондоның, Берлиниң, Парижиң әхли академиклери муңа нәхили гараркалар?! Мениң Александр Македонскиниң документини эле саланымы билӛйсе, Хэнтингтон нәдеркә? Бейле задың өзүне миессер этмәнине ичи янып, өләйҗек болар.

Мени башга чадыра гечирдилер. Капырлары итден бетер йигренйән бир гарры молла мениң эдил янымда отурып, укулы гөзлери билен әхли херекетими сыпдырман сынлаярды. Йөне ол бейдип узак отурып билмеди. Халыс укы бүренсоң, бир тапдала агды-да, гатап галды. Мен узын гиже бир метр чемеси узынлыкдакы инсиз папируса язылан документи үнс билен гөчүрдим. Мазмуны билен кем-кәс таныщдым. Ол Македонскиниң перманы дәл-де, шол дөвүрден галан голязма болуп чыкды.

Чадырың агзында дуран ики аялың пышырдашян сеслери гулагыма гелди. Оларың бири көне тупеңи сөйгет эдинип дурды. Тизден гаравулларың икисем нирәдир бир ере сумат болдулар. Ызяныңданам четки чадырларың бириңден айдым хем депрәк сеслери эшидилди. Чарва гөзеллери тутук Мердан билен алчак Гурбаның кейпини гөтерҗек болян болсалар герек...

Шемлериң икиси эййәм янып гутарды. Чадырың дешигинден агарып башлан даңың ягтысы дүшүп уграды. Мен шондан соң халы хорҗуныма келләми гоюп, гөзлерими юмдум.

Ир билен Бибигүңдүз бизи хурмалы палав билен хеззетледи. Башында тылла тәҗи болмансоң, ол бу вагт бейлеки аяллардан кәнбир тапавутлананокды.

Мен оңа тумарыны гайтарып бердим. Үстесине-де, бүтин тайпаның ынанҗыны ере чалмазлык үчин «Бу хакыкатданам, Исгендериң перманы. Йөне түркменчә гечирмеги башармадым» дийдим.

Сәхел вагтдан ёла дүшдүк. Алты сагат чемеси йөрәнимизден соң бир кәлде профессор Хэнтингтон билен саташдык. Аяклары душалгы дүелер отлашып йөрди. Хэнтингтоның өзи болса гошуң үстүнде отурып, җүбә сыгян кичиҗик библиясыны окаярды. Мен оңа:

— Хемме зат ерб̆е-ерми? Нәме бу ерде гош яздырыпсыңыз? — дийдим.

— Гөршүңиз ялы — оңатлык. Бу гүн екшенбе. Дикс уйяным үчин бу гүн ёл йөремеги гойболсун эдип, ойланмак билен ватт гечирйәрин. Онсоңам сизиң ызымыздан етериңизе гарашдык. Бу ерде сувы ябылар үчин ичмәге ярамлы кичирәк көл бар. Гепиң түммек ери, хезиллик-дә...

Сазанда Аристоник

Шондан ярым йыл гечесоң мен грек дили хем эдебияты боюнча белли специалист, грек голязмаларыдыр мазар дашларындакы язгылары дерңейән ылмы ишлериң авторы, профессор В. К. Ернштедт[1] билен гүррүңдеш болдум. Гөчүрип алан документим билен танышан профессор шейле дийди:

— Хайып, сиз мунуң асыл нусгасыны алмансыңыз. Йөне бу текстиңизиңем әхмиети кичи-гирим дәл. Бу хаты уршужыларың бири Александра языпдыр. Хат шол вагта ченли Алынкы хем Меркези Азияны басып алан бейик серкердәниң өмрүниң ахырларында Экбатанда яшан дөврүне дегишли. Мен хаты болшы ялы терҗиме этдим .Оны беотиялы[2] Аристоник атлы бири языпдыр. Тарыхчы Аррианың Александрың йөришлери хакындакы китабында Зариаспаның (хәзирки Чәрҗевиң) якынында скиф-массагетлер[3] тарапындан өлдүрилен хайсыдыр бир сазанда Аристонигиң ады агзаляр. Онуң бу хаты бендиликде отырка язан болмагы мүмкин.

Мен җикме-җик дерңәп, бу хат хакында бир иш язарын. Йөне шол аялдан хатың асыл нусгасыны алып, Җемгыетчилик китапханасына табшырылса, җуда әхмиетли боларды.

Ернштедтиң шол иши язаны-язманы маңа мәлим дәл. Эгер язаянам болса мерхум профессорың архивинде га-

[1] Профессор В. К. Ернштедт Ленинград университетинде гадымы грек дилинден хем гадымы голязмалар барадакы ылым палеографиядан лекциялар окапдыр.

[2] Беотия — Гадымы Грецияның бир велаяты. Ол ерден көп колониячылар Кичи Азияның кенарларына гөчүп барыпдырлар.

[3] Массагетлер — Скиф тайпаларының бири. Олар өз ерлерине чозуп гирен огуз тайпалары билен гатышып, хәзирки түркмен халкыны дөретдилер.

ландыр. Себәби мен метбугатда бейле зада душмадым. Йөне шол хатың терҗимеси билен сизи танышдырып билҗек.

Говушмадык хат

«Филиппиң оглы, Азияның хөкүмдары, Аммон худайың несли[1], парслары, бактриялылары, согдылары[2], парапамасадлары[3], башга-да диңе саңа хем гудраты гүйчли Зевсе мәлим болан тайпалардыр халкларың мүңлерчесини өзүңе табын эден Александра вепалы сөвешдеш ёлдашың, Беотияның Копай батгалыгының голайында ерлешйән Акрафия шәхеринде доглан, Каллимахың оглы сазанда Аристоник узак өмүр, тәзе еңишлер арзув эдйәр. Сениң Окс[4] дерясына тарап йөришинде менем бейлеки ёлдашларым билен бирликде ел берип чиширилен гечи дерисине мүнүп, деряның бейлеки кенарына гечдим хем-де сөвеше гатнашдым.

Мени шонда скиф-массагетлериң пейкамы яралап, атдан агдарды. Атың ызында сүйренип баршыма дашдан-даша урлуп, ахыры өзүмден гидипдирин. Бирхаюкдан йити агыра гөзүми ачсам, оларың тебиби үстүме абанып дур. Элинде-де мениң беденимден согрулан пейкам. Ол маңа: «Сениң нәме башарян задың бар? Әдик тикмек, гылыч ясамак, ыбадатхана салмак ялы хүнәрлерден башың чыкян болса-ха, багтың гелдиги. Болмаса-да өлдүрерлер» дийди.

Онуң бу сөзлери мени сынамак үчин айданыны бадабат аңдым. Себәби скифлерем ылым-билиме сарпа гойян халк. Скифлер өзлерине хас зерур есирлери хемишелик сакламак үчин оларың сөбүк дамарыны кесйәр экенлер. Оларың бу мекирлигинден мен бихабардым. Шейле-де болса «Гусля атлы саз гуралыны чалып, кераматлы

[1] Александр Македонский Мүсүре йөриш эден вагтында Аммон худайың Фива оазисинде, Ливия чөлүниң ортасында ерлешйән ыбадатханасына барыпдыр. Шонда ерли жрецлер оны «Аммон худайың оглы» дийип, дабаралы суратда җар эдипдирлер.

[2] Бактриялылар хем Согдулар — Хәзирки Өзбегистаның хем Тәҗигистаның территориясында яшан халклар.

[3] Парапамасадлар — Овганлар.

[4] Окс — Амыдеря.

танслары эдип билйәрин» дийдим. Скиф муны яшулуларына етирди. Олар мени өз янларында гул эдип галдырдылар-да, бейлекилеримизи сениң есир алан скифлериң билен чалышмак үчин Окс дерясына тарап сүрдүлер. Нәхилем болса олар мейлис эденде танс эдерим ялы мениң сөбүк дамарымы кесмедилер.

Бу ерде бендиликде йөрениме үч йыл гечди. Хаты Пифон атлы ёлдашымдан иберйәрин. Онуң он ики сынасы сагат. Скифлериң дилинем оңат билйәр. Өзем оларың амазонка тайпасындан болан гыза өйленди. Ол тайпаның гызлары хич вагт әре чыкмаяр. Достумың аялы бу дәби бозаны үчин, олары хөкман терк эдәймели. Шол себәплем олар дерядан атлы йүзүп гечип, сениң — дүнйәде деңи-тайы болмадык, индем болмажак бейик серкердәниң, Зевсиң еңилмез оглуның янына бармагы ниет эдинйәрлер!

Сен өз шан-шөхратың хем әзиз ватанымызың хатырасы үчин яраланан эсгерлериңе хемише пенәкәр болупдың. Эгер Пифон саг-аман сениң яныңа ашып, хайышымы етирсе, оңа бипарх гарамазлыгыңы товакга эдйәрин. Сен хемишекиң ялы, ватаныңа доланмак ислән яралы эсгерлериңе берйән ики талантыңы[1] мен бичәрә-де эчил. Пул Зариаспаның голайындакы Окс дерясының кенарына гелер ялы ягдай дөретсе, гетирен адам бу ердәки деллалларың үсти билен хожайыным скиф Будакенден мени сатын алып билер. Ана, шондан соң мен ене-де сениң саяңда сөвеше гидип билерин. Сени, сениң йөришлериңи хем эдерменликлериң васп эдйән гимнлери айдарын.

Скифлериң мени мейлетин гойбермежеклерйне гөзүм етик. Зора чыдаман, оларың чагаларына грекче окамагы, язмагы өвредйәрин. Өз сөвеш айдымларымыздыр гусля чалмагы өвретмегем буларың дашындан. Мени диңе үзүм агачларыдыр зейтун жеңңеллиги билен өртүлен Беотия жүлгесини, мәхрибан Геликон гершини ене-де гөрерин диен умыдым яшадяр.

Мени есир алан скиф-массагетлер дийсең батыр, өзлерем азатлыгы хем аты эхли затдан бетер сөййәрлер. Олар еңилмез парс шасы Кири өлдүрип, дирикә шейле ганожак болан бу хөкүмдарың келлесини «Ичип геркгәбе дойсун» дийип, гандан долдурылан халта салыпдырлар. Скифлериң батырлыкда якасыны танадан баш-

[1] Талант — Гадымы Грецияда пулуң ады.

тутанларындан бири Будакен мениң билен достлашып, янына мыхман геленде гусля чалып бермегими хайыш этди. Ол мениң үчин сөвеш мейданында есир алан скифе бәш байтал төледи.

Скифлере сениң йөришлериң, хас бетерем, Граника-ның[1] этегиндәки еңшиң хем ганатлы эсгерлериң көмеги билен дагдакы Аримаза[2] галасыны алышың хакындакы айдымларым хош якяр.

Скифлер хемише — хатда нобатдакы чозуш, уруш я-да ярашык баглашмак хакындакы маслахатларда-да ичйәрлер. Сүйтден эдилен, йөне ичиңде башыңы айлаян ичгини олар алтын габа гуюп, соңам бири-бирине гечирйәрлер. Элден-эле гечйән гап бошаберсе, сакы үстүни долдуряр. Мейден долы габы бир демде башына чекип, аклыңы йитирмән отурмак айратын эдерменлик хасапланяр.

Хачан-да мейиң хумары келлелерине урансоң, скифлер гүвләп янян алавың төверегинде вагшыяна сеслерине бат берип айдым айдярлар. Узын япрага меңзеш ики йүзли ханҗарларыны батлы галгадып товсушярлар, гүйч сынанышярлар, дуран атлара сычырап мүнйәрлерде, ёлы-ёданы сайгарман, үмдүзине чапдырып гидйәрлер. Шейле ягдайда скифлерде есирлериң әхлисини керчәйсем диен ислег дөрейәр. Эмма маңа батырынып билйән ёк. Себәби хожайыным Будакен дашымы пеналап дур. Ол кәте «Гөрйәңизми, греклерде уршуң худайы хасапланян Арей билен деӊ Александрың сөйгүли артисти маңа саз чалып берйәр» диен терзде бейлеки скифлере текепбирлик билен гөзүни айлаяр.

Скифлерде ене-де бир дәп бар: эгер хан-беглерден бири өлсе, онуң аяллары-да аманадыны табшырмалы. Оларың әхлисини мәкәм эдип чатярлар-да, үйшмек одуның үстүнде ятырып, отлаярлар. Шол вагт аяллар ай-

[1] Гранике дерясының янында Александр өз гүйҗүнден бирнәче эссе көп парс гошунларыны дерби-дагын эдип, илкинҗи ажайып еңишини газаныпдыр.

[2] Аримаза — Хәзирки Тәҗигистандакы Байсундаг җүлгеси. Тарыхчы Арриан бу ердәки галаның нәхили мекирлик билен алнышы хакында шейле хабар берйәр: Александрың гошунлары әгирт улы кынчылыга дөз гелип, барып болмаҗак галаның үстүне абаның дуран гаяның депесине чыкыпдырлар-да, япынҗаларыны галгадып башлапдырлар. Галадакы ырымчы илат олары ганатлы уршуҗылардыр өйдүп, Александра сөвешсиз табын болупдырлар.

дым айдяр. Оларың хайсысы отда дири янмакдан горкса, дамагыны чалмакларыны хайыш эдйәр. Бу хайышы өлен бендәң достлары хөвес билен ерине етирйәр. Соңра мерхумың сөйгүли атыны-да өлдүрйәрлер. Оларың ынанышларына гөрә, өлен бенде ол дүнйәде-де гижелерине ата мүнүп, скифлериң душманлары билен сөвеш эдйәрмиш. Буларың дашындан ол ерде-де хызмат эдер ялы вепалы гулларыңам бирнәчесиниң башына етилйәр.

Будакене мениң чалян сазларым дийсең яраяр. Ол кәте өленсоңам мени күйсеҗегини янзыдяр велин, бирхили горкуберйән. Онуң җаны саг, өмри узак болсун дийип худая налыш эдйән.

Пенакәрим Бейик Александр, белки, ол өлмәнкә мени сатын аларсың я-да өзүндәки бир топар мүсүрли сазандаларың бири билен чалышарсың дийип тама эдйәрин. Тапдан дүшен гарры халымда-да болсам өз мәхрибан Беотиямда агтык-човлукларыма сениң деңсиз-тайсыз эдерменлигиңи, бейиклигиңи, эсгерлериң үчин эдйән аладаңы ыхлас билен васп эдип берсем, гөвнүмде арман галмаз...»

* * *

Ел депдеримиң саралып гиден сахыпаларындакы гөчүрме хем профессор В. Қ. Ернштедтиң хүнҗи дүзүлен ялы овадан харплар билен эден терҗимеси хенизем мениң өңүмде ятыр.

Гөзлерими юмуп, оя батярын. Яшып барян Гүнүң ал өвүсйән шөхлелериниң арасында белент депе хыялымда җанланяр. Онуң үстүнде сал-сал болуп гиден грек япынҗасына чоланып бир адам отыр. Ужы чүри кече телпеклериниң ашагындан чогуп чыкан сачлары эгинлерини япып дуран, дүрли реңкде өвүсйән гиң балаклы скифлер чоммалып отурышларына онуң айдым айдарына гарашярлар.

Есир сазанданың назары алыса — парс дагларының думанлап дуран гаяларына гөнүгипдир. Онуң тешне гөречлери өзүни бендилик җебринден гутарып билҗек кервени гөзлейәр Эмма... иңләп ятан уч-гыраксыз сәхрада җанлы-җандара гөзи дүшмәнсоң, эндам-җаныны зер-зав эден зынҗырларыны шакырдадып, сазына элини етирйәр...

1929

«ДАГЛАРЫҢ РУХЫ»

Геолого-археологик экспедиция гошулып, мен Парсыстаның әнчеме ерлерини айланып гөрдүм. Янымда-да геология билен иш салышян американы яш алым барды. Аягы гонҗы белент авчы әдикли, эгни гайыш пенҗекли ол сарыягыз яш йигит соңра мешхур алым, Гарвард университетиниң профессоры болуп етишди. Ол дийсең өзеркли хем ыкҗам адамды. Библия китабы билен язгы депдерчеси хемише янындады. Өзем ядаманы ялтанманы билмезди. Хер нэнең кын шертлерде-де гөрен затларыны хөкман депдерчесине белләрди.

Биз Парсыстанда тәсин затларың әнчемесине душдук. Оларың бири-биз бармазымызың өңүсырасында ер титремеси зерарлы вейран болан шәхер. Батгалык көлүң ортасында ерлешен шәхере-де шол ерде габат гелдик. Оңа айланмак үчин тамыщдан өрүлип ясалан гайыгың болмалы. Гадым вагтлардан бәри бу шәхерде җанлы-җеменде яшана меңзәнок.

«Дагларың рухы» билен биз Демиргазык Парсыстанда Капыргала дийилйән дагда саташдык. Айдышларына гөрә, ир дөвүрде ол ерде бүтин төверэге довул салан бир гаракчы яшанмыш. «Дагың депесиндәки йыкылып гиден галада уммасыз хазына бар. Йөне учут гаяның сүйр депесинде гурлан ол галаның голайына барар ялы дәл. Ол ере алып барян бир гизлин ёда бар велин, онам тапмак кын» дийип гүррүң эдйәрлер.

Хер ничигем болса биз шол галаны гөрмеги йүрегимизе дүвдүк. Янымыздакы түркмен йигитлерем ол ере чыкмакдан боюн товладылар. Себәби ёлбелет парсымыз: «Озалам бирнәче переңли[1] оңа чыкҗак болуп, ягты җахандан гөзүни ачып гитди. Дагы гораян айылганч рух баран адамы гаядан ташлап, тике-тике эдйәр» дийип, оларың йүрегине вехим салыпдыр.

Капыргала дилкав-дилкав гаяларың үсти билен чыкылса ончаклы ховплы дәлди. Йөне гаядан-гая дырмашып, сурнуганынданам бетер, бу ёл гаты көп вагтыңы алҗакды. Йылчыр гаяның йүзүнде чала сайгарылян икинҗи ёл хас тысга эмма ховплуды. Дырмышып баршыңа бирден аягың тайып келеменләп гайдайсаң, хер тикәң гулагың ялы болҗагының уҗы ики дәл. Шейле-де болса, американы ёлдашым гысга ёл билен чыкарман

[1] Переңли — Европалы.

болды. Ол сомалышып дуран дашлардан япышып барщына, хер эдимини хүшгәрлик билен басярды. Ахыры ол гаяның депесине чыкды. Эдил учудың гырасында орнащды-да, библиясыны ачып, мениң херекетими сынламага башлады, кәте маслахат берди.

«Төвекгелиң ишини таңры оңар» дийленине ынаныпусуллык билен дырмышып барярын. Гарным билен ене дөрт метр чемеси сүйшүп билсем ховп-хатар совуляр.

Бирден гарашылмадык ягдай йүзе чыкды. Йитигси ёдадан чыкып, сага тарап эсли сүйшүпдирин. Чаларып дуран йүлмек гаяда япышар ялы екеже дашам ёк. Мен дөшүми гая берип, чепе сүйшүпуградым. Шол вагтам ширмайы саплы ханжарым кемеримден сыпды-да, ашак тайып гайтды. Нәтмели? Ыза гайдып; ханжары алмалымы я-да өңе дызамалымы? Бирденем ядан аягым басып дуран дашымам тайды. Ашак — учуда гарап сырыгып гелшиме, сермeләп, япышар ял даш гөзлейәрин. Эмма элиме илйән зат ёк. «Ене-де ашаклыгына ики метр чемеси сүйшсем, дашдан-даша урлуп, чым-пытрак болян» диен элхенч пикир келләме гелди.

Горкы барха басмарлаярды. Төверегиме ялтаклаярын. Депәмде булутсыз гөк асман. Атлармызам гарынжа ялы чала гөзе илйәр. Оларың янында гырмызы донлы түркмен йигитлери айланышып йөрлер.

«Ажалым етәйдимикә?!» диен пикир келләме гелди. Янымда-да романың планы тасланан язгы депдерчәм бар. Гошарымдакы сагадың жыктылдысыны хем айыл-сайыл эшидйәрин. Бир пурсатда бүтин өмрүм гөз өңүме гелди: классыкы гимназияда латын хем грек диллеринден гечилен сапаклар, француз дилинден окадан гечи сакгаллы латыш Каужен... Университет... Профессор Зелинскиниң окан лекциялары... Псков геплешиклеринден язан зачет ишим... Лондондакы ажайып бифштексли ресторан... Вокзалдакы йүзи юкажык яшыл никаплы сырдам бойлы гыз... Догруданам, сәхел салымдан ягты жахан билен хошлашмалы болаярмыкам?.. Ёк бу затлар дүйшүмдир. Эдил шу вагт оянайсам, хеммеси гүлала-гүллүк болаяр велин... Мен аласармык ягдайда гаядан гөврәми үзүп, дызыма галжак болдум. Шол пурсатда-да элими, аятымы гиңден герип, ашак сүйшүп баршыма «Хакыкатданам, бу дагда, гүйчли, ёвуз рух яшаян болаймасын?! Гел, говсы оңа ялбарып гөрейин. Өңки дини башгаларың эдиши ялы, совгат хөдүрләйин. Белки, рехими инер...» дийип ойландым.

Пышырдадыммы я-да сесимиң етдигине гыгырдыммы — хакыдамда ёк. Йөне: «Эй, дагларың рухы! Дамаск поладындан ясалан, ширмайы сапына аждарханың шекили газылып чекилен ханжарымы саңа пешгеш берйәрин!» диеними ачык билйән.

Бирден саг аягым даша дирелди. Дүнйәм гиңәп гитди. Деррев өзүми эле алдым. Ёкарык середенимде, американың ховсалалы кешбине гөзүм дүшди. Ол маңа:

— Ашаграк дүшейин велин, аягымдан япыш! — дийип гыгырды. Мен шадыян җогап гайтардым.

— Инди горкар ялы зат ёк. Хәзир янына барян.

Эгнимден агыр лабыр айрылан ялы, сүңңүм еңләп, төверегиме сер салдым. Бирденем... гаяның бир гырасындан өзүме тарап узаян дуршуна түй билен басырлан гап-гара эле гөзүм дүшди. Соңам хүжжүк сачлары ялаңач эгнине дүшүп дуран, булашык сакгал-муртлы, йүзи гара-өрт, элешан гейимли бир гөвре чакганлык билен гая дырмышды-да, мениң гачыран ханжарымы гарбап алды, ызынданам дүшнүксиз бир затлар хүңүрдәп, гөзден гайып болды.

«Бу шол дийилйән рух болмалы. Хайышымы эшидип, җай вагтында көмеге етишди» дийип ойландым-да, усуллык билен ёкары галып уградым. Тизденем ёлдашымың янына чыкдым. Ол гаяның депесиндәки йыкык галаның планыны депдерчесине үнс билен беллешдирйәрди. Биз ызымыза бейлеки ёл билен гайтдык.

Шол төверекдәки илки душан обаның адамларындан Капыргаладакы сырлы «рух» хакында соранымызда, олар шейле дийди:

— О бендә биз белет: Ады Мәммедалы. Өзем ярым дәли дервүшдир. Алланың газабы Нохурың депесинден инип, гүйчли ер титреди. Ер җайрылды-да, җайларың, адамларың эхлиси шоңа гапгарылды. Аялыдыр чагаларындан җыда дүшен Мәммедалы шондан соң дивана болуп, Капыргаланың учут тарапындакы кичирәк говакда мекан тутуп, дога окап яшап йөр. Говага барян ёлы онуң өзүнден башга билйән адам ёк. Көп адамлар оны кераматлы сайып, иер-ичер ялы зат элтйәрлер, белабетерден горар ялы дога окамагыны хайыш эдйәрлер.

ЧӨЛДӘКИ ЖАҢ СЕСЛЕРИ

Хәзир Арал деңзине гуйян Амыдеряның бирчаклар Гарагум чөлүнден акандыгына тарых гүвә гечйәр. Дийсең-диймесең, эгрем-бүграм болуп, деряның ханасыны ядыңа салян жар хәзирем узалып ятыр. Онуң угрундакы кә ерде-кә ерде душ гелйән кичеңрәк көллериң сувы дийсең шор боланы зерарлы, оңа гачан зат дессине дуза югруляр. Шол сува гачып, тутушлыгына ак дуз гатлагы билен өртүлен дүе маслыгына өзүмем габат гелдим. Амыдеряның «Узбой» атландырылян ханасындакы бу көллериң сувы билен түркменлер готур ачан дүелери бежерйәрлер.

Әсли вагт мундан озал маңа Гарагум чөлүни айланып гөрмек миессер этди. Янымда ики адам — яш йигит Гуванч билен гарры Шаназар Хожам барды. Шаназар чөли бәш бармагы ялы билйәни үчин оны мениң яныма ёлбелет эдип беркитдилер.

Биз өз мүнүп барян еңил ахал-теке атларымызың яны билен үстүне ики мешик сув йүкленен ене бир ябыны идип барярыс. Хыва — Ашгабат — Гөкдепе аралыгындакы эсасы ёдада кервен үчин гуюларың болмалыдыгыны билйәрдик. Эмма янында чопан месген тутмадык гуюларың эхлиси опурылып гөмүлипдир. Шонуң үчинем, яның билен сув алып гитмесең болжак дәлди.

Иңләп ятан чөлүң татаңсырак топраклы еринде хачан гатналаны нәбелли инчежик ёдалар көре хаса болуп билдирип дур. Йөне сәхел шемал турдугы ондан-оңа гөчүп йөрен үргүн чәгеликде ыз сайгармак хыллалла. Шейле ягдайда диңе чакыр сүңклерден, черкез-четилериң шахаларына даңылан бөлек-бүчек эсгилерден, дүедир гоюн гумалакларындан эдилен челгилер дадыңа етишйәр.

Чөлде ёлуңы йитирдигиң, ишиң гайтдыгы. Геришлери шемала ыкжашып дуран сейрек йылакдыр пессежик ожарлар билен өртүлен, бири-бирине дийсең меңзеш аланларың арасында йитип гитжегиң ужы ики дәл. Хатда өмрүни чөл ичинде мал бакып гечирен чарваларың өзем азашмазлык үчин бейик аланың үстүнде чөп-чаламдан я-да сүңкден беллик эдйәрлер.

Нәче дийсең чөл сөкен Хожам ёл тапмага өкде-де болса Узбойдан ончаклы даш болмадык Куртышгуюның якынында азашды. Ол ердәки бирнәче ёданың ичинден Хожамың сайлап тутаны ялңыш болуп чыкды. Аланла-

рың арасы билен эсли салым гидемизсоң, ёдамыз бүтинлей йитди. Шонда-да ыза доланман гидип отырыс. Бир дуран еримизде айланып йөрмезлик үчин компаса бил баглаймасак, башга алач галмады. Угрумызы ялңышман гидип отурсак, белки, чопан гошуның я обаның үстүнден бараймагымыз ахмал. Ичиңи якайын диййән ялы, гапдалыңдан хазлап өвүсйән шемалам кипарламан, гейим-гежимлеримизи пасырдадып, үстүмизе чәге совурярды. Гөзүмизи гумдан долдурмазлык үчин япынжаларымызы келләмизе бүрәп, төвереге-де оңлы эсеван эдип билемзок. Диңе Хожам махал-махал атыны дебсиләп, алаңың депесине чыкярды-да, умыт билен төверегине сер салярды. Эмма гөзъетиме ченли узалып ятан бирмензеш депелердир хинлериниң агзында ызкы аякларына галып, жоңкарышып отуран алакалардан башга зат гөзе каклышанокды.

Шемал кем-кемден пессайлап, ахыры бүтинлей диңди. Дүнйәни йүрекгысгынч үмсүмлик гаплап алды. Гөйә диерсиң, бүтин тебигат нәмедир бир зат эшитжек болуп, демини алман ятана меңзейәрди. Бирден гулагымыза пессайжа жаң сеси эшидилен ялы болды. Диңширгендик. Догруданам, жаң сеси. Алаңың үстүнде дуран еримизден бири-биримизе серединдик.

— Бу нәме болдугы? — диййип мен сорадым.

Биз үнс билен диң салып дурус. Шол пессайжа сес шиңдем үзлем-саплам гайталанярды. Хожам бирзатлар пышырдады-да, эллерини сакгалының үстүнден йөредип гойберди. Соңам:

— Баяр, оңа серет! — диййип, алыса элини узатды.

Гөзъетимде үсти йүкли дөрт саны дүе ювашжадан ыраң атып барярды. Иң өңдәки дүйәниң овсары кервенбашының элиндеди, бейлекилериң үстүнде-де беземен гейнен түркменлер отырды. Кә депә чыкып, кә песе инип барян кервен ахырсоңы ымыклы гөзден йитди.

— Бу нәме болдугы? — диййип, мен ене сорадым.

— Шейтана саташдык — диййип, Хожам пышырдап жогап гайтарды. — Бу говулыгың аламаты дәл. Чөлде ёлуны йитиренлер хемише шейтана учраяр. Чалтырак бу ерден сайланмак герек. Жынлар кәте шайлы гелин болубам гөзүңе гөрүнйәр. Алданып, ызына дүшдүгиң, багтың ятдыгы...

Пессайжа шемал өвүсди. Ол гүйжедигисайы жаң сеси ювашап, ахыры ымыклы кесилди.

— Гидели! — дийип, Хожам аландан дүшүп баршына айтды.

Биз туюдыр ёда габат гелерис дийип гүман эдйән тарапымыза компасдан угур алып гидип бардырыс. Мени дүшлемән гитмеклиге ыран Хожам көшешдирҗек болян ялы, гөвүн гөтерижи гүррүңе башлады:

— Гөврүмиңи гиң тут, боляр. Мениң башым диккә заңы гайгы этме. Чакым чак болса, шыхлардыр аталарың яшаян ерлери шу төверекден ончаклы даш болмалы дәл. Иң болманда, екеже гоюн ызыны гөрүп билсем, сыпдырмажагыма ынанай.

Ене узак вагтлап йөредик. Чыдамлы, йөне халыс ажыган атларымыз гидип барышларына ожарың пүрлерине агыз урярды. Хожам ялңышман экен. Хайсыдыр бир ыза гөзи дүшди-де, атыны гамча басды. Гоюн ызларыны менем сайгардым. Сәхел салымдан биз Узбоюң белент кенарына чыкдык. Әпет жар дуздан яңа гөйә үсти гар билен басырлан деря ялы узалып ятырды. Сувда узын аяклы гушлар гезишип йөрди. Агшама ченли Хожамың белет Куртышгуюсына етип болмазмыка диен ниет билен кенарың голайындакы ёда дүшүп уградык.

Узбоюң өврүминде биз гарашылмадык ягдайда өвлүйәниң үстүнден бардык. Онуң якынында хем түйнүгинден түссе чыкян гара өе гөзүмиз дүшди. Өе етиберенимизде, тиркелги дөрт дүйәниң иң өңдәкисиниң овсарындан тутуп идип гелйән түркмен габат гаршымыздакы аландан песе инди. Әвмезлик билен хаял эдим уруп гелйән дүелериң үстүнде эгинлери тырмызы донлы хайбатлы түркменлер отырды. Иң өңдәки дүйәниң бойнунда элде ясалан уллакан мис жаң халлан атярды.

— Ана, сениң хәлки «жынларың» — дийип, мен Хожама йүзлендим.

Ол гатырганды:

— Күпүр геплеме, баяр. Эгер Гарагумда гең-энайы зада душ гелсең, онуң оңлулыга дәлдигини билип гой. Соңы дүз болсун-да хернә...

Гара өйден чыкан пешенели яшулы бизиң билен хошамай саламлашды-да, өзүниң шу өвлүйәниң мүжевүридигини мәлим этди. Шол вагт кервенем гелип тогтады. Өңдәки дүйәниң үстүнде отуран — овсун атян гоша өрүм узын сачына күмүш пуллардыр гайры шай-сеплер дакылан, текепбир гарайышлы түркмен гөзели болуп чыкды. Мүжевүр олара өе гирмеги теклип этди. Кервен-

башы-гара сакгаллы түркмен дүелери чөкеренсоң, хеммелер ере дүшди.

Бизиң узын йүп билен даңылып, теблелери ере какылан атлармызың бири гезим этсе, бейлекиси хезил эдип агынаярды. Түркменлериң бири гелип, чөке дүшүп отуран дүелериң аягыны душап гитди. Хожам мүжевүре нирэ, нэме үчин барянымыз, болан ерлеримиз, Хывада нэме ишлэнимиз, Хыва ханының бизе айдан затлары... хакында жикме-жик гүррүң берйэрди.

Түркмен гелинлери дүелериң үстүнден дүрли реңкдэки торбалардыр халылары алып, шовхун турузян чагаларың гохы астында гара өе гирдилер. Дүелериң төверегинде айланып йөрен гара сакгаллы түркмен Хожамың янына гелип орнашансоң, оларың арасында Ахал тэзеликлери хакында шүвеленли гүррүңчилик башланды. Яшулы турувбашдан сөхбети өзүне сырыкдырды:

— Мен ганжыклар тиресинден, Гелнимиз Айжемалы болса Бөрме обасындан кэн галың төлэп алдык. Йөне оглум налажедейин боланы үчин, башдан гелниниң гөзүниң одуны алмагы башармады. Бир гезек гелнимиз ата-энесиниң өйүне гачып гидипдир. Биз йигрими атлы болуп ызындан гидип өе гетирдик. Шонда оглум Мэммет оны гамчы билен мазалы енчди. Гелнимиз «Ятыркаң пычаклап өлдүрерин» дийип горкузыпдыр-да, шол гиже ене гачыпдыр. Оны икинжи гезек тапмак гаты кын болды. Себэби, какасы гызыны парс машгаласының ичине гошаны үчин, килең йүзи япык аялларың арасында танап болмады. Парс хожайының хызматкэри пара хантамачылыгы билен айдаймадык болса, биз оны өмүрем тапмаздык. Айжемалың какасы эййэм гызына хырыдар тапан экен. Ол «Оглуңыз гызыма үч гезек «Талак» дийипдир, инди нэме этсем, өз ишим» дийип бизе ең бермеди. Нэхилем болса Айжемалы олардан алып гайтдык. Ене бирден гачаймасын дийип, шу ере — Балаишем гуюсына гетирдик. Инди мунча гөзе чөп атып гачайып билмесе герек. Эгер бу ерде-де мугыра гелмесе, онда нэме, дадына етишжек адам ёк. Гурругың бирине зыңага-да, үстүне гум сүрэймели. Адыма ыснат гетирип йөржек болса, эдэйжегим шол...

Хожам оңа совал берди:

— Нэме, гелнини өзүң алып гайдыпсың? Ханы, оглуң нирееде?

— Оглум дагы секиз атлы болуп ызымыздан гелйэр. Билип болярмы, ковгы-зат болайса, бизи горажак шо-

лар. Ене бир сагат чемеси вагтдан гара берселер герек. Йөне инди биз хич затдан гыпынч эдемзок. Ховп-хатар совулды.

Эрңегини ере берен Гүнүң шөхлелери гөзъетимдәки бөлек-бүчек булутлары элван реңке бояды. Мен аяллар өйүң ичини тертиплешдирип, халы язянчалар дашарда ятан харсаң кесегиң үстүне чөкдүм. Отуран еримден гара сакгаллы түркмениң гүррүңи ачык-айдың эшидилйәрди. Ол Хожамың ёлда гөрен кервенимиз, жаң сеслери хакында айданларыны үнс берип диңледи-де башыны яйкап, узак гүррүңе башлады:

— Гөрен задыңыз эйгилиге болайбилсе ягшыдыр. Чөлде душян задың бихалы ёкдур өз-ә... Эгер чага аглаян болса, жаң сеслеридир аялың айдымыны эшитсеңиз, үстүңизе нәхилидир бир ховп абаняныны аламатыдыр. Бирнәче йыл мундан өң Хыва ханының газабындан гачып гайдан бир түркмен шу ерде мекан тутды. Чакы, бирини өлдүрипдир-де, тапмазлар диен ниет билен бу ере гачып гелен боларлы. Ол йыгы-йыгыдан товшан авламак я тилкә гапан гурмак үчин чөле сиңип гидерди. Шу якында үсти юмурлып гиден сеңңерли ялңыз депе бар. Бир гезек шол хывалы яңкы депәниң якынындан гечип барярка гүлки сеслерини эшидипдир. Хайдап барса, ол ерде ынс-жынс ёкмуш. Соң бир гезек биле баряркагам шол гүлки эшидилди. Депәниң бүтин төверегини айлансагам, адам ызларына гөзүмиз дүшмеди. Бирнәче гүнден соң шол хывалының эдил яңкы ерде башына етдилер. Середип гөрсек, харабачылыкда бир атлының ызы бар. Гелен адам атыны депәниң аңырсында гизләпдир-де, өзи хараба дувланып, хывалының еңсесинден атып, бир окда серрелдипдир. Соңам онуң түпеңидир ширмайы саплы пычагыны алып, гелши ялы билдирмән чөле сиңип гидипдир. Мен хывала «Чөл саңа дуйдурыш берипдир. Шол ёлдан гатнаманы гой» диййип кән айтдым. Этмеди. Ахырам шейле болды...

Әхли жынлар шәхердир обалардан гачып, чөле долупдырлар. Өзлерем нирә барсаң бар. Гижелерине шагал болуп увлаярлар, ябаны пишик болуп мавлаярлар. Усуллык билен гелип, түйлек пенжелерини ыш тапан ерлеринден ичерик сокярлар.

Гараңкы гатлышып уграды. Оглы хенизем гелмәнсоң, ынжалыгы гачып угран түркмен бизе өе гирмеги мүрехет этди. Гапы пес болансоң, эгилип ичерик гирдик. Ортада яныр дуран одуң төверегинде гаралып ги-

ден бирнәче сувлы түнче дур.

Мүҗевүриң кемпиридир бейлеки аяллар биз тарапа серетмән, өйүң бир бөврүнде үйшүп отырдылар. Биз тирсекләп өңүмизе ажы гөк чай алдык. Хоҗам маңа тарап гышарды-да, рус дилинде пышырдап шейле дийди:

— Шу мүҗевүр-ә идили адам дәл. Мен бу хакда өңем эшидипдим. Онуң аялы билен яшап йөрмеги шеригата терс гелйәр.

— Нәме учин?

— Ол бирвагтлар аялына үч гезек «Талак» дийип, атасы өйүне ковупдыр. Соңам екелик йүрегине дүшүп, ызына алыпдыр. Бу шеригата сыгян зат дәл. Кован аялың билен соң барлышмак уллакан гүнә.

— Яък, сенем Хоҗам, бирхили гүррүң эдйәң — дийдим-де, соң сесими чыкармадым.

Мазалы гараңкы дүшенини өйүң түйнүгинден середип биләймелиди. Оглы ёлдашлары билен хенизем гелмәнсоң, гара сакгаллы түркмен тиз-тизден даш чыкярды. Онуң терсине, Айҗемалың кешбинде ховсаладан нам-нышан ёкды. Олам эдалы салланҗырап бирнәче гезек дашары чыкды. Хер сапар чыканда ясы йүзли, тутук гарайышлы гарташан аялам янындан галанокды. Ичинден гечип гелйән йити гөзлериниң бири чаларак сүзүлип дуран гараягыз Айҗемал дийсең гөзел машгаладды. Ол отуранларың хич бирине диканлап серетмесе-де, биз тарапа кәте назар айлаярды.

— Гелин дагам дәл — дийип Хоҗам ювашҗа айтды. — Бейле буйсанчлы, сарч машгала бу яшула баш бермесе герек. Я-ха гачар, я-да гайын атасының башына етер. Нәме этҗеккә бейдип саклаҗак болуп?!

Хоҗамың тутан товшанындан агшамлык нахармызы эдиндик-де, келләмизи ода тарап эдип гышардык. Мен җуда ядав боланым үчин тиз ука гитдим. Дүйш гөрүп ятышыма кимдир бириниң кичиҗик элиниң йүзүмде гезмелейәнини дуйдум. Бирден агзым, бурнум дыкылды-да, хова етмән, демигип ояндым. Эл шо бада айрылды. Гараңкы өйде хич зат гөрненокды. Йөне эдил янҗагазымдан гелйән якымлы ысы дуйдум. Соңам ювашҗа пышырды эшидилди:

— Баяр, бичәре Айҗемала көмек эт. Сениң ики атың бар. Илиме ашар ялы бирини маңа бер. Соң какам саңа элиң говшурар. Бу чөлүң ичинде маңа гарашык этҗек адам ёк. Иңңәң уҗы ялы бахана тапдыклары, гуя зы-

ңарлар. Шу гараңкы гиҗәни пеналап, булардан дынмага делалатыңы дегир...

— Кишиниң машгала ягдайына гатышмага мениң хакым ёк. Гыссагым өзүме етик. Тизрәк Бәхердене ашманың алажыны этмели. Йөне сен атларың бирини мүнүп гачаяныңда-да, ызарлап дурман. Билмедик болаярын...

Айҗемал сессиз-үйнсүз еринден турды-да, гапа йөнелди. Ишиги ачып, дем салым ызына гарады. Соңам гараңка сиңип гитди. Онуң эдил ыз янындан бир эркек киши дараклыгына басып даш чыкды.

Тизден эркек кишиниң басык сеси, үркен атларың тапырдысы гиҗәниң асудалыгыны бозды. Тасап өйден чыкдым. Бейлеки ятанларам оянып, дашарык окдурылдылар.

Гөзедүртме гараңкыда зат сайгарар ялы дәлди. Бирден гара сакгаллы түркмениң бокурдагына сыгдыгындан гыгырян сеси эшидилди:

— Гелин гачды, гелин. Көмек эдиң. Мени пычаклап гачды.

Тизден өзем гөрүнди. Ол пычакланан эгнини яглыгы билен тутуп, ысгынсыз мытдылдап гелйәрди.

Ол ене-де:

— Хожам, Гуванч, атланың. Узага гитмәнкә, деррев ызындан етелиң. Баяр, ол сениң атыңы мүнүп гачҗак болуп дур экен. Хәлем мен етишәйдим — дийдим.

— Мениң йигитлерим гачан аялы коваламаз. Ол саңа-да услып дәл — дийип, онуң ал-петинден алдым.

Хожам яралының голтугына гирип, өе экитди. Даш чыкмага горкушып дуран аялларың ах-вахлары эшидилйәрди. Бурнуна салып дога окаян мужевүр:

— Бу затларың оңлулыга дәлдигини айтдым-а сизе — дийип, шол бир сөзлерини гайталаярды.

Биз өе гирип, чай-чөрекден кейпимизи көкледик-де, хаял этмән ёла дүшдүк. Багтымыза, чөлдәки җаң сеслерини яманлыга ёран Хожамың гөвнүне тегирен бетбагтлыкларының бирине-де учрамадык.

1907

МАЗМУНЫ

Повестлер

Спартак 3
Желалетдин 71

Хекаялар

Хайсы говы? 200
Заратустраның гөк чүрчүриси 202
Жаң 211
Гарагумда 216
Скиф дүшелгесинден хат 231
«Дагларың руҳы» 246
Чөлдәки жаң сеслери 249

В. ЯН
ДЖЕЛАЛЬ-ЭД-ДИН
Повести и рассказы
Орта ве улы яшлы мекдеп окувчылары үчин
Редактор Э. Аманов
Суратчы А. Ремезанов
Сурат редакторы Д. Мәмижиков
Техредактор Н. Башлыкова
Корректор Б. Оразгылыжов

ИБ № 2662

Йыгнамага берилди 18.12.90. Чап этмәге ругсат эдилди 15.06.92. Форматы 84x108[1]/32. Типография кагызы № 2. Китап гарнитурасы. Ёкары чап эдиш усулы. Физ. чап листи 8,0+0,25 форз. Шертли чап листи 13,44+0,42 форз. Учёт-нешир листи 14,09+0,33 форз. Шертли реңкли оттиски 27,98. Тиражы 30 000. Заказ № 208.

Түркменистан Метбугат барадакы дөвлет комитетинин «Магарыф» неширяты. 744013, Ашгабат, Хасанов переулогы, 16.
Чувашыстан неширятының чапханасы.
428019, Чебоксары, Иван Яковлев проспекти, 13.